

Українська Мова

Поглиблене вивчення

8

§1. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Мовознавчі студії

1. I. Прочитайте. Перекажіть. Визначте основну думку тексту, його стильово належність.

До найкоштовніших надбань кожного народу належить мова. Тому її називаємо це надбання — рідна мова. Рідна, як мати, як Батьківщина, як усе найдорожче серцю. Мова — найбільший духовний скарб, у якому народ виявляє себе творцем, передає нашадкам свій досвід і мудрість, перемоги і славу, культуру і традиції, думи і сподівання. Рідним словом народ збагачує також світову культуру. Слово — наше повнокровне життя, невмируще джерело поступу. З цього невичерпного джерела мовець здобуває не тільки знання про навколишній світ, а й моральні й естетичні оцінки та уподобання народу.

Український народ творив свою мову впродовж віків, заносячи до мовної скарбниці добірний нектар слова, невтомно запалював у слові незгасний вогонь думки і почуття, вічність праці і мрії. Колективна пам'ять народу-творця береже слово, а в ньому — і своє бессмертя. У слові рідної мови захована немовби якась таємнича сила, що в неповторному поєднанні звуків несе чарівну мелодію мови і називає щось зрозуміле всім. І не тільки називає, а й передає найтоніші відтінки переживань і мислі. Мова — дивосвіт, духовна планета, на якій живе виплекана людиною незліченна кількість слів.

Скільки ж слів створив наш народ? Чи спроможні ми порахувати усі слова?.. На жаль, ніхто не відповість на запитання: скільки ж слів у сучасній українській мові? Не відповість навіть

Словники для школярів

найталановитіший мовознавець. Це важко зробити з багатьох причин. Хоча б тому, що мова формувалась упродовж віків, завжди відгукуючись на зміни в житті. Кожне покоління отримує цей неоцінений скарб від своїх попередників, збагачує його і передає нашадкам. Ота предивна рівновага відносної стабільноті і вічного руху витворює з мови найдосконаліше знаряддя нашого мислення й почуття, найвитонченіший інструмент зростання. То хіба ж спроможні ми порахувати усі слова, наявні в сучасній українській мові?! Це і загальнозвживані слова літературної мови, і терміни різних наук, і діалектні та застарілі слова... До того ж повсякчас народжуються нові слова. Ні, бажання перелічити усі слова нездійснене! (І. Вихованець).

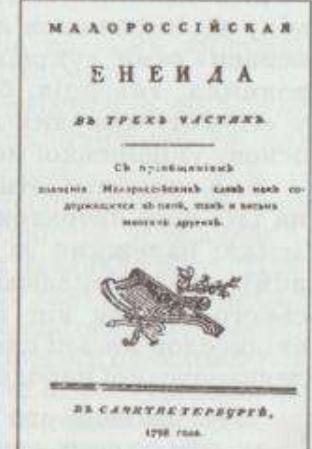
II. Перегляньте «Новий тлумачний словник». З'ясуйте, скільки слів зафіковано в ньому. Працюючи в парах, проаналізуйте слова на одну з букв алфавіту і визначте, які з них маловживані у сучасному мовленні, а які — активні. Доведіть, що мова весь час змінюється, розвивається.

III. I. Прочитайте тексти. Визначте тему, дайте заголовок до кожного. Доберіть та прокоментуйте висловлювання українських письменників про роль слова в їхньому житті.

1. Формування української національної літературної мови на основі усно-розмовної почалося ще в XVI столітті. Іван Котляревський (XVIII ст.) дав українському слову першу літературну обробку: мова поеми «Енеїда» цілком ґрунтується на розмовній основі, хоч у ній є чимало елементів мови старо книжної — в лексиці, морфологічних формах. Очищення національної літературної мови продовжувалося у творчості Віктора Забіли, Амвросія Метлинського, Левка Боровиковського, Григорія Квітки-Основ'яненка. Значно поповнив словниковий запас літературної мови, удосконалив її синтаксичний склад Тарас Шевченко.

Поява праць із різних галузей науки зумовила потребу у відповідній термінології. Наукові терміни брали з грецької, латинської та інших мов буквально або в перекладі українською.

Хоч і повільно, але вироблялися український алфавіт і правопис. У 1818 році колишній вихованець Київської академії професор Олексій Павловський видав «Грамматику малороссийского наречия», яка була першою науковою працею про українську мову. У 50-х роках XIX століття письменник Пантелеймон Куліш уклав правопис, названий «кулішівкою», особливості якого виклав у «Граматці» 1857 року.

Титульна сторінка поеми «Енеїда»

Загальновідомо, що орфографія може успішно виконувати свої функції лише тоді, коли її норми для всіх членів суспільства єдині й законодавчо обов'язкові. У ХХ столітті «Український правопис» уособлювався і перевидавався. Нині ми користуємося четвертим виданням «Українського правопису» 1993 року.

Сучасна українська літературна мова є однією з найрозвинених у світі (З посібника).

2. Любіть красу своєї мови,
Звучання слів і запах слів:
Це квітка ніжна і чудова
Широких батьківських степів.
Всі каравани знайдуть воду
В краю пустинь і злих негод:
Як річка, зроду і до роду,
Так мова з'єднує народ.

Т. Масенко

ІІ. Як ви зрозуміли поетичні образи, створені Теренем Масенком у другій строфі вірша?

3. 1. Прочитайте тексти, визначте стиль кожного, обґрунтуйте свою думку. Поясніть значення виділених слів. Які з них є науковими термінами?

1. До початку XIX століття робилися спроби віднайти історичну праобразівщину слов'ян, зокрема українців, в Азії. Гіпотези азіатського походження особливо поширені серед західноєвропейських учених. Походження українців пов'язувалось із сарматсько-аланськими, скіфськими, тюркськими, кавказькими племенами. Зокрема, топонім *Русь* вважався іранського походження.

2. У деяких концепціях визнавалося, що українці, на відміну від інших слов'ян, вийшли з «праукраїнського субстрату-основи» семи «українських племен» (полян, древлян, сіверян, волинян, тиверців, більх хорватів та уличів, які згадуються у «Повісті минулих літ»). Місцеві діалекти були покладені в основу української мови.

3. Концепцію етногенезу українського народу, засновану на ідеї його автохтонності (від грец. *аутос* — сам, *хтонес* — земля; належний за походженням до даної території, місцевості), висував академік Михайло Грушевський. Історію українського народу він починає від IV століття, ототожнюючи східнослов'янські племена антів з українцями. Факт існування давньоруської народності він заперечував (З журналу).

ІІ. Які ще теорії про походження української нації та української мови, крім поданих, вам доводилося чути? Дізнайтеся про них на сайті «Енциклопедія. Українська мова» (<http://litopys3.freeserver.com/ukrmova>).

Практикум

4. Спишіть, уставляючи, де треба, пропущені букви. Поясніть поняття літературна мова. У чому відмінність між літературною мовою та загальнонародною мовою? Хто є основоположником української літературної мови?

Процес формування української нації та української мови супроводжувався змінами національної самосвідомості, відчуттями права на розвиток власної культури. Вища форма національної мови — літературна мова. Вона є мовою нормативною, тобто характеризується наявністю певних мовних норм і застосовується в усіх сферах спілкування. Загальнонародна (національна) мова включає в себе не тільки літературні слова, а й лексику обмеженої вживання: професійні, діалектні, просторічні та жаргонні слова. Основоположником української літературної мови вважають Тараса Григоровича Шевченка (З журналу).

5. Прочитайте висловлювання про мову. Яке значення мови в житті і розвитку народу, нації? Як ви зрозуміли висловлювання давньогрецького філософа Сократа?

1. Рідна мова материнська, ти — душа моєго народу (Д. Кононенко). 2. Я знаю: мова мамина — свята. В ній вічний, незнищений дух свободи (М. Адаменко). 3. Мова народу, народності чи діаспори — то генетичний код національної культури, запорука самобутності та самозбереження (Д. Овсяник-Куликівський). 4. Найбільше і найдорожче добро у кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування (Панас Мирний). 5. Мова росте елементарно, разом з душою народу (І. Франко). 6. Скажи що-небудь, щоб я тебе побачив (Сократ).

6. Прочитайте і перекажіть текст. Доберіть до нього заголовок. Випишіть іменники — назви неістот, визначте їхній рід і число.

У добу духовного й національного відродження ми маємо можливість неупереджено й розважливо поміркувати над багатьма сторінками нашої драматичної історії.

Серед постатей, що пройшли важкі випробування долі і свій талант віддавали на вівтар боротьби за здобуття державності, є ім'я Івана Івановича Огієнка. Сучасники називали його людиною енциклопедичних знань, праці й обов'язку. І не випадково. Адже свій природжений хист ученого, педагога, державного, громадського, церковного і культурного діяча він однаковою мірою успішно застосовував як мовознавець та літературознавець, редактор та видавець, перекладач і поет, вихователь і міністр, православний митрополит та історик української церкви.

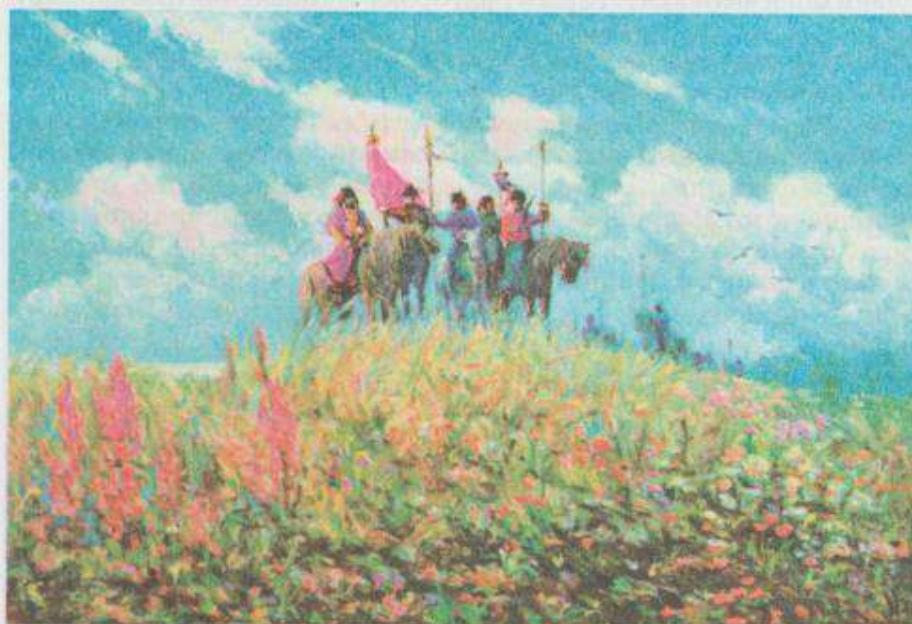
Важко сказати, в якій із названих сфер діяльності Іван Огієнко залишив найпомітніший слід. Одне беззаперечне: він

чесно і сповна служив українській справі, до останніх днів свого довгого й важкого життя не полішав сподвижницької діяльності на ниві відродження нації. Бібліографія наукових, публіцистичних та художніх праць ученого, за неповними даними, складає понад тисячу одиниць (За М. Тимошиком).

Спілкування

7. Працюючи в парах, складіть і запишіть діалог на тему «Моя гіпотеза походження української мови».

8. Розгляньте репродукцію картини Миколи Боровика «Савур-Могила». Чому художник дав їй таку назву? Напишіть невеликий твір-роздум за картиною. Дайте йому влучний заголовок. Проаналізуйте за походженням слова, вжиті вами у творі.

М. Боровик. Савур-Могила

Монетофіле

1. Чи одночасно виникли українська національна й українська літературна мова? Обґрунтуйте відповідь.
2. Хто з письменників відіграв важливу роль у формуванні української літературної мови?
3. Чому так важливо для народу зберегти рідну мову?

§ 2. МОВА — НАЙВАЖЛИВІШІЙ ЗАСІБ ПІЗНАННЯ, СПЛКУВАННЯ І ВПЛИВУ

Мовознавчі студії

9. I. Прочитайте. Прокоментуйте висловлювання Івана Огієнка на прикладі української мови.

Мова є не лише засобом спілкування, а й способом сприймання, пізнання світу, відтворенням його в свідомості людини. Кожен народ сприймає світ не зовсім так, як інші народи, тому в усіх мовах є щось неповторне, оригінальне. Кожна мова має власне світло, яке виблискує в безмежному океані мов Землі, як коштовний камінь. Відомий мовознавець і захисник рідної мови Іван Огієнко писав: «Світ Божий великий, він складається з окремих народів чи націй, і кожен народ — окреме закінчене ціле. І в тому й краса всесвіту, що народи зберігають свою окремішність, як на пишній лузі кожна окрема квітка має свій окремий колір і запах».

II. Визначте рід усіх іменників у тексті.

III. Утворіть вищий і найвищий ступені порівняння від прікметників великий, відомий.

10. I. Прочитайте. Які з функцій мови вам відомі? Яка їх роль у вашому житті?

Обслуговуючи суспільство, мова виконує цілу низку функцій, життєво важливих для людей.

Надзвичайно важливою є комунікативна функція. Антуан де Сент-Екзюпері писав, що «найбільша розкіш у світі — це розкіш людського спілкування».

Спілкування — це суть комунікативної функції. На шляху поступу людство винайшло чимало засобів обміну інформацією: символи, сигнали, знаки тощо.

Однак мова на чільному місці, бо усі позамовні знакові системи є похідними від мови, без неї їх не можна було б ні створювати, ні вивчати, ні використовувати.

Мова є засобом пізнання світу, і в цьому полягає її гносеологічна функція. Людина, на відміну від тварини, користується не тільки індивідуальним досвідом, але й усім тим, що досягли її попередники та сучасники, тобто суспільним досвідом. Людині ніколи не треба починати пізнання світу «з нуля». Досвід суспільства закодовано й зафіковано в мові, в її словнику, граматиці, фраземіці, а за наявності письма — також у текстах.

О. Авраменко.
Хліб наш насущний

Пізнаючи мову, людина пізнає світ, причому світ у баченні саме цієї мовної спільноти. Оскільки мова є засобом мислення, формою існування думки, то у пізнанні нового, раніше невідомого, вона є обов'язковим чинником.

Лінгвістична наука серед інших називає також **волюнтаристичною функцією**, яка полягає у вираженні волі щодо співрозмовника, впливу на нього через прохання, запрошення, пораду, спонукання тощо (З кн. «*Мова і нація*»).

ІІ. Які речення за метою висловлювання використано в тексті? Чому?

ІІІ. Розгляньте плакат Олени Авраменко (с. 11). Чому художниця створила такий образ? Що він символізує? Подискутуйте з однокласниками.

Практикум

11. I. Прочитайте висловлювання філософа Миколи Бердяєва. Наведіть приклади, які б підтвердили подану гіпотезу. Про яку функцію мови йдееться?

Слова мають величезну владу над нашим життям, владу матічну, ми зачаровані словами і значною мірою живемо в їхньому царстві.

II. Визначте частини мови слів у реченні.

III. Чи можна від прикметника *величезну* утворити вищий ступінь порівняння? Чому?

12. Зайдіть на сайт «Енциклопедія. Українська мова» (<http://litopys.org/ukrmova/um.html>), знайдіть статтю «Функції мови». Прочитайте. Підготуйте усне повідомлення з цієї теми.

13. Обміркуйте запропоновані тези. Доберіть докази, які б підтверджували власне висловлювання, додавши до тези вступ, аргументи і висновок.

1. Розширюється сфера застосування усного мовлення. Люди все менше листуються. Катастрофічно знижується культура писемного мовлення, погіршується грамотність.

2. Зростає частка спілкування за допомогою засобів сучасного зв'язку.

3. Зростає час «спілкування» із засобами масової інформації.

14. Назвіть якомога більше фразеологізмів зі значенням — *мовити, говорити, спілкуватися*.

Зразок. Зронити слівце.

Спілкування

15. Побудуйте діалог (полілог) за ситуацією.

Восьмикласники обговорювали питання: «Чи вміємо ми переконувати слухачів?» Більшість оцінила свої можливості переконувати інших оптимістично. Тоді вчитель запитав:

— Скажіть, будь ласка, з чого складається це вміння? Що може вплинути на зміну поглядів людини? Що треба враховувати, щоб мова звучала переконливо і мала вплив на людину? Чому Горацій колись сказав: «Якщо хочеш примусити мене заплакати, то насамперед мусиш заплакати сам»?

16. Напишіть творчу роботу за темою вірша.

Нашу мову в час горя-біди,
Не одної тяжкої навали,
Не на те рятували діди,
Щоб онуки її забували.

Г. Шепітко

Монсторинг

1. Які найважливіші функції виконує мова?
2. Яке значення для людини має спілкування? Обґрунтуйте відповідь.
3. Чому мова є засобом пізнання?
4. Наведіть аргументи на доказ тези: *Мова є засобом впливу*.

Стилістика і культура мовлення

Мовні норми. Мовленнєві помилки

17. Прочитайте. Назвіть ознаки культурного мовлення.

Людина створила культуру, а культура — людину. Людина реалізується в культурі думки, культурі праці й культурі мови. Культура — це не тільки все те, що створено руками й розумом людини, а й вироблений віками спосіб суспільного поводження, що виражається в народних звичаях, віруваннях, у ставленні один до одного, до праці, до мови.

Мовна культура — це надійна опора у вираженні незалежності думки, розвиненості людських почуттів, у вихованні діяльного патріотизму. Культура мови передбачає вироблення етичних норм міжнаціонального спілкування, які характеризують загальну культуру нашого сучасника (В. Русанівський).

18. Прочитайте лінгвістичну довідку. Які мовні норми вам відомі? Що таке мовленнєва помилка?

З культурою мови насамперед пов'язують уміння правильно говорити й писати, тобто відповідно до мовних норм.

Мовна норма — це сукупність мовних засобів і правил їх відбору й уживання. Мовленнєва помилка — це порушення мовної норми.

Існують такі мовні норми: лексичні (розрізнення значень і семантичних відтінків слів, закономірності лексичної спо-

Усна й писемна	Орфографічна	/	Мовчали стили.	Орфографічну: в корені слова треба писати букву е, перевірне слово — степ	Мовчали стили.
	Пунктуаційна	V	Які новини.	Пунктуаційну: в кінці питаньного речення треба ставити знак питання	Які новини?

лучуваності); граматичні (вибір правильного закінчення, синтаксичної форми); стилістичні (доцільність використання виражальних засобів відповідно до ситуації спілкування); орфоепічні (вимова); орфографічні (написання); пунктуаційні (постановка розділових знаків).

Мовленнєві помилки мають ті самі назви, що й мовні норми. Помилки трапляються як в усному, так і в писемному мовленні.

19. I. Користуючись таблицею, розкажіть про помилки, які можуть виникати в мовленні. Спробуйте з'ясувати причини таких помилок.

Мовленнєві помилки

Форма мовлення	Вид помилки	Умовний знак	Приклад	Яку мовну норму порушено	Як правильно
Усна	Помилка в наголошуванні		одінадцять	Норму наголосування: в цьому слові наголос падає на склад -на-	одинадцять
	Вимовна		на [р'їц'ї]	Вимовну: в цьому слові сполучення букв чц вимовляється як [ц':]	на [р'їц':i]
Усна й писемна	Лексична	M	Через не-ділю дім збудува-ли.	Лексичну: слово вжито не в його значенні	Через тиждень дім збудува-ли.
	Фразеологічна	M	Хлопець мовчав, як риба об лід.	Фразеологічну: плутання значень двох подібних сталих зворотів: мовчати як риба; битися як риба об лід.	Хлопець мовчав як риба.
Морфологічна		Г	Він уже звик до пташків.	Морфологічну (граматичну): неправильно утворено форму родового відмінка множини іменника	Він уже звик до пташок.
Синтаксична		Г	Згідно повір'ю на Івана Купала...	Синтаксичну (граматичну): неправильно побудовано словосполучення	Згідно з повір'ям, на Івана Купала цвіте папороть.

II. Схарактеризуйте помилки, допущені вами у творчих роботах, складених на попередніх уроках. Який матеріал вам необхідно повторити?

20. Знайдіть помилки в реченнях, визначте їхні види. Вкажіть, які мовні норми порушено. Вправте помилки і запишіть речення.

1. Сонечко ховалось в веселих хмарах виснініх. 2. Мишко тікав без задніх ніг. 3. Я відправив листа по адресу. 4. Пройшло чотирнадцять днів. 5. Мені подобаються твори цього писателя. 6. Я вибачаюсь перед вами. 7. Де мої турботи?

21. Спишіть слова, ставлячи наголос. Перевірте за словником.

Дочка, шофер, комбайнєр, ненависть, горошина, рукопис, приятель, кропива, столяр, придане, показ, решето, маляр, кидати, читання.

22. Запишіть і запам'ятайте наголошення слів, що часто вживаються з помилковим наголосом.

Завдання, дόшка, діалог, загадка, дефіс, випадок, вирázний, перепустка, урочистий, показ, допізна, низький, середина, сантиметр, мережа, експерт, глядач, квартал, вільха, дихання, розлад, кроїти.

23. Складіть речення з поданими фразеологізмами. У яких ситуаціях спілкування їх слід уживати?

Розбити глек; як Пилип з конопель; прийде коза до воза; жданіками годувати; передати куті меду; видно пана по халвах; кебету мати; чуба нам'яти.

24. I. Прочитайте текст, проаналізуйте його щодо дотримання мовних норм.

Назавжди в історію України вписано 28 червня 1996 року. Напередодні п'ятої річниці незалежності України сесія Верховної Ради прийняла Основний Закон Української держави.

Віднині ця дата — всенародне свято, бо головний законодавчий акт визначатиме подальший поступ нашої країни на багато років. Ми йдемо до суспільства відкритого, демократичного.

У кожного громадянина України це викликає гордість, бо ми свідомі того, що все краще з надбань вітчизняної держави.

ності знайшло продовження і розвиток у Конституції України (З газети).

II. Випишіть самостійні частини мови. З'ясуйте, за якими ознаками визначаються самостійні частини мови.

III. Розберіть за будовою слово **всеноародне**.

25. I. Прочитайте текст. Випишіть іменники жіночого роду, поставте їх в орудному відмінку. Поміркуйте, чи можна за закінченням орудного відмінка визначити відміну іменника.

Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціальна група має свої звичаї, що виробилися протягом багатьох століть й освячені віками.

Звичайний обряд Святої Вечері символічно об'єднує всіх людей, що належать до одного народу, однієї нації.

Ми, українці, нація дуже стара і свою духовність наші пращури почали творити задовго до християнської доби. Староукраїнські традиції ввійшли в плоть і кров наших звичаїв, і ми собі не уявляємо Різдва без куті, Великодня — без писанки, Святої Трійці — без клечання.

Усе це наша дохристиянська культура... Кутя — це символ урожаю, писанка — символ народження весняного сонця. Зеленим гіллям наші предки охороняли своє житло від нечистої сили — русалок, мавок, перелесників...

Словесні символи, що супроводжують ці обряди, — це чарівність рідної стихії, радість буття, могутність духу. Це живлячий бальзам на душу кожного українця (О. Воропай).

II. Які звичаї свого народу ви знаєте? У яких обрядах ви самі брали участь? Чим вони вам подобаються? Що ви знаєте про символи, названі в тексті?

26. Випишіть із фразеологічного словника сталі звороти, у складі яких є іменники в непрямих відмінках, з'ясуйте відмінок, уведіть звороти в речення.

Зразок. *Проситися на язык* (Зн.в., одн.) — *Слова сами просилися на язык.*

27. I. Прочитайте текст. Знайдіть іменники IV відміни, провідмінійте. Розкажіть про особливості відмінювання цих іменників.

Наш знайомий привіз лемура з Індії. У звіряти справжні руки і великі сумні очі. Коли його хочуть погладити, він з огидою відсувається, показуючи зуби, і все це поволі, немов жабеня на холоді. Він із тропіків, тому йому в нас не по собі. Господар і гости говорили, що маляті бракує сонця, потрібен кварц, а з іншого боку, потрібна темрява, бо лемур — тварина нічна.

Мабуть, варто порадитися з працівниками зоопарку, яке житло потрібне звіряті і чим його годувати (З журналу).

II. Побудуйте доведення, підтвердивши чи спростувавши думку:

a) Іменники **хлоп'яtko** і **хлоп'яta** мають не тільки спільне, а й відмінне;

b) Іменники **Голуб**, **Тарасенко**, **Шевчук** можуть належати до II відміни або бути поза відмінами.

Розділ 1. Мовлення

Загальні відомості про мовлення. Усне й писемне мовлення. Повторення відомостей про текст, стилі мовлення

28. I. Прочитайте. Яка з двох груп речень є текстом? Які ознаки тексту ви знаєте? З яких частин складається текст?

1. У наших краях водиться три види ластівок.

Теренъ по голосахъ вѣдѣнъ, де и яка пташка спѣває.

Десь у житахъ перегукувались перепѣлки.

Над лѣсами, над полями на хмаринѣ сірій відлітає журавлями наше літо в ірій (І. Нехода).

2. Чи не вперше в житті я встав так рано, вийшов на подвір'я і побачив досі не бачене мною диво — ранкову заграву сонця. В левадах перекликалися горлиці, щебетали на різні голоси птахи. Десь вистукував своїм дзьобом дятел. Закувала зозуля. Прилетів із саги лелека й приніс лелечатам якусь поживу. Я стояв заворожений. Потім схаменувся і побрів по ранковій росі, що густо впала на зелений спориш (За І. Цюпою).

II. Поясніть лексичне значення виділених слів.

III. Визначте тему і підтеми у тексті. Доберіть заголовок. Розкрийте основну думку висловлювання.

Текст (від лат. *textum* — тканина, зв'язок, побудова) — зв'язне висловлювання, яке складається з кількох речень і має певну змістову і структурну завершеність.

Основні ознаки тексту:

- 1) сукупність речень, що об'єднані змістом і мовними засобами (узгодження форм часу і способу дієслів, використання займенників, прислівників, споріднених чи синонімічних слів тощо);
- 2) факти і певна інформація висвітлюють одну тему;
- 3) наявність основної думки.

29. Прочитайте. Чи становлять подані речення текст? Обґрунтуйте свою думку. Поясніть відмінність між мовою і мовленням.

Опис, розповідь та роздум є основними типами мовлення. Значним досягненням в обробці загальнонародної мови була творчість І. Котляревського. Діалог та монолог існують в усному мовленні поряд. Т. Шевченко є великим народним поетом, основоположником літературної мови.

30. Прочитайте. Чи є підстави вважати подані речення текстом? Які ознаки тексту ви можете назвати? До якого стилю треба віднести цей уривок? Обґрунтуйте свою думку.

Мовлення — це мова у дії, в роботі, це використання мовних засобів у процесі спілкування, що відбувається у звуковій (усній) чи писемній формі.

Усне мовлення — це мовлення, яке сприймається на слух, адресується безпосередньо співрозмовникам. Його мета — швидко сприймати висловлюване. Існує усне розмовне та усне книжне мовлення. Усне розмовне — характеризується відносно вільним добором мовних засобів. Тут наявні просторічні, інколи діалектні слова, буденна фразеологія. Трапляються також повтори окремих слів або словосполучень. Синтаксис характеризується використанням простих та неповних речень. Крім мовних, використовуються допоміжні засоби вираження: інтонація, міміка, жести.

Усне книжне мовлення у формі лекції, доповіді, офіційного виступу орієнтується на традиції писемного мовлення (продуманість, стараний відбір фактів, мовних засобів, послідовність і логічний виклад думок).

Писемне мовлення — це мовлення, зафіксоване на папері (пергаменті, бересті, камені, плівці, дискеті) за допомогою спеціальних графічних знаків. Адресується читачеві й розраховане на зорове сприйняття. Його мета — досягти точної передачі і сприйняття висловлення. Писемне мовлення характеризується суворим добором мовних засобів, дотриманням літературних та стилістичного виразності. Речення здебільшого складні. Прості ж речення, як правило, поширені й ускладнені. Великого значення набувають порядок слів у реченні та логічна послідовність у з'язному мовленні.

Усне мовлення функціонує у формі як діалогу, так і монологу. Діалог у художніх текстах є засобом мовленневої характеристики літературних персонажів (З підручника).

 31. Спишіть, вставляючи замість крапок пропущені букви. Що дає підстави вважати записане текстом? Пригадайте визначення тексту. Назвіть відомі вам стилі мовлення. До якого стилю належить поданий текст? Аргументуйте відповідь.

І ось слиз..ка дорога несподівано зникла. Вона западалась, як під землю, а за провал..ям, гл..бини якого не можна було помітити, ст..рчали з..лені шпилі гір. Візник припинив баскі коні і поволі спустився в кручу. Віз в..їхав у вуз..ке міжгір..я. З одного боку дороги ст..рчала жовта стіна урвища. А з другого ч..рніла широка безодня, дно якої, мабуть, ніколи не бачило сонця. Зубчасті гори кидали різ..блену тінь на дорогу, піт..ма лізла з безодні, виповняла міжгір..я, п..ялась по горах аж до сяючих на сонці шпилів. Стягн..ні віжками, під нат..ском воза коні крутились, як змії, помалу спускали віз по покруч..ній слиз..кій дорозі, що, здавалось, провалиться на той світ. Рантом, немов від маху чарівної пал..чки, пасмо гір розірвалося; в широкому отворі, наче у вікні, блиснула річка, а за річкою ро..кинулись плавні, щедро залиті південним промін..ям. Тепер ясно в..днілось село, мал..овничо ро..кidanе над річкою на горі (М. Коцюбинський).

32. I. Прочитайте і порівняйте два тексти.

1. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ

В українській пунктуації вживаються розділові знаки: крапка, крапка з комою, кома, двокрапка, тире, знак питання, знак оклику, крапки, дужки, лапки.

У кінці розповідного речення ставиться крапка, питального — знак питання, якщо виражається наказ, оклик тощо, — ставиться знак оклику. За допомогою коми відділяються прості речення в складному й однорідні члени речення.

У складному реченні, якщо між його частинами відношення пояснення, доповнення, причини, ставиться двокрапка.

Для відкриття і закінчення цитат і прямої мови вживаються лапки. Для передачі незакінченого мовлення використовується багатокрапка.

Розділові знаки допомагають точніше, виразніше розкрити думку (З підручника).

2. ПРО КОРИСТЬ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ

Людина загубила кому і почала боятися складних речень, шукала фрази простіші...

Згодом вона загубила знак оклику і почала говорити тихо, рівно, з однією інтонацією. Її вже нічого не бентежило, не радувало, вона до всього ставилася без емоцій.

Потім вона загубила знак питання і перестала запитувати, жодні події не викликали її цікавості, де б вони не відбувалися: в космосі, на землі чи навіть у її власній квартирі.

Ще через кілька років вона загубила двокрапку і перестала пояснювати іншим свої вчинки. Врешті у людини залишились самі лапки. Вона не могла висловити жодної власної думки чи ідеї, весь час когось цитувала — так вона зовсім розучилася думати і дійшла до крапки. Бережіть розділові знаки (З журналу).

II. Який із цих текстів належить до наукового стилю? Обґрунтуйте свою відповідь.

III. Чи однакові тема і мета висловлювання в обох текстах? Яку додаткову мету ставить автор другого тексту?

IV. Який художній прийом використовує автор другого тексту, щоб зробити його цікавішим? Виділіть слова і вирази, що сприяють цьому.

V. Спробуйте, добираючи потрібні слова і вирази, «оживити» орфографічне чи пунктуаційне правило (за вибором).

 33. I. Пригадайте, що вам відомо про стилі мовлення. Назвіть сфери використання кожного стилю. Який розділ науки про мову вивчає функціонування стилів? Прочитайте тексти. Визначте стиль кожного, аргументуючи свою думку. До якого (усного чи писемного) мовлення відноситься кожний текст?

1. Штурм — сильний вітер, швидкість якого за Бофорта шкалою перевищує 20,8 м/с, сила — 9 балів. Виникають шторми головним чином при проходженні інтенсивних циклонів.

Зумовлюють сильні хвилювання на морі та руйнування на суходолі (УРЕ).

2. В темний вечір сиджу я в хатині,
Буря грає на Чорному морі...
Гомін, стогін, квіління пташини,
В'ється хвиля, як в лютому горі.
Вдарить вал і гукне, мов з гармати,
Скрізь по березі гук залунає;
Хоче море човна розламати,
Трощить, ломить, піском засипає.

Леся Українка

3. ОГОЛОШЕННЯ

Купатися в морі під час шторму суворо забороняється.

Дирекція пляжу

4. — Галю! Галю, а що це там плаче за вікном?
— То море, Ніно.
— Не може бути, просто як дитина.
— Бо на ньому шторм балів п'ять. Вітер вие, от і здається, що дитя плаче (*О. Донченко*).

5. О п'ятій ранку вилітаю на палубу. Де «Тигрис»? Ось «Тигрис»! Який же він маленький, і як його гойдає і б'є! Хвілі триметрові, вітер штормовий у сім-вісім балів, човном керувати неможливо, бо може рознести по соломинці буквально на наших очах! (*Ю. Сенкевич*).

II. Схарактеризуйте мовні засоби визначених стилів; вкажіть слова і форми, характерні для розмовного писемного мовлення.

34. Уявіть, що вам доручили: а) розказати про походження назв днів тижня; б) скласти план Тижня української мови і літератури в школі. У якому стилі ви будете виконувати кожне із завдань?

35. Узагальніть знання про стилі мовлення, дописавши замість крапок називу стилів (стилів).

У сучасній українській літературній мові розрізняють такі основні стилі: ...

1. Стиль ... характеризується порушенням прийнятих у літературній мові норм спілкування, наявністю діалектних форм.
2. ... стиль дас точне висвітлення наукових понять.
3. Стиль ... характеризується яскравістю, образністю, емоційністю викладу.
4. ... стиль — це стиль агітації і пропаганди.
5. Стиль ... мови — це канцелярський стиль, характерний для документів.

36. Підготуйте усне повідомлення на тему «Стилі мовлення», використовуючи матеріал попередніх вправ.

Повторення та узагальнення вивченого

Ви павчите:

- розрізнати самостійні й службові частини мови за їхніми ознаками;
- правильно **наголошувати** слова, що часто вживаються в усному мовленні з помилковим наголосом;
- стилістично доцільно **використовувати** форми слів, що належать до різних частин мови;
- знаходити і виправляти орфографічні й пунктуаційні помилки на вивчені правила;
- складати лінгвістичні повідомлення.

§ 3. РОЗДІЛИ НАУКИ ПРО МОВУ ТА ОСНОВНІ МОВНІ ОДИНИЦІ

Мовознавче студія

37. I. Розгляньте таблицю. Які з розділів науки про мову вам відомі? Які мовні одиниці є предметом вивчення в цих розділах? Побудуйте висловлювання за таблицею, доповніть його прикладами.

Українська мова як навчальний предмет

Розділ науки про мову	Основні мовні одиниці та їх моделі	Що вивчається
Фонетика	Звук: [a], [с]	Звуки мови, їх види, поєднання
Графіка	Буква: л, о, е	Знаки письма, що служать для поозначення звуків
Будова слова	Морфема: село	Морфемний склад слова, значення морфем, їхні роль і місце в слові
Словотвір	Слово: пра + мова	Способи творення слів
Лексикологія	Слово	Слова, їхні значення, походження і поширення у мовленні
Лексикографія	Слово	Особливості укладання словників, їх види
Морфологія	Слово — частина мови	Розряди слів (частини мови), їхні граматичні ознаки, система словозміни
Синтаксис	Словосполучення Речення	Визначальні ознаки словосполучення і речення; їх види, будова, роль і функціонування у мовленні
Стилістика	Текст	Стилі мовлення, їхні особливості
Орфоепія	Слово	Правила вимови слів
Орфографія	Слово	Правила написання слів
Пунктуація	Речення	Правила розстановки розділових знаків

II. З'ясуйте, до якого розділу науки про мову належать подані терміни.

Приголосний звук, склад, наголос, синонім, крапка, дефіс, морфема, буква, орфограма, суфіксальний спосіб, підмет, числівник, тире, голосний звук, паронім, орфоепічний словник, складений присудок, корінь, основоискладання.

Практикум

38. Визначте, до яких частин мови належить кожне зі слів. На які ознаки частин мови необхідно при цьому спиратися?

Три, третій, потрійний, потроїти, втрічі, тричі, трояк, трійка, потроєний, по-третє, трійник, трійця.

39. Запишіть слова. Які правила орфографії ви повинні застосувати? Назвіть мовні одиниці.

[вівє"рнути], [кр"евáвий], [пле"скáти], [пе"чáтка], [вíпли"сти], [обнóси"ти], [пе"рýстий], [хи"мéra], [ве"сéлій].

40. I. Укажіть слова, у яких не збігається кількість звуків і букв. Поясніть причини. Які розділи науки про мову вивчають ці одиниці й це мовне явище?

Обласний, радісний, щасливий, чесний, корисний, проїздний, тижневий, якісний, тиснути.

II. Складіть і запишіть з трьома словами (на вибір) речення.

41. I. Замініть словосполучення синонімічними.

Зразок. Небо без хмар — безхмарне небо.

Ліс біля міста; сім'я без дітей; курорт біля моря; село біля Карпат; фігура без форми; станція біля кордону.

II. У яких випадках вимова і правопис префіксів не збігаються? Поясніть чому.

42. I. Прочитайте вірш. Виділіть морфеми у словах першої строфі. Подайте їх визначення. Який розділ науки про мову вивчає морфеми?

В МОЇМ КРАЮ

В моїм краю живуть кряжисті сили,
Що рід ведуть із глибини віків.

В моїм краю ще збереглись могили,
Насипані шапками козаків.

В моїм краю в руках підкови гнути
Діди навчали босоногих нас.

(— Ну як тим воликам гарбу тягнути,
Коли її не зрушить і Пана...)

Тут матері з такою добротою,
Якої ви не знайдете ніде.

Тут велетні з довірою святою —
Їх циганча круг пальця обведе...

А день, мов лицар, підійма забрало,
Склика тополі на старі вали...

В моїм краю вмирали, як орали:
На бій, неначе на роботу, йшли...

M. Руденко

II. Виконайте лексичний аналіз 2—3 слів у тексті (лексичне значення слова: 1) пряме; 2) переносне: а) метафоричне; б) метонімічне; однозначне/багатозначне; синоніми; омоніми; антоніми; загальновживане/діалектне; професійне; застаріле / неологізм; власне українське/ запозичене; стилістично марковане / нейтральне).

III. Доберіть синоніми до слів *скроминучий*, *скупчуватися*, *рухливий*.

43. З'ясуйте, яку роль виконує наголос у парах слів. Як називаються такі слова?

Атлас — атлас; замок — замок; руки — руки; міста — міста; засипати — засипати; дріева — дерева.

Спікнування

44. Прочитайте фразеологізми. З'ясуйте їхні значення. Дізнайтесь про походження одного з фразеологізмів, звернувшись до довідкової літератури.

Бити байдики; брати близько до серця; давати перцю; ведмедиця послуга; велика цяця; авгієві стайні; за тридев'ять земель; езопівська мова; є ще порох у порохівницях.

45. I. Розгляньте репродукцію картини Миколи Глущенка «Київська осінь». Складіть діалог-обговорення, поділітесь враженнями від твору мистецтва.

М. Глущенко. Київська осінь

II. Чому про М. Глущенка говорять: «Він був найкращим художником з-поміж розвідників»? Зайдіть на сайт www/greatukrainians.com.ua і знайдіть відповідь на це запитання.

Метафори

1. Мовознавство — це наука...
2. Я знаю такі розділи науки про мову...
3. Основні мовні одиниці...
4. Фонетика — це...
5. Лексикологія вивчає...
6. Слово — це...
7. Що називається синонімами, антонімами, омонімами?
8. Як аналіз морфемного складу слова може допомогти уникнути орфографічних помилок?
9. Схарактеризуйте основні морфеми в слові.
10. Назвіть способи творення слів, наведіть приклади.

§ 4. ЧАСТИНИ МОВИ. САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ, ЇХНІ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ І СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

Практикум

46. I. З'ясуйте, на основі яких ознак слова розподілено на групи.

Калина, дуб, сонце, зайченя. Вона, ти, ніхто, цей. Високий, чудова, морське, мужній. Жити, читає, писав, працювати. Гарно, яскраво, добре, солодко.

II. Визначте спільнє в лексичних значеннях кожної групи слів. Які граматичні значення характерні для кожної групи слів? Яких ще граматичних ознак набувають слова кожної групи у складі речення?

III. Чи можна визначити належність поданих слів до певної частини мови лише за допомогою питання?

47. I. Слово як частина мови має певне значення, граматичні ознаки і в реченні виступає певним його членом. Чи всі слова мають такі ознаки? Виконайте морфологічний розбір виділених слів.

Прийняла я дарунок від нені — то мова,
Тому скарбу ніколи не скласти ціни, —
Мое серце вона осява барвінково,
Будьте вдячні матусі і дочки, й сини!

Л. Забашта

II. Усно сформулюйте визначення кожної частини мови.

48. I. Прочитайте текст. Визначте самостійні й службові частини мови, обґрунтуйте своє твердження (усно).

Мово! Пресвята Богородиця мого народу! З чорнозему, з любистку, м'яти, рясту, евшан-зілля, з роси, з дніпровської води, від зорі і місяця народжена.

Мово! Мудра Берегине, що не давала погаснути земному вогнищу роду нашого і тримає народ на небесному Олімпі волелюбності, слави і гордого духу! (К. Мотрич).

ІІ. Випишіть складні слова і виконайте їх морфемний розбір.

49. Доберіть до поданих слів спільнокореневі, які належали б до різних частин мови.

Зразок. Два — двійка, двічі, двійник, удвох, подвоїти...

Морозний, чарівний, десять, плата, море, виділитися, мрія, п'ятеро.

Спілкування

50. Накресліть і заповніть таблицю. Підготуйте за нею повідомлення:
а) для однокласників; б) для учнів 6 класу.

Частини мови

Частини мови	На яке питання відповідають	Що означають	Приклади
Самостійні			
Служbowі			
Вигук			

Моніторинг

- За якими ознаками слова розподіляються на основні розряди — частини мови?
- Чим самостійні частини мови відрізняються від служbowих?
- Яка особливість вигуків?

5. ІМЕННИК. ПРИНЦИПИ ПОДЛУ ІМЕННИКІВ НА ВІДМІНИ ТА ГРУПИ. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

Мавознавче ступінe

51. Прочитайте уривки з поезії Євгена Маланюка. Пригадайте визначення іменника. Назвіть його граматичні ознаки. Випишіть по п'ять іменників зі значенням: а) власні й загальні назви; б) конкретні й абстрактні назви; в) збірні й одиничні; г) назви істот і неістот.

1. Гарячий день розлив пекуче золото
І сам втопивсь у сонячнім меду,
Й крізь спокій цей єдина ллеться нота —
Блаженних бджіл в вишневому саду.

Лиш чорними очима хитрих вікон
Всміхнуться молодицями хати —
І знову пестить степ твої повіки,
І знову скіфські баби і хрести...

2. Хто ви: Борджія чи Клеопатра,
Жанно д'Арк українських степів?
В вашім серці — незгаслая ватра,
В вашім погляді — зоряний спів.

52. Розгляньте таблиці. За якими ознаками іменники поділяють на відміни? Чи є іменники, що не належать до жодної з відмін?

За характером основ і відмінкових закінчень змінювані іменники в українській мові поділяються на чотири відміни.
Увага! Невідмінювані іменники на відміни не поділяються: *маestro, колібрі, казино, меню*.

Відмінні іменників

Відміна	Група	Кінцевий приголосний основи	Рід	Закінчення в Н. в.	Приклади
Перша	тверда	твєрдий (крім ж, ч, ш, щ)	жіночий чоловічий спільний	-а (-я)	вода, партя, сирота, Микола
	м'яка	м'який			Надія, Ілля, суддя, куля
	мішана	ж, ч, ш, щ			
Друга	тверда	твєрдий (крім ж, ч, ш, щ)	чоловічий	-о, -о	rіг, син, батько
	м'яка	м'який та -р	середній	-о, -е, -а (-я)	край, біль, весіль, озеро, поле, життя
	мішана	ж, ч, ш, щ			плащ, вуж, корч, спориш
Третя	—	—	жіночий		ніч, радість, любов, сіль, верф
Четверта	—	—	середній	-а (-я) із суфіксами -ат, (-ят), -ен у непрямих відмінках	курча, лоша, вовчена, ім'я, тім'я

Групи іменників другої відміни з кінцевою літерою -р

Тверда група	М'яка група	Мішана група
1. Усі односкладні та ін. іменники на -р : мир, жир, сир, вихор.	1. Іменники з ненаглошеними суфіксами -ар , -ир : лікар — лікаря — лікарі; козир — козиря — козирі.	Іменники із суфіксом -яр , які є називами людей за професіями або діяльністю, наголос у яких при відмінюванні переходить із суфікса на закінчення: школяр — школяра; каменяр — каменярів; скляр — склярі.
2. Іменники іншомовного походження на -ер , ір , -ор , -ур (юр): інженер, сувенір, директор, абажур, гіллюр.	2. Іменники з ненаглошеними суфіксами -ар , -ир (які в однині мають наголос на корені): кухар — кухарів, бондар — бондаря, писар — писаря.	
3. Іменники іншомовного походження із суфіксом -ар(-яр), -ир , які постійно наголошенні: базар, футляр, командир.		

Як виняток сюди належать іменники комар, снігур, звір, які в називному відмінку множини мають закінчення **-і**: комарі, снігурі, звірі.

Як виняток сюди належать іменники: *Ігор*, *явір*, *токар*, *аптекар*, *бібліотекар*, *слюсар*, *лицар*, *козир*, *цар*, *псар*.

Практикум

53. Прочитайте уривки з поезій. Випишіть іменники, розподіливши їх за відмінами та групами.

1. З глибин віків і гордо, й величаво
Встає легендами овіянне ім'я.
Минуле — сон, але сліпа змія
Не отруїла доблесті і слави.

Коли була Європа в забутті
Та істина у вогнищах палаала,
Антична мудрість гордо оживала
В твоїм, о Русь, допитливім житті.

B. Симоненко

2. Ти не загинеш, мій народе, пісняр, мудрець, і гречкосій (Є. Маланюк).

54. Поставте іменники в орудному відмінку однини, складіть і запишіть з ними речення.

Взуття, ступ, мужність, біль, путь, доповідь, запис, меч, мати.

55. Прочитайте словосполучення. Поясніть можливі причини подвійного тлумачення. Виберіть із поданих сталі звороти, складіть із ними речення. Чи можуть слова у них змінюватися?

Легка промисловість, легка ноша, легкий на руку; бити ворогів, бити байдики, бити олію, бити поклони; дати книжку, дати пораду, дати слово, дати дорогу, дати місце, дати приклад, дати притулок, дати роботу; іти вслід, іти геть, іти за велінням совісті, іти на приступ, іти на ура, іти до товариша; літи воду, літи сльози; мати досвід, мати вигляд, мати вагу, мати репутацію, мати на увазі, мати право, мати рацію; підняти ногу, підняти на ноги, підняти завісу, підняти плечі, підняти дух, підняти мішок; чорна земля, чорна смородина, Чорне море.

56. I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. До якого стилю належить текст? Обґрунтуйте відповідь. Випишіть іменники. Розподіліть за відмінами, зробіть морфологічний розбір виділених слів.

Київ... Русь... Україна... Ці слова з глибокою шанобою і гордістю промовляє кожний свідомий українець, бо виражають вони духовну близькість до землі своїх батьків, родоводу українського, його славної і водночас трагічної історії.

Ось уже понад п'ятнадцять століть височить на дніпровських схилах золотоверхий Київ, якому випала історична місія стати «матір'ю міст руських», відіграти важливу роль у формуванні однієї з найбільших держав середньовічної Європи — Київської Русі.

Оглядаючи з висоти пташиного польоту рідну землю, захоплюється красою і величчю. Яка широчінь! Який простір! На заході розкинулися Карпатські гори, на півдні золотиться море досягаючої пшениці, на сході встають терикони донецьких шахт, на півночі шумлять зелені ліси. І все це наша Батьківщина — Україна (З журналу).

II. Пригадайте, що таке опис, які види описів ви знаєте. Складіть опис за фотоілюстрацією.

Спілкування

57. Висловіть власну думку щодо проблеми «Байдужість: із чого вона починається?». Обговоріть це питання в родинному колі. Правильно вживайте іменники.

Моніторинг

- Що називаємо іменником?
- За якими ознаками іменники поділяють на відміни?
- Наведіть приклади іменників, що не належать до жодної відміни.
- Яка особливість поділу на групи іменників другої відміни чоловічого роду на -р?

Стилістика і культура мовлення

Вживання відмінових форм іменника

58. Прочитайте. Складіть пам'ятку «Як уникнути неправильного вживання відмінових форм іменника».

1. Родовий чи західний?

Як буде правильно сказати: *писати (читати) листа* чи *лист, пришити гудзик чи гудзика*?

В українській мові іменник-додаток при переходному дієслові стоїть у західному відмінку. В назвах істот його форма збігається з родовим, а в назвах предметів — із називним. У розмовному мовленні, в художніх текстах можуть бути паралельні форми. Наприклад: 1. *Бабуся пильнує малої* (Марко Вовчок). 2. *Гляди, дядьку, порядку* (М. Номис). 3. *Заспівай мені, доню, тієї України* (Г. Косинка). 4. *Він дасть пораду, як і що, — знайшов вихід Антін* (С. Чорнобривець). Отож у першій фразі краще сказати: *писати (читати) листа*; та їй у другій теж буде близче до народнорозмовної української традиції: *пришити гудзика*. Наведені приклади засвідчують тільки варіантність західного в уснорозмовному мовленні, в художній літературі, але не норму взагалі.

2. Родовий чи орудний часу?

У живій народній мові часто чуємо: *Одної ночі* приснився мені сон... і поряд: *Уже я думала-гадала* про тебе дніми й ночами, тобто на позначення часу вживається родовий та орудний відмінки. То як же правильно?

Якщо порівнямо обидва речення, то відчуємо, що в першому реченні говориться конкретніше про якийсь час (*одної ночі*), ніж у другому, де йдеться взагалі про невизначений час (*дніми й ночами*).

У діловій і науковій мові орудний відмінок часу мало використовується, зате в мові художніх творів, публіцистиці й щоденному мовленні треба вживати, залежно від нюансових потреб, обидві відмінові форми.

Не слід забувати й про такі вислови з орудним відмінком часу, як: *останнім часом*, замість «*в останній час*»; *цими днями*, замість «*на цих днях*»; *іншим часом*, замість «*в інший час*».

Правильно сказати *у вівторок*, *у п'ятницю* або *щовівторка, щоп'ятниці*, а не «*по вівторках*» і т. п. Наприклад: *Консультації відбуваються у вівторок (щовівторка)*.

3. Родовий відмінок множини.

1. *Багато статтів написано на цю тему.* 2. Я прочитав кілька доповідів. 3. Йому бракує ще знаннів. 4. Ми цікавимося літературою з різних галузів техніки.

Чи помітили ви помилки у вживанні іменників жіночого роду *стаття, доповідь, галузь* та іменника середнього роду *знання*? Так, ці іменники вжито в родовому відмінку множини із закінченням *-ів*, властивим іменникам чоловічого роду: *ліс — лісів, робітник — робітників*. Літературна норма в іменниках жіночого роду — закінчення *-ей: статей, доповідей, галузей*.

Іменники *слов'янин, селянин* і подібні в родовому відмінку множини мають форму *слов'ян, селян* (а не «*слов'янів, селянів*»). Наприклад: *Київська Русь гартувала слов'ян*.

4. Місцевий відмінок множини.

Під впливом російської мови помилково ставлять у місцевому відмінку множини іменників закінчення *-ам, -ям*, а не *-ах, -ях*: *читає «по складам»; мандрує «по горам і долинам»*. За правилами української мови в цих і аналогічних випадках треба ставити закінчення *-ах, -ях: по складах; по горах і долинах*.

§ 6. ПРИКМЕТНИК. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Практикум

59. Пригадайте, на які групи за значенням поділяються прикметники. Розподіліть подані прикметники на групи за значенням.

Міцний, важкий, дерев'яний, Миколин (м'яч), дорогий, червоний, гарний, лисий, приміський (сад), гарбузове (насіння), соловейкова (пісня), Сергій (брать), захисний, вчорашній, високий, лебедине (перо).

60. Прочитайте. Визначте в тексті прикметники, їхні групу за значенням, ступінь порівняння (якщо є), граматичні ознаки (рід, число, відмінок). Від чого залежать граматичні ознаки прикметника?

ШЛЯХ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ

До незалежності Україна йшла довгим, тяжким і жертовним шляхом, дорого за неї заплатила. У підвальні української

державності — століття боротьби наших предків, у якій кристалізувалася ідея самостійності, символізована насамперед в іменах Шевченка та Франка, титанічних роботах великих просвітителів, діячів культури і науки, котрі створювали гуманістичний потенціал нації, і сама колективна душа українського народу, яка вперто противилася знеособленню, зберігаючи найцінніші якості своєї самобутності.

Незалежністю завдячуємо не лише тим, хто свідомо присвятив життя ідеї, а й тим, хто працював для України, забезпечуючи безперервність народного буття. А найбільше завдячуємо тим українським матерям, які за всякої лихої години знаходили сили виховувати дітей у звичаях, передавали їм людяність і добре слово.

Здобутки незалежності безсумнівні: широке міжнародне визнання, політичні й економічні угоди з сусідами й далекими державами, конструювання структури держави, збереження міжнаціонального спокою в непростих умовах (*За І. Дзюбою*).

61. Пригадайте, від яких прикметників і як утворюються ступені порівняння прикметників. Утворіть їх від поданих слів, де це можливо. Складіть і запишіть по два речення з прикметниками вищого і найвищого ступенів порівняння.

Чорний, новий, густий, холодний, гіркий, рідний, великий, мідний, довгогривий, непохитний, вишневий, шоколадний, мертвий, чіткий.

Згадай ОБГРУНТУЙ Не згадай

Прикметники лисий, босий, вороний не мають ступенів порівняння.

62. Усно провідмінайте подані прикметники. Складіть із ними речення, вживаючи їх у непрямих відмінках. Перевірте одне одного.

Східний, тямущий, Андріїв, Галин, верхній, повнолицій, безкраїй, довговій, праслов'янський.

63. I. Поясніть способи творення поданих прикметників. Пригадайте правила правопису складних прикметників.

Сильний, в'юнкий, колючий, правдивий, балакучий, роботячий, русявий, мерзлякуватий, гарнесенький, тонюсінький, український, батьків, Мотрин, прабатьківський, безшумний, темно-зелений, кисло-солодкий, ясноокий.

II. Виконайте морфемний і словотвірний розбір слів прабатьківський, правдивий.

64. З'ясуйте смислове значення і правопис поданих прикметників, доберіть до них іменники, щоб прикметники виступали в ролі епітетів. Складіть із цими словосполученнями речення.

Легко/крилій, ясно/зорий, світло/синій, високо/врожайний, першо/рядний, темно/русий, історико/літературний.

65. Випишіть із фразеологічного словника шість фразеологізмів, до складу яких входять прикметники, складіть із ними речення.

З р а з о к. Гостре око — Тарас Петрович мав гостре око і завжди точно визначав віддалу.

66. Утворіть складні прикметники від поданих слів. Як називається цей спосіб словотвору? Чи тотожне лексичне значення прикметника лексичному значенню слів, від яких він утворений? Яким правилом ви керувалися, записуючи прикметники?

Середня Азія; білій і рожевий; мило варити; ліс пиляти; фізика і географія; сільське господарство; безтурботний і радісний; північ і захід; Європа і Азія; політика й економіка; різні кольори; п'ятий рік; три кути; життю радiti; гіркий і кислий, і солодкий; дерево обробляти; індустріальний і педагогічний; темний і зелений; сто двадцять п'ять років.

Спікнування

67. Опишіть своє перше враження від зустрічі з незнайомою людиною, вживаючи прикметники.

68. Розгляніть фотоілюстрації. Кого ви на них упізнали? Зайдіть на сайт www.greatukrainians.com.ua, доберіть інформацію про українських спортсменів, зображеніх на фотоілюстраціях. Підготуйте повідомлення про них. Уживайте складні прикметники.

Згадай ОБГРУНТУЙ Не згадай

Древообробний, історико-культурний, вищезгаданий, трохи вище зазначений — усі прикметники написані правильно.

Моніторинг

- Що називають прикметником?
- На які групи за значенням поділяють прикметники?
- Як твориться вищий і найвищий ступені порівняння прикметників?
- Назвіть орфограми, що стосуються правопису прикметників.

Стилістика і культура мовлення

Вживання прикметників

69. Прочитайте текст. Зробіть висновки про вживання форм вищого і найвищого ступенів прикметників.

СТУПЕНЮВАННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Відомо, що існують дві форми ступенювання прикметників: **проста** (червоніший, найчервоніший) і **складена** (більш довгий, найбільш довгий). Жива природна мова надає перевагу простій формі: 1. *Взяла б цю спідницю, якби ж трошки довша була.* Однак дуже часто можна почути форми типу: 1. «Самі передові райони області». 2. «Вибрали самих кращих». Слово **самий** в українській мові означає «один тільки»: *імо самий хліб*, тобто «один хліб». Поєднуючись з часткою **тільки**, слово **самий** підкреслює винятковість: *У нашій області самі тільки передові райони...* Отже, слово **самий** не вказує на вищий ступінь порівняння прикметників і не може вживатися з цією метою.

Вищий ступінь порівняння прикметників звичайно вимагає після себе прийменників **від**, **за**, **над**, **проти** з відповідними словами або сполучників **як**, **ніж**: 1. *Страх більший від переполоху* (М. Номис). 2. *Цей твір кращий за ті, які читали.* 3. *Видимість у горах краща, ніж на рівнині.*

Відступи від цього правила, наприклад: «*Він розумніше свого брата*», — помилкові. Треба говорити: *Він розумніший за свого брата*.

Українська мова засвідчує і діеслова, утворені від вищого ступеня порівняння прикметників за допомогою інфінітивного суфікса **-ти**, а іноді й префікса **по-**: *широкий — ширший — ширшати; холодний — холодніший — похолоднішати*. Ці діеслова вживають замість зворотів із діесловом **стати** або зробитися і прислівником (чи прикметником) у вищому ступені порівняння. Порівняйте: *стало холодніше — похолоднішало*. Така форма відповідає нормі літературної мови.

70. Прочитайте. Уведіть у речення прикметники **гарний**, **багатий**, **заздрісний**, **свідомий** з іменником у знахідному відмінку.

Прикметники **багатий**, **гарний**, **поганий**, **високий**, **бистрий** та інші вимагають після себе прийменника **на** з іменником у знахідному відмінку: 1. *Настя така багата на слово* (Ганна Барвінок). 2. *Удався біdnий на розкоші*, **та бистрий на розум**. 3. *На зrист височенька* (Б. Грінченко).

Прикметники **заздрісний** і **ласий** вживаються або з прийменником **на** і знахідним відмінком, або з прийменником **до** і родовим відмінком іменника: *заздрісний на чуже; ласий на ковбасу; заздрісний до чужого; ласий до ковбас*.

Прикметник **свідомий** стоїть у реченні з іменником у родовому відмінку — **свідомий** (ч о г о?): *Довженко був свідомий великого значення кіно* (З журналу).

§ 7. ЧИСЛІВНИК. ГРАМАТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ЧИСЛІВНИКІВ З ІМЕННИКАМИ. ОРФОГРАМИ В ЧИСЛІВНИКАХ

Практикум

71. Пригадайте, що ви знаєте про числівник (граматичні ознаки, групи за значенням, за будовою). Провідмінайте числівники.

П'ять, дві, сімдесят, шістсот, п'ятеро, четириста сорок вісім, одинадцять, двісті дев'яносто дев'ятий, вісім тисяч триста тридцять шість, півтора.

72. Запишіть словами числа. Складіть із числівниками речення, вживачи у непрямих відмінках.

900, 60, 7-й, 4-х, 11, 600, 16, 19, 50, 70.

73. Поясніть граматичні зв'язки числівників з іменниками. Складіть шість речень із поданими словосполученнями у непрямих відмінках.

Один день, троє хлопців, півтора відра, шість екзаменів, три сестри, сім цілих і одна друга гектара, два озера, четири сини, три брати.

74. I. Спишіть текст, числівники запишіть словами, визначте їх відмінок.

ПІСНІ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Перші пісні з'явилися тоді, коли ще не було добровільних формувань українських січових стрільців. Сумну долю віщували стрільцям «Журавлі» Богдана Лепкого з 1910 року. Вперше ноти і слова пісні було надруковано у збірці «Тим, що полягли у 1914—1915», яка вийшла у Відні 1916 року. Степан Чарнецький написав у 1911 році «Ой у лузі червона калина». Стрілецькі загони було створено після Маніфесту 3 серпня 1914 року. Перший бій відбувся 2 вересня 1916 року під Бережанами, де загинули 700 стрільців. Над ними тужила пісня Романа Купчинського «Заквітчали дівчатонька стрілецьку могилу» (З журналу «Українська культура»).

ІІ. Зробіть морфологічний розбір трьох числівників (на вибір).

75. Спишіть речення, додаючи закінчення іменників. Числа й умовні по-значки передайте словами. Визначте відмінок іменників і числівників.

1. Світовий океан значно багатший за суходіл. У воді Світового океану розчинено 8 млн т золота, 164 млн т срібла, 800 млн т молібден... 2. Леву, щоб наїстися, досить 20 кг м'яса, а єсть він раз на 2—3 дні. Найненажерливішою є землерийка, яка з'їдає за добу в 4 рази більше, ніж важить сама. 3. Серед довгожителів землі відома «мавританська» черепаха, яка прожила вже 153 роки, а за прогнозом біологів доживе до 200 років. (З книжки «100 дивовижних фактів»).

76. Спишіть, виправлючи помилки. Переївірте одне одного.

1. У нашому місті нараховується двадцять два дитячих ясла. 2. У класі знаходилось двадцять три дівчата. 3. До школи заїшли пара хлопців. 4. Моя мама доглядає на фермі п'ятдесят чотири теляти. 5. Майстри виготовили тридцять три сани.

77. Прочитайте. З'ясуйте, які числівники вжито в прямому, а які — у переносному значенні. Складіть речення з кожним сполученням слів, з'ясуйте значення фразеологізмів.

Наговорили сім мішків гречаної вовни — сім вантажівок; п'яте кільце — п'яте колесо до воза; сім п'ятниць на тижні — сім днів тижня.

78. Пригадайте і запишіть приказки, прислів'я, загадки, що мають у своєму складі числівники.

Зразок. Краще раз показати, ніж сто слів сказати.

79. Складіть перелік орфограм у числівниках, наведіть приклади.

Спікнування

80. Проведіть дослідження. Запишіть живе мовлення своїх однокласників, батьків, знайомих. Яких помилок у вживанні числівників вони припускаються? Порадьте, як уникнути таких неточностей.

Маніторинг

- Як відмінюються числівники **один, два, три, чотири?**
- Яка особливість відмінювання числівників **п'ять — двадцять, тридцять, п'ятдесят — вісімдесят?**
- Скільки відмікових форм мають числівники **сорок, дев'яносто, сто?**
- Яка особливість відмінювання складених числівників?
- Що слід пам'ятати про правопис числівників **п'ять, шість, дев'ять — двадцять, тридцять?**
- Чи зберігається м'який знак у цих числівниках у непрямих відмінках? А в складних числівниках, утворених від них?
- Яка особливість відмінювання дробових числівників?

Стилістика і культура мовлення

Вживання числівників

81. Прочитайте текст. Складіть пам'ятку «Зв'язок числівників з іменниками».

Як відомо, числівник **один** (**одна, одно**) узгоджується з іменниками в роді, числі **й** відмінку (**один учень, одна стаття, одне вікно, одні ворота; одного учня, однієї статті, одногого вікна, одних воріт**).

Числівники **два, дві, обидва, обидві, три, чотири**, а також складені числівники з останнім компонентом **два, три, чотири** в називному і тотожному з ним знахідному відмінках мають при собі іменники у формі називного відмінка множини (**два дні, обидва гімназисти, дві черешні, три метри, чотири зошити, сорок два учні**). А в називному і знахідному, починаючи від **п'ять**, числівник керує іменником у родовому відмінку множини: **П'ять маленьких діток сплять** (Леся Українка). Із дробовими числівниками іменники стоять у родовому відмінку множини: **З того часу минуло півтора десятка років**. Зі складеними числівниками відмінок іменника залежить від останнього числа, коли це **два, три, чотири**, тоді буде називний: **сто сорок два столи**; з числами **п'ять і далі** — родовий відмінок множини: **триста п'ятдесят сім стільців**.

82. Прочитайте текст. Підготуйте повідомлення про вживання числівників на означення часу.

Як треба точно означити час? Часто чуємо: «**Скільки зараз годин?**» — замість — **Котра година?**

Наша мовна традиція стойть за порядкові числівники:

- О **сьомій годині** вийшли з міста.
- Завтра об **одинадцятій** на мене чекатиме товариш (Ю. Смолич).

Вживання прийменника **о** говорить про точно означений час. Якщо треба приблизно назвати період між годинами, тоді слід перед порядковим числівником ставити прийменник **на**: **Я прийду на п'яту годину**. Дробові числівники часу передаються відповідним дробом із прийменником **на** до половини години: **чверть на третю**, — з прийменниками **на або до**, коли буде половина години: **пів на сьому, або пів до сьомої**; чи з прийменниками **до або за**, коли перейшло вже за половину години: **за чверть сьома, або чверть до сьомої**.

Коли ж мовиться не про означення часу доби, а про кількість часу, витрачену на якусь роботу або дію, тоді слід користуватись кількісними числівниками:

- Як ось із неба дощ полився, в годину весь пожар залив (І. Котляревський).
- Витратили на це діло сім годин.

§ 8. ЗАЙМЕННИК. ОРФОГРАМИ В ЗАЙМЕННИКАХ

Практикум

83. I. Прочитайте текст. На що вказують займенники? Які граматичні ознаки вони мають? Яким членом речення найчастіше виступають? Дайте визначення займенника.

Де живуть наші батьки й матері, там живуть і вітри, які нас обдували в дитинстві. Оти перші вітри, що пестили нас на маминих руках, і ми, відкриті їм, захлиналися від того надзвичайного потоку безмежжя, краси і неосяжності. Здригалися, мружили очі, починали входити у світ, який звemo життям.

Живуть там, довкола маминої і батькової хати, вітри і птахи, і сонце, і земля твоя, і твій рід, і твої перші кроки.

Більшість людей це носить у серці повік. І якщо є щось святе на землі, то це перш за все мама і батько (О. Сизоненко).

II. Випишіть займенники, розподіляючи їх за розрядами.

Згоден

ОБГРУНТУЙ

Не згоден

Займенники їх і їхній — синоніми.

84. Запишіть займенники і поясніть їх правопис.

Де/хто, де/що, де/який, хто/сь, що/сь, який/сь, хто/небудь, який/небудь, будь/хто, будь/що, будь/який, аби/який, аби/що, казна/хто, казна/що, хтозна/який, хтозна/що, будь/у/кого, хтозна/в/чому, казна/з/ким, де/в/кого.

85. Поставте займенники в орудному та місцевому відмінках, з кількою (на вибір) складіть речення.

Хто, нішо, будь-який, будь-чий, дехто, той, він, вона, вони, казна-що, що таке, абищо, що-небудь, одне і те саме.

86. Усно провідміняйте займенники. Перевірте одне одного.

Я, він, моя, це, чий, весь, себе, абихто, чийсь, щось.

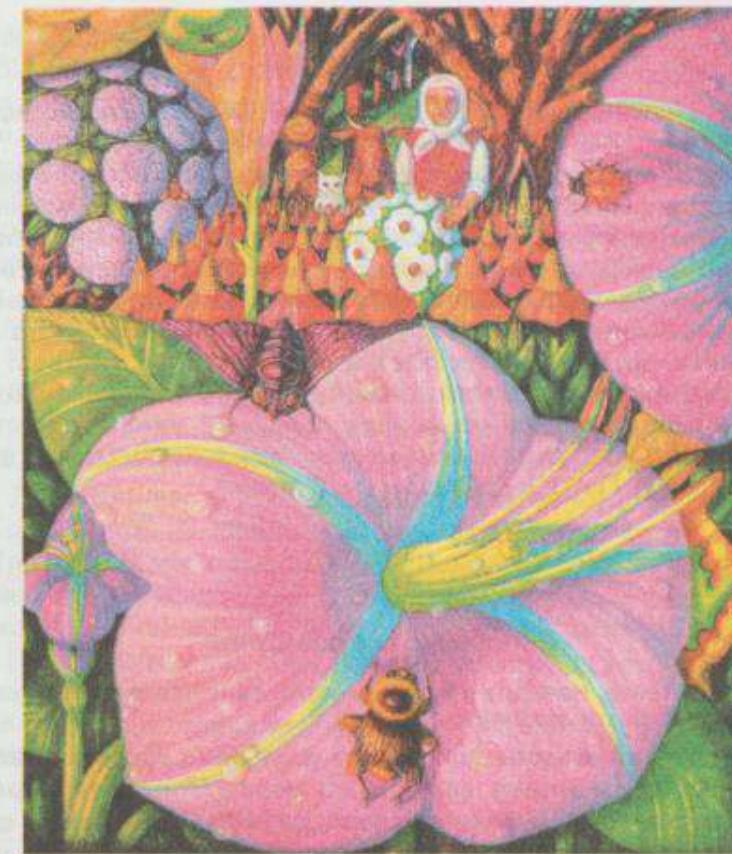
87. I. Прочитайте пісню Павла Дворського «Рідна ненько». Визначте основну думку. Які народні образи використовує автор?

II. Виконайте морфологічний розбір займенників з тексту пісні.

Рідна мамо, добра ти моя ненько,
Мамо, мамо, вишенка біленька!
Чуеш, мамо, горлиця мені знову
Нагадала давню пісню колискову.

Що було — відбуло, наче сніг, зійшло,
Наче сон, перейшло молоде чоло.
Що було — відбуло за туманом літ,
Тільки ти, як тоді, розвидняеш світ.

Приспів:

Є. Лещенко. Dobriй вечір, бабусю...

Що було — відбуло, а тебе зову, —
Запитай, запитай, чи я так живу?
Чуєш ненько моя, вічна пісня та,
Що з дитинства несус через всі літа.

В полі, мамо, з пісні проросло жито.
Буде, мамо, наша пісня жити!
Мамо, мамо, в пісні край твого поля
Вічний сон солдата береже тополя.
Мамо, мамо, у слозі твого болю
Ти мені по війні дарувала щастя-долю.
Чуєш, мамо, учини ж мою волю, —
Доки світ в моїм вікні, даруй свої пісні!

88. Напишіть твір-роздум за репродукцією картини Євгена Лещенка. Використовуйте слова і словосполучення із вправ 83, 87.

Спікунання

89. Працюючи в парах, складіть діалог на тему «Займенник відомий і невідомий...», використовуючи матеріали поданого тексту.

Особовий займенник я в західному відмінку з прийменником про може мати два значення. Порівняйте: 1. *Вони говорили про мене* (тобто про мою особу). 2. *Про мене, хоч вовк траву їж!* (чебто мені байдуже). У другому реченні *про мене* — вставне слово. Слід запам'ятати вислів із прийменником на та означальним займенником самий у західному відмінку: *на саму загадку; на саму думку* (замість нього помилково пишуть: «*при одній думці*»). Означальний займенник усе у місцевому відмінку з прийменником по становить образний вислів *по всьому*, рівнозначний висловам *кінець усьому, з цим покінчено: А тепер уже по всьому. Тепер я спокійна* (І. Франко).

Стилістика і культура мовлення

Вживання займенників

90. Прочитайте. Наведіть власні приклади вживання займенника воно з певною стилістичною метою.

Особовий займенник середнього роду воно може вживатись як еквівалент іменника середнього роду: *Послухає моря, що воно говорить* (Т. Шевченко); інколи може заступати собою іменники чоловічого та жіночого роду, щоб висловити певну зневагу: *Та де ж таки йому за писаря ставати? Воно ж таке молоде* (Б. Грінченко); також ласкаве та пестливе ставлення до когось: *Гомонить він до мене, а я усе мовчу. Воно поміж народом пленталось, та й бачило доволі... говорить до мене, а я усе соромлюсь* (Ганна Барвінок); коли мовиться про невідому, лиху особу: *Чую, а воно вже в комору залізло*.

§ 9. ДІЕСЛОВО. ДІЄВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ. НАПИСАННЯ ОСОБОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ДІЄСЛІВ

Практика

91. I. Дайте визначення діеслова. Які форми діеслова ви знаєте? Прочитайте текст. Знайдіть і випишіть усі форми діеслова. Розкажіть, як утворюються діеприкметники і діепріслівники.

Є прадавні скарби, що намертво лежать у землі, і є живі скарби, що йдуть по землі, ідуть від покоління до покоління, огор-

таючи глибинним чаром людську душу. До таких національних скарбів належить і наша лірична пісня. Погортайте сторінки сивих віків, вчитайтесь в прості і хвилюючі слова пісень — і вам відкриється багато поетичних таємниць, ви почуете голоси великих творців, чия поетична нива, ставши народною, квітує по всій землі українській (М. Стельмах).

II. Поясніть усі орфограми та пунктограми в тексті. Визначте дієвідміну діеслів.

92. Які ви знаєте особливості дієвідмінювання діеслів? Відповідь обґрунтуйте на прикладах. Запишіть діеслова в усіх особах однини і множини, виділіть закінчення і прокоментуйте їх правопис.

Колоти, робити, гоїти, муркотіти, спати, побороти, хотіти, йти.

93. I. Що таке діеприкметниковий зворот? Проаналізуйте речення, поясніть, чому в одних реченнях він відокремлюється на письмі, а в інших — ні.

1. *Повітря, густо нагріте пекучим сонцем, ворушилося...* (О. Копиленко). 2. *Неорана земля була густо зрита окопами* (А. Шиян). 3. *З-під гори, порослої виноградною лозою, дзорчав струмок* (В. Петренко). 4. *Тъмяно полискували наповнені водою колії* (О. Гончар). 5. *Раз добром нагріте серце вік не прохолоне!* (Т. Шевченко). 6. *Деревами кругом обвита стояла хата, як весна* (В. Грінчак).

II. Випишіть діеслова з четвертого і п'ятого речень, утворіть від них діеприкметники.

Задача

ОБГРУНТУЙ

Надача

Діепріслівник завжди відокремлюється в реченні.

94. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки, поясніть причини відокремлення. Перевірте одне одного.

1. Через ліс звиваючись лягла вузька дорога (А. Шиян). 2. Прощаючись з бійцями, які збившись навколо командира всіляко зичили йому щастя, Брянський заспокоював іх (О. Гончар). 3. Хлоп'ята насторожено вслушались утишу намагаючись щось почути в повитій туманом долині (Ю. Збанацький). 4. Гуси відчувши утому тихо прямують додому (В. Грінчак).

95. Прочитайте речення. Спишіть, виправляючи помилки.

1. Спускаючись з гори, у нього зламалась лижа. 2. Читаючи книгу, у неї завмирало серце. 3. Проходячи повз будинок, з вікна почувся крик. 4. Простягнувши руку по ягоду, з куща почулося шарудіння.

96. I. Прочитайте текст на с. 42. Визначте тему та основну думку, стиль уривка. Випишіть особові та особливі форми діеслова, зробіть їх морфологічний розбір.

ХТО МИ?

«Слов'яни сіли по Дунаю, де нині земля Угорська і Болгарська... Інші слов'яни прийшли і сіли по Дніпру і назвалися полянами... І були три брати: один на ім'я Кий, другий — Щек і третій — Хорив, а сестра їхня була Либідь...»

Багато хто, прочитавши ці рядки, згадає, що взяті вони з «Повісті минулих літ» — чудового літописного зведення XII століття. Так, саме у ньому вперше у нашій літературі було зроблено спробу осмислити корені рідного народу, тут оспівано його героїв і славну історію. А яка вона сучасна, пам'ятка історіографії й літератури! Адже нині, у часи відродження української державності і суверенітету, ми звертаємося до наших витоків. І знову перечитуємо «Повість минулих літ», схиляючись перед безкорисливим подвигом ченця Києво-Печерського монастиря Нестора. Він не тільки доніс до нашадків відомості «откуда єсть пошла» наша земля, але й показав складний процес зростання національної самосвідомості. «Не занапастіть землю батьків своїх і дідів», — звучить у «Повісті минулих літ». Хіба не про це наша тривога сьогодні? (З журналу «Українська культура»).

ІІ. Поясніть правопис іменників середнього роду. Випишіть дієслова, утворіть від них пасивні дієприкметники.

Спілкування

97. Продовжіть текст попередньої вправи, даючи відповідь на запитання останнього абзацу. Подискутуйте на цю тему.

98. Підготуйте повідомлення про легендарного Нестора Літописця, використовуючи довідкову літературу та Інтернет. Найкращі роботи вмістіть у стінніці або на сайті вашого навчального закладу.

Моніторинг

- Що називаємо дієсловом?
- Назвіть форми дієслові. Які форми дієслові вважають особливими? Як вони утворюються?
- Коли відокремлюються комою дієприкметникові та дієприслівникові звороти?
- Складіть перелік орфограм, що стосуються правопису дієслів.

Стилістика і культура мовлення

Вживання дієслівних форм

99. Прочитайте текст. Запам'ятайте особливості дієвідмінювання дієслів *дати*, *їсти*, *відповісти*, *розповісти*, *бути*.

Дієслова в другій особі однини теперішнього та майбутнього часу доконаного виду мають закінчення *-еш* (-еш), *-иш* (-иш): *хочеш*, *будуеш*, *вариш*, *гоїш*, *захочеш*, *збудуеш*, *звариш*, *загоїш*. Виняток становлять слова *дати*, *їсти*, *відповісти*, *розповісти*: *ти даси*, *їси*, *відповіси*, *розповіси*, а не «*даш*», «*їш*», «*розповіш*», як-то часом кажуть.

Дієслово *бути* має в усіх особах однини й множини форму *є*, іноді *єсть*: 1. *Зазнаю чужої сторони, яка вона є* (Марко Вовчок). 2. *Я єсть народ, якого Правди сила ніким звойована ще не була* (П. Тичина).

100. Прочитайте. Наведіть приклади вживання давноминулого часу з народних казок.

В українській мові є два минулі часи — минулий і давноминулий. Давноминулий час, який твориться з форм минуленого часу відмінюваного дієслова й допоміжного дієслова *бути*, означає, що одна минула дія відбулась раніше від іншої: *Я читав був цю книжку, та забув її зміст*. Цією складеною формою давноминулого часу користуються й тоді, коли треба показати минулу перервану дію: *Лукаш... знаходить вербову сопілку, що був кинув, бере її до рук і йде* (Леся Українка).

101. Прочитайте текст. Що нового ви дізналися про творення наказового способу дієслова?

Дієслова в наказовому способі мають не тільки форми 2-ї особи однини й множини — *читай* і *читайте*, *роби* і *робіть*, а ще й форму 1-ї особи множини — *читаймо*, *робімо*. Вживання дієслів у наказовому способі 1-ї особи множини надає фразі динамічності, заклик: *Заспіваймо пісню веселеньку*.

Часто до дієслова в наказовому способі 1-ї особи множини помилково додають закінчення *-те*, наприклад: «*ходімте*». Щоб висловити заклик чи прохання, треба вживати форму: *ходімо*, *спечімо*, *виконаймо*.

Для вираження наказу, прохання чи побажання користуються описовою формою, додаючи до дієслова теперішнього часу частки *хай* або *нехай*: 1. *Нехай я заплачу, нехай свою Україну я ще раз побачу!* (Т. Шевченко). 2. *Хай колосяться урожаї і живлять людство трудове* (М. Рильський).

102. Прочитайте про дієслівні форми на *-но*, *-то* й пасивні дієприкметники. Наведіть власні приклади вживання таких форм.

Однією із синтаксичних особливостей української мови є широке вживання дієслівних форм на *-но*, *-то* в ролі присудка. Наприклад, у фольклорі:

Ой у полі жито
Копитами збито,
Під білою березою
Козаченька вбито.

Ой убито, вбито,
Затягнено в жито,
Червоною китайкою
Личенко накрито.

У всіх цих сурядних реченнях немає підмета, а функцію присудка виконують дієслівні безособові форми на *-но*, *-то*.

Пасивні дієприкметники в українській мові вживаються в ролі означень, рідше — іменної частини складеного присудка: 1. *Кадри, зняті в павільйоні, були дуже вдалі.* 2. *Цей глечик уже розбитий.*

§ 10. ПРИСЛІВНИК. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ТА ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ

Практикум

103. Прочитайте текст. Визначте тему і дайте йому заголовок. Випишіть прислівники. Яка їхня роль у цьому тексті? Які граматичні ознаки має прислівник?

Майдан Незалежності

Киеве! Люблю тебе вдень. Сонце високо в небі. Вітер тихо спочиває. На небі ні хмаринки. Повітря прозоре. Іду Хрещатиком. Праворуч і ліворуч — величні будинки, кудлаті тополі, спокійні липи, замріяні каштани. Гаміроно на майдані Незалежності.

Киеве! Моя чарівна казко! Люблю тебе ввечері. Поблякли кольори на різноцінних клумбах. Яскраво засяяли ліхтарі. Як хороше пройтися вечірнім містом.

Звертаю з Хрещатика і пішки підіймаюсь нагору до пам'ятника Володимиру-хрестителю. Любо тут! Внизу широко розлився Дніпро. Сяє вогнями Лівобережжя. Скільки тут зараз киян і гостей! Це улюблене місце мешканців міста (За Є. Костюком).

104. Об'єднайтесь у пари. Поясніть способ творення і правопис прислівників. З'ясуйте лексичне значення виділених слів.

По-батьківськи, набагато, ліворуч, по-перше, удвоє, вгору, нишком-тишком, так-сяк, любо-дорого, по-вашому, тричі, коли-не-коли, де-не-де, заодно, вголос, натроє, вчетверо, по-українському, босоніж, навпочіпки, рік у рік, час від часу, з дня на день, натщесерце, дощенту.

105. I. Замість крапок поставте букви *н* чи *нн*. Обґрунтуйте свій вибір.

Навмис..о, мрій..о, страш..о, багря..о, див..о, зеле..о, стара..о, несказа..о, черво..о, незрівня..о, незмі..о, воста..е, слов'ї..о, порож..ьо.

- II. Складіть і запишіть шість речень з цими прислівниками (на вибір).

Спікунування

106. Складіть твір-доведення «Прислівник — самостійна частина мови». Працюючи в парах, узагальніть вивчене про прислівник.

107. Чи бували ви в Києві? Підготуйте розповідь про ваші враження від мандрівки столицею України або текст уявної екскурсії містом. Скористайтеся фотоілюстрацією до вправи 103.

Маніторинг

- Що називаємо прислівником?
- За якими ознаками прислівник відносять до самостійних частин мови?
- Складіть перелік орфограм, що стосуються правопису прислівників.

Синтаксика і культурна мовлення

Вживання прислівників

108. Прочитайте. Зробіть висновок про вживання прислівників у мовленні.

В українській мові прислівники вживаються часто. Наприклад: 1. «Нічого ви не знаєте!» — нетерпляче перебила вона (Леся Українка). 2. — Гармаши не відстають, — задоволено промовив Чумаченко (О. Гончар). 3. Гафійка раптом почервоніла і нерішуче стояла (М. Коцюбинський).

Вживання замість прислівників прийменниково-іменникових конструкцій є порушенням норм сучасної української мови. Не можна писати і говорити: «*в нерішучості*», «*із заздрістю*», «*із задоволенням*» тощо. Треба: *нерішуче, заздрісно (зздро), задоволено*.

§ 11. СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Практикум

109. I. Прочитайте текст на с. 46. Накресліть і заповніть таблицю. Випишіть із тексту службові частини мови.

Службові частини мови

Прийменник	Сполучник	Частка

ДНІПРО!

Одне слово — і спадає з тебе полуза зневіри та втоми, одне слово — і зцілюєшся від кривдних ран, очищаєшся від накипу злоби й, ослаблений, повертаєш собі життедайні сили й жадобу творення.

Якщо ти маєш у душі те слово...

Не в образі водного шляху для воїв і купців, не у вигляді повені, що бурхочуть із зелених джерел незагнузданою силою, а в символі нашої сутності, вічного буття народу, його багатства, сили і здоров'я.

Коли не згубив його, не спродав, не пропив, не зрікся — у кожну мить, висвітливши в своїй душі цей символ, воскресаеш, як тлінний Лазар з небуття, і стаєш видний світові, мов хрест на церковній бані, — святий і чистий Дніпро (Р. Іванчук).

II. Проведіть дослідження. Як пишеться частка не з різними частинами мови? Складіть алгоритм «Правопис частки не з різними частинами мови».

III. Поясніть лексичне значення слів полуза, сутність.

110. I. Прочитайте. Поясніть правопис складних і складених прийменників.

Поза, з-за, навколо, з-під, навкруги, поруч з, на випадок, із-за, з-поміж, на відміну від, заради, посеред, з-перед, що ж до, у разі, під час, з-понад, з-над.

II. Складіть і запишіть вісім речень із прийменниками, що пишуться через дефіс.

ОБГРУНТУЙ

За (те), про (те) не завжди протиставні сполучники.

111. Що слід пам'ятати про правопис вигуків і розділові знаки при них? Проілюструйте свою відповідь прикладами з вправи.

1. Гей, народи, всі до згоди! 2. О, як чудесно навкруги! (В. Сосюра). 3. Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені (М. Коцюбинський). 4. Ой, яка чудова українська мова! (О. Пілсуха). 5. О рідне слово, хто без тебе я? (Д. Павличко). 6. Закувала зозуля: ку-ку, ку-ку. 7. «Гов, Лукашу, гов, го-го-го! А де ти?» (Леся Українка).

112. I. Прочитайте текст. Об'єнайтеся у групи і виконайте розбір слів тексту за частинами мови.

УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ

Українська пісня!.. Хто не був зачарований нею, хто не згадує її, як своє чисте, прозоре дитинство, свою горду юність, своє бажання бути красивим і ніжним, сильним і хоробрим. Який митець не був натхнений її багатющими мелодіями, безмежною широтою і красою її барв, її чарівною силою, що викликає

в душі людській найскладніші, найтонші, найглибші асоціації, почуття, думки і прагнення всього, що є кращого в людині, що підносить її до вершин людської гідності, до людяності, до творчості! Яка мати не співала цих легких, як сон, пісень над колискою дорогих дітей своїх! Яка дівоча весна не приносила кохання на її крилах!

Українська пісня — це геніальна поетична біографія українського народу. Це історія українського народу-трудівника, народу-война, що цілі віки бився, як лев, за свою свободу, що цілі віки витрачав усю свою силу, свою кров, своє життя, як казав великий Шевченко, «без золота, без каменю, без хитрої мови» на викорування у боротьбі свободи, на виявлення в житті всіх своїх здібностей (О. Довженко).

II. Виконайте фонетичний розбір слова юність.

III. Доберіть синоніми до виділених слів.

Спікування

113. Подискутуйте на тему «Як народжуються народнопісенні образи?». Вживайте вигуки в діалозі.

Моніторинг

1. Які частини мови відносимо до службових?
2. Складіть перелік орфограм, що стосуються правопису службових частин мови.
3. Які розділові знаки ставляться при вигуках?
4. Чим можемо ми обйтися без службових слів? Аргументуйте свою думку.
5. Складіть усне повідомлення на тему «Розділові знаки і сполучники».

Станістюка і культура мовлення

Вживання прийменників

114. Прочитайте тексти. Доберіть власні приклади вживання прийменників у(в) — до, в — на, при — за.

1. Коли мовиться про рух у напрямку міста, села, тоді треба ставити прийменник до: *Через кілька днів вилетіли до Києва;* коли йдеться про дію чи перебування в чомусь, тоді слід користуватися прийменником у(в): *У Києві відбулася конференція представників країн Європи з питань енергопостачання.*

У реченнях, де рух або дію скеровано до предметів, середовищ, абстрактних понять, ставиться прийменник у(в): 1. *Він вступив у сад* (Є. Гуцало). 2. *Закрадається в серце страх* (М. Рильський). 3. *Кидаеться у свою стихію.* Рух до примі-

щення позначається діесловами з тим і другим прийменником:
1. Уваливсь у хату (П. Куліш). 2. Анна мовчки зайшла до хати (О. Кобилянська). Російському вислову *дом* в три окна відповідає український — *будинок на три вікна*, а вислову *дом* в пять этажей — *будинок на п'ять поверхів*.

2. З прийменниками при і за трапляється чимало помилок в усному й писемному мовленні: «*При бажанні цього можна досягти*». У нашій класці й живому народному мовленні користуються прийменником при для позначення місця: 1. *Три явори посадила сестра при долині* (Т. Шевченко). 2. *При мені вона їзросла* (Марко Вовчок). Вживання цей прийменник у таких висловах, як *при розумі, при здоров'ї*: *Був чоловік при здоров'ї*.

Якщо у фразі мовиться про історичний або тривалий час із життя певної людини чи багатьох людей, тоді класика і народне мовлення вдаються до прийменника за: 1. За Хмельницького Юрася пусткою Україна стала... (М. Номис). 2. Це було ще за життя моого батька (Нар. творчість).

Вживання сполучників

115. Прочитайте текст. З якою стилістичною метою вживаються сполучники-синоніми?

1. Якщо між сполучниками *i* та *й* немає ніякої значенневої різниці, то сполучник *та* може бути в значенні *i*: *Тільки він та вона, та старий, та стара* (Нар. творчість), а також у значенні слова але: *Ой п'є Байда мед-горілочку, та не день, не два, та й не годиночку* (Нар. творчість).

Якщо в реченні вже є *i*, тоді для стилістичної різноманітності може прислужитися сполучник *та*: *Вона i її мати та багато інших людей знали про це*. Сполучником *та* в значенні *i* поєднуються також близькоспоріднені поняття, стани і явища, а крім того, стани і явища, які чергуються або випливають одне з другого: *батько та мати; ходить та плаче; сміється та плаче; блискає та гrimить*.

2. *Як би не чи хоч би як?* У сучасному мовленні трапляються кальки з російських *как ни, какой бы ни*: «*Без освіти нічого не осягнеш, як би не хотів того*». Це неправильно. Треба говорити так: *Без освіти нічого не осягнеш, хоч би як того хотів*.

Вживання часток

116. Прочитайте тексти. Складіть речення з поданими частками.

1. Істотної різниці між словами *тільки* й *лише* нема, за потребою користуються обома словами: 1. *Тільки тоді i полегша, як нишком заплачу* (І. Котляревський). 2. *Хотів говорити i не міг. Лише дивився* (М. Коцюбинський).

Близькою за звучанням і значенням до слова *лише* (лиш) є частка *лишень*: *А покажи лишень, скільки в тебе грошей?*

(Г. Квітка-Основ'яненко). Лишень дорівнює частці *-бо* або *-но*, тобто це частка модальна; здебільшого ця частка стоїть із діесловом у наказовому способі: 1. *Стривай лишень!* 2. *Підіть лишень умийтеся!*

2. Чи правильний вислів: «*Не то спати хотів справді, не то тільки вдавав*»? Такого вислову нема в українській мові — його механічно перенесено з російської. Українським відповідником до російського *не то — не то буде чи то — чи*, наприклад: *Чи то так сонечко сіяло, чи так мені чого було!* (Т. Шевченко). Отже, у першому реченні треба було написати: *Чи то спати хотів справді, чи тільки вдавав*.

Вживання вигуків

117. Прочитайте. Запам'ятайте особливості вживання поданих вигуків.

1. Відповідно до російських вигуків *ей-ей, ей-же-ей* є чимало українських: *Їй-право, далебі, справді, справді-бо, бігме, таки так: Їй-право, я нічого не знав; Далебі, не знаю, що їй діяти; Справді, нічого не знаю; Кажу вам, справді-бо, нічого не чув!; Бігме, я не брав твоєї сокури; Таки так, не було його там.*

2. Наша мова багата на вигуки-синоніми, що передають захоплення або подив: 1. *Ой леле! Даремні питання!* (Леся Українка). 2. *Леле, лелечко мені!* (М. Номис). Вигук *леле* не є абсолютним синонімом до вигуків *ой біда, ой горе, ой лихо, ой лишечко, ой лишенько*. Ці вигуки передають почуття більшого жалю, ніж вигук *леле*, за яким чути легкий смуток чи невдоволення: 1. *Ой біда мені з тобою, не знаю, що їй робити!* 2. *Ой горе тій чайці, чаечі небозі...* (Нар. творчість). 3. *Ой лишечко! Хто іде!* (Т. Шевченко).

Порядок морфологічного розбору самостійних частин мови

Кожний розбір починається з назви частини мови і визначення початкової форми (якщо слово відмінюється або дієвідмінюється). Потім слід визначити лексичні й граматичні ознаки слів різних частин мови.

Іменник — власний чи загальний, назва істоти чи неістоти, рід, відміна, група, відмінок, число, спосіб творення, синтаксична роль.

Прикметник — якісний, відносний чи присвійний, ступінь порівняння (якщо є), рід, число, відмінок, тверда чи м'яка група, спосіб творення, синтаксична роль.

Числівник — кількісний (назва цілого числа, збірний, дробовий) чи порядковий, простий чи складений, відмінок, рід і число (якщо є), синтаксична роль.

Займенник — розряд за значенням, рід (якщо є), число (якщо є), відмінок, синтаксична роль.

Діеслово — вид, перехідне чи неперехідне, спосіб, час, особа, число, рід (якщо є), дієвідміна, спосіб творення, синтаксична роль.

Дієприкметник — особлива форма діеслова, вид, активний чи пасивний стан, час, рід, відмінок, число, синтаксична роль.

Дієприслівник — особлива форма дієслова, вид, час (минулий чи теперішній), синтаксична роль.

Прислівник — розряд за значенням, ступінь порівняння (якщо є), спосіб творення, синтаксична роль.

Порядок морфологічного розбору службових частин мови

Назвати частину мови.

Прийменник — похідний чи непохідний, простий, складний чи складений, з яким відмінком уживається.

Сполучник — простий чи складений, сурядний (підгрупа: єдинальний, протиставний, розділовий) чи підрядний (підгрупа: з'ясувальний, означальний, обставинний), що поєднує.

Частка — розряд (словотворча, формоторча чи модальна), як пишеться з іншими словами.

118. I. Прочитайте. Чи вважаєте ви текст зверненням до вас особисто? Обговоріть порушено в тексті проблему. Побудуйте діалог.

ЗВЕРНЕННЯ ДО УКРАЇНЦІВ

Я запитую в себе, питаю у вас, у людей,
Я пытаю в книжок, розсираюсь на кожній сторінці,
Де той рік, де той місяць, той проклятий тиждень і день,
Коли ми перестали гордитись, що ми — українці.
І що є в нас душа, повна власних чеснот і щедрот,
І що є у нас дума, яка ще од Байди нам в'ється,
І що ми на Україні таки український народ,
А не просто юрба, що у звітах населенням зветься...
І що є у нас мова, і що українська вона,
Без якої наш край — територія, а не Вкраїна.
Я до себе кажу і до кожного з вас говорю,
Говорімо усі, хоч ми добре навчилися мовчати.
Запитаймо у себе: відколи, з якої пори
Почали українці себе у собі забувати?
Українці мої! Дай вам, Боже, і щастя, і сил.
Можна жити хохлом, і від того не згіркне хлібина,
Тільки хто колись небо прихилить до наших могил,
Як не зраджена нами, зневажена нами Вкраїна.

B. Баранов

II. Виконайте морфологічний аналіз службових слів усно, а самостійних — письмово.

119. Проведіть аналіз своєї роботи на уроках за анкетою.

1. Які частини мови я повторив(-ла)?
2. Що знав(-ла) добре, а що — гірше?
3. Які я виконував(-ла) завдання?
4. Чи все мені вдалося?
5. Які труднощі траплялися і як я їх подолав(-ла)?
6. Як я оцінюю свої успіхи?
7. У чому вбачаю причини невдач?
8. Над чим мені треба більше працювати?

Розвиток мовлення

Стислий переказ тексту публіцистичного стилю

120. I. Прочитайте. Що ви знаєте про історичний час, описаний у тексті? Визначте тему, основну думку, стиль.

ТРАГЕДІЯ І ВЕЛИЧ ПАВЛА ПОЛУБОТКА

Душа, дух... Власне, він і є народом, нацією. Ми любимо свою Вітчизну за все — і за оту річку невеличку, яка тече з вишневого саду, і за ясні зорі, Чумацький Шлях над нашою головою, по якому наші предки мандрували і знаходили шлях у Крим та по морю в Стамбул, і за карі очі наших коханих, за материнську пісню, лебединя діток, але найбільш за те, що вироїлося в душі народу й передається у спадок від покоління до покоління: працьовитість, лагідність, мрійливість, пісенність, мужність, зичливість до інших народів.

Здається, нічого особливого не зробив наказний гетьман Павло Полуботок, тільки постраждав. Життя його вплітається в історію України червоно-чорною крайкою. Це — одна з найtragічніших її сторінок.

Тільки й того, що посылав цареві Петру I «чолобитні», де просив повернути одібрані «права й вольності козацькі, грамотою царя Олексія Михайловича та гетьмана Богдана Хмельницького стверджені»... Полуботок боровся методами легальними, бився, як птах у сільцях. Скількох людей намагався він перехилити на свій бік, розузвинити, переконати, скільки петицій-«чолобитних», листів написав безуспішно!

Петро I, приймаючи петиції, водночас віддає наказ зібрати проти Полуботка «компромат», за яким наказного гетьмана було звинувачено в державній зраді.

З петропавлівських підземель Павло Полуботок уже не вийшов. Його було закатовано за те, що хотів відстоїти останні вольності українського народу, за його любов до рідної землі.

Полуботкові боріння є одною з вершин нашої національної свідомості, науково іншим Полуботковим співвітчизникам — як любити Вітчизну. Високим почуттям патріотизму, мужністю Полуботок підніс ціле покоління людей, цілий народ, ще раз утвердив його право на свободу і вільне життя серед інших народів (За Ю. Мушкетиком).

II. Пригадайте, які особливості стислого переказу. Підгответте усний і письмовий стислий переказ тексту за планом (с. 52).

Орієнтовний складний план

- I. За що ми любимо Вітчизну.
- II. Життя гетьмана Полуботка — одна з найтрагічніших сторінок історії України.
 1. Легальні методи боротьби гетьмана за права і свободи українського народу.
 2. Звинувачення в державній зраді.
 3. За що закатовано Полуботка?
- III. Боротьба Павла Полуботка — один з прикладів національної свідомості.

121. I. Прочитайте текст. Визначте тему, основну думку. До якого стилю належить текст? Обґрунтуйте свою відповідь. Запишіть складний план тексту. Стисло перекажіть текст за планом.

СИМВОЛИ КОЗАЦЬКОЇ ВЛАДИ

Німецьким словом *клейнод* називають дорогоцінну річ чи коштовність. У запорозьких козаків так називалися військові знаки, регалії чи атрибути влади, при яких у них відбувалися велиki чи малі ради і які вживалися старшинами відповідно до посади кожного з них.

Булавою називалася срібна, позолочена, часом прикрашена коштовними каменями куля, насаджена на металеву чи дерев'яну палицу. Булаву використовували у найвіддаленіші від нас часи, її знали вже сучасники Троянської війни, оскільки булави знайдено при розкопках Трої. Булаву давали кошовому, він тримав її у правій руці під час військових рад.

Прапором, хоругвою чи корогвою називалася шовкова яскраво-червона хустка із зображенням посередині. Прапор дарувався всьому війську, але носив його хорунжий.

Бунчуком називали просту, помальовану начорно палицю, на верхній кінець якої насаджували мідну кулю, а під кулю вставляли волосся з кінського хвоста з чотирма чи шістьма косами поверх волосся. Бунчук давався кошовому, але носив його бунчужний, який тримав його під час походу над головою отамана, щоб подавати знак козакам у бою, куди веде їхній ватажок (За Д. Яворницьким).

II. Значення невідомих вам слів з'ясуйте за тлумачним словником. Доповніть текст розповіддю про те, як, де і коли використовувалися загадані символи. Скористайтесь довідковою літературою та Інтернетом.

Козацькі клейноди

Синтаксис і пунктуація. Прості речення

Ви підготуєтесь

- правильно визначати головне й залежні слова у словосполученні, тип зв'язку між ними, вид словосполучення;
- розділяти речення за метою висловлювання, характером граматичної основи, повнотою, типом ускладненості тощо;
- правильно іntonувати речения різних видів;
- конструювати словосполучення і речення різних видів, зокрема синонімічні;
- обґрунтовувати вживання розділових знаків за допомогою вивчених правил;
- виконувати синтаксичний аналіз простого речення;
- використовувати виражальні можливості речень вивчених видів в усному й писемному мовленні;
- будувати висловлювання в публіцистичному й науковому стилях.

Синтаксис і пунктуація

§ 12. ОСНОВНІ ОДИНИЦІ СИНТАКСИСУ — РЕЧЕННЯ І СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ. ПУНКТУАЦІЯ ЯК УЧЕННЯ ПРО СИСТЕМУ ПРАВИЛ УЖИВАННЯ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ. ТИПИ ПУНКТОГРАМ

Мовознавчі студії

122. Опрацуйте теоретичний матеріал. Об'єднавшись у пари, здійсніть взаємоперевірку засвоєних знань.

Синтаксис правомірно розглядають як вищий граматичний рівень, який стоїть над морфологічним.

В українському мовознавстві термін *синтаксис* уживається у двох значеннях: як система лінгвістичних понять про синтаксичну будову української мови, розділ мовознавства і як власне мовна структура. Беручи до уваги ці положення, синтаксис можна визначити так: *синтаксис* — це система одиниць різного рівня: словосполучень, простих речень, складних речень і складних синтаксичних єдностей, які створюють граматичну структуру мови для її функціонування.

Якщо визначати синтаксис як науку, то синтаксис — це частина граматики, яка вивчає систему одиниць різних рівнів.

Термін *синтаксис* походить від грецького слова *syntaxis*, що в перекладі означає «побудова», «зв'язок», «з'єднання». Вперше його було використано у III столітті до н.д.

Традиційно синтаксис сучасної української мови поділяють на синтаксис простого і складного речення.

З визначення синтаксису видно, що в ньому вивчаються словосполучення, прості речення, складні речення і складне синтаксичне ціле. Це основні синтаксичні одиниці. Складові компоненти цих одиниць пов'язані між собою по-різному.

На рівні слова і словоформ уstanовлюється прислівний зв'язок. Суть його полягає в тому, що повнозначне слово поширюється тими чи тими словоформами залежно від своїх властивостей, а не місця в реченні. Наприклад, іменники здатні поширюватися прикметниками, тому в реченні *Реве та стогне Дніпр широкий* (Т. Шевченко) прикметник широкий пов'язаний з іменником *Дніпр* прислівним зв'язком. Діеслові здатні доповнюватися іменниками, особливо в знахідному відмінку, тому в реченні *Споконвіку Прометея там орел карає* (Т. Шевченко) іменник *Прометея* пов'язаний з діесловом *каре* прислівним зв'язком.

Складові компоненти основних синтаксичних одиниць — словосполучень, простих речень, складних речень — можуть

зв'язуватися такими засобами: 1) формами слів; 2) прийменниками; 3) сполучниками; 4) порядком слів; 5) інтонацією.

На рівні слів і словоформ найпоширеніший засіб зв'язку — форми слів, наприклад: а) *домогтися перемоги* (Р. в.), *документувати братові* (Д. в.), *копати лопатою* (Ор. в.) — форми без прийменникових відмінків; б) *користуватися з нагоди, trimatisya za bort* — за допомогою прийменникових відмінків; в) *державний прапор, державна політика, державне мислення, державного замовлення, державному замовленню* — формами роду, числа і відмінка; г) *весело співати, привітно посміхатися* — інтонація і порядок слів.

Відношення між словами встановлюються переважно для речення.

На рівні слів і словоформ виділяють такі відношення:

1. **Власне синтаксичні:** а) об'єктні відношення (*писати лист, подарувати альбом*); б) означальні (*зелений гай, пахуче поле*); в) означально-обставинні (*добре писати, дуже поспішати*); г) апозитивні (відношення між означуваним іменником і прикладкою) — *жінка-трудівниця, місто Черкаси*.

2. **Семантико-синтаксичні:** а) об'єктні відношення (з дальшим об'єктом) — *розмовляти з братом*; б) інформативно-доповнюючі — *мешкати в будинку*; в) обставинні — *повертається увечері*.

Отже, фундаментальними поняттями синтаксису є: синтаксичні одиниці, синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення.

Система загальноприйнятих правил про вживання розділових знаків називається **пунктуацією** (від лат. *punctum* — крапка). Основне призначення пунктуації — вказувати на смислове, синтаксичне та інтонаційне членування написаного тексту.

Пунктуаційне оформлення речень, закономірно вжитий розділовий знак, який визначається певним пунктуаційним правилом, називається **пунктограмою**.

В українській пунктуації вживаються такі розділові знаки: крапка, крапка з комою, кома, двокрапка, тире, знак питання, знак оклику, крапки, дужки, лапки. Роль розділового знака виконує також абзац.

Розділові знаки поділяються на дві групи: знаки відділяючі і знаки відокремлюючі. Знаки відділення служать для розмежування речень та однорідних членів тощо. До знаків відділення належать крапка, знак питання, знак оклику, кома, крапка з комою, двокрапка, тире і крапки.

Знаки відокремлення служать засобом виділення в реченнях звертань, вставних, вставленіх слів, словосполучень і речень, відокремлених та уточнювальних членів речення. Розділові

знаки відокремлення бувають завжди парними (дві коми, два тире, дужки, лапки). У кінці речення вживаються крапка, знак питання, знак оклику, крапки, в середині речення — кома, крапка з комою, двокрапка, тире, зрідка крапки.

Практикум

123. Прочитайте. Назвіть знаки відділення і відокремлення.

У ДЗЕРКАЛІ СЛОВА

О слів жорстока і солодка влада!
Не опечись на їхньому вогні...
Такі ж близькі звучанням: «рада» й «зрада»!
Які ж провалля поміж них страшні!
Закони літер — не разок намиста:
Одну хитнеш — і поміняеш суть.
І спробуй-но тоді межу збегнути,
Приміром, між «обчислити» і «обчистити».
Ти — весь у слові, як у сповиткові,
З колиски до калини на горбі...
І вже коли ти похитнувесь у слові,
Вважай, що похитнувся у собі.

Б. Олійник

124. Прочитайте текст. Визначте в ньому основні синтаксичні одиниці.

Слово не значок, не символ — це вогонь, а перефразовуючи вже відоме: сорочка духу народного. Вона досконало-вишукана й коштовно прекрасна, невтомно шита з покоління в покоління і турботливо передавана з роду в рід для найвищого, повного довершення, що йому не буде кінця.

Українському слову з часів його виникнення («А ми просо сіяли, сіяли...») й на всіх історичних шляхах доводилось нелегко.

Наша мовна традиція сягає далеких, докняжих часів, а в період держави Київської Русі наше слово сягнуло державного творення, було відкрите не лише для близьких сусідів, а й для найвіддаленіших земель, збагачувалося іншими мовами й збагачувало їх. Його розвиткові не могли зашкодити чвари й усобиці, феодальна роздрібненість і навіть монголо-татарське іго.

Горіли хроніки, храми і святі книги, а слово вийшло з вогню, як заповіт (За Б. Харчуком).

125. Прочитайте поезію. Визначте засоби вираження підрядних зв'язків між словами і словоформами. Назвіть знаки відділення і відокремлення.

Як путівець між нивами — проста,
Барвиста — наче далеч веселкова.
Такою увійшла в мої вуста
І в долі заряніла рідна мова.

Проймає душу неповторний щем —
Душа настояна на ріднім слові!
Несем його в грядущі дні, несем —
В ім'я добра, вселюдської любові.

М. Федунець

126. Спишіть текст. Визначте відношення на рівні слів і словоформ. Схарактеризуйте пунктуацію.

Колись навчання в Україні розпочиналося першого грудня. Це день святого пророка Наума. То була найзручніша пора здобувати освіту для сільських дітей, оскільки завершувалися сільськогосподарські роботи. З цього приводу казали: «Прийшов Наум — пора братися за ум».

У XVII столітті іноземні мандрівники відзначали високий рівень освіти серед українців, бо в кожному селі тоді була школа, якою опікувалася церква, в містах школи відкривали церковні братства (За В. Скуратівським).

Спікування

127. Спираючись на знання, здобуті на уроках історії та української літератури, продовжіть розповідь про освіту в Україні.

128. Подискутуйте на тему «Яка освіта потрібна сучасній молоді?». Якими синтаксичними одиницями ви послуговуватиметеся?

Моніторинг

1. У яких значеннях вживають термін синтаксис?
2. Що є предметом синтаксису?
3. Назвіть основні синтаксичні одиниці.
4. Які синтаксичні зв'язки ви знаєте?
5. Які відношення виділяють на рівні слів? Наведіть власні приклади.

§ 13. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В КІНЦІ РЕЧЕННЯ (ПОВТОРЕННЯ)

Практикум

129. Пригадайте, які розділові знаки ставляться в кінці речення. Від чого вони залежать? Чи можна за усним мовленням визначити, який розділовий знак треба ставити в кінці речення? Прочитайте текст. Поясніть розділові знаки.

Юність — це вік, коли людина робить одне з найвеличніших своїх відкриттів — відкриває саму себе. Відкриття самої себе — найпрекрасніше, що може відчути людина.

Здавалося б, це приватне питання твого життя. Далібі! Це актуальне питання сучасного суспільного життя. Оскільки людині необхідна не лише оцінка себе самої з позицій соціального ідеалу, а й всемірне прагнення до нього. Та чи замислювалися ви, як звичайні люди йдуть до незвичайного?

Для цього слід озбройтися системою сучасних знань, постійно самовдосконалюватися у трьох сферах: у фізичній, інтелектуальній і моральній (В. Пекеліс).

130. I. Прочитайте виразно текст. Поясніть розділові знаки. Які з них відділяючі, а які — відокремлюючі?

Цілком імовірно, що віра в чудодійне, у те, що суперечить законам природи, зародилася не на порожньому місці.

Були часи, коли люди вірили, що земля тримається на трьох слонах і черепасі, у надрах її — потойбічне царство, у піднебесі літають дракони з вогняними язиками, а саме небо на обрії зникається із землею. Що це — казки? Ні, не все тут є таким простим, як здається на перший погляд. Це був закономірний і неминучий шлях, яким наші пращури йшли до оволодіння знаннями. Минає час, наука бере своє, і чудо, препароване скальпелем знання, втрачає ореол незабагненності.

Порівняно недавно винайдений Едісоном спосіб запису звуку на грамофонну платівку, демонструвався в цирках, немов одне із чудес світу. Фонограф характеризувався як «незабагнена загадка природи».

Зрозуміло, результат наукового дослідження досягається непросто. Але процес пошуку привчає до логіки наукового мислення. «Знання — сила!» Ці крилаті слова людство збагнуло багато століть тому (За В. Мезенцевим).

II. Поясніть значення виділеного словосполучення.

131. I. Прочитайте вірш Івана Немченка (мовчки). Яка особливість вірша? Спишіть, вставляючи пропущені букви і розставляючи розділові знаки. Свій вибір букв і знаків обґрунтуйте.

II. Підготуйтесь до виразного читання вірша, позначивши: а) паузи; б) логічні наголоси; в) висхідну й спадну інтонації; г) слова, вимова яких вимагає тренування.

III. Прочитайте вірш виразно. Яка думка виражена автором в останньому реченні?

Такого осяйного лику
Ант..патичного сваволі
Раби не бач..ли ..правіку
Ачей із днів, коли за волю
Спартак водив свої ватаги
Шевченко став закл..чним стягом
Енергією мас народних

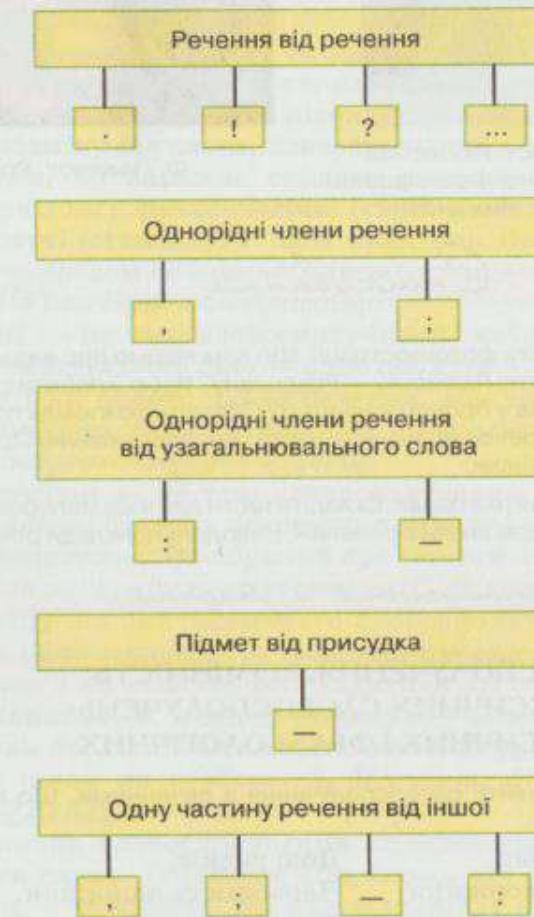
В..личним співом про свободу
Ч..ркасів — українців гордих
Експр..сію жагу наснагу
Н..поборимість і ві..вагу
Кобзар ві..дав народу в спадок
Оборон..вши від нападок

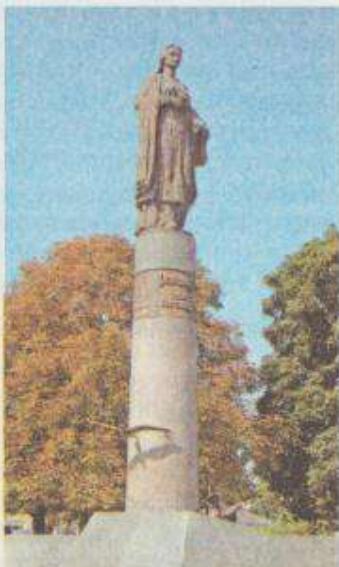
IV. Поясніть значення слів *лик*, *антіпатичний*, *сваволя*, *ачей*, *стяг*, *експресія* за тлумачним словником. До якого шару лексики належить кожне з цих слів?

V. Підкресліть дієприслівниковий зворот. Яким членом речення він виступає? Розберіть дієприслівник за будовою.

VI. Складіть схему останнього речення, позначивши в ньому однорідні члени речення.

132. Визначте, до якого типу пунктоограм належать розділові знаки. Складіть речення, які б ілюстрували подані схеми.

Пам'ятник Нафті Лісовській
у Рогатині на Івано-Франківщині.
Скульптор Р. Романович

Ф. Гуменюк. Роксолана

Спілкування

133. Розглянте фотоілюстрації. Що вам відомо про видатну історичну постать — Нафту Лісовську — Роксолану? Якою її побачив художник? Як цей образ передав у бронзі скульптор? Складіть розповідь про Роксолану, використовуючи речення, різні за метою висловлювання. Правильно розставте розділові знаки.

134. Попрацюйте в парах. Складіть тести для взаємоперевірки знань за темою «Розділові знаки в реченні». Наводьте приклади речень.

Словосполучення в реченні

§ 14. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ. ВІДМІННІСТЬ СИНТАКСИЧНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ВІД ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ

135. I. Порівняйте словосполучення з реченнями. Що в них спільне і відмінне?

Рясний дощ

Червоні жоржини
Мерехтять росами

Дощ рясніє.

Червоніють жоржини.
Мерехтять роси.

Мовазнавчі студії

136. Прочитайте теоретичний матеріал. Що нового ви дізналися про словосполучення? Назвіть його характерні ознаки.

Основною синтаксичною одиницею є речення, яке складається зі словосполучень, зрідка з окремого слова. Наприклад: *На майдані пил спадає. Замовкає річ. Вечір. Ніч* (П. Тичина).

Словосполучення — це мінімальне симболове і граматичне об'єднання, утворене за нормами і правилами національної мови з двох чи більше лексично повнозначних слів на основі підрядного або сурядного зв'язку. Наприклад: *сонячний день, говорити з батьком, повний води*.

Слово саме по собі, як правило, багатозначне, воно конкретизує своє значення тільки в поєднанні з іншим словом, тобто в словосполученні. Так, слово *брат* конкретизує своє значення у безлічі сполук: *брат — молодший, рідний, двоюрідний, старший, кровний тощо*. Отже, словосполучення вживається для найменування глибше пізнаних дій, предметів, явищ, ознак. На відміну від слова, словосполучення є складним найменуванням, бо виражає складне розчленоване поняття. Словосполучення є фразеологічні (стійкі), синтаксичні (вільні) та лексичні (становлять одне поняття). Наприклад: фразеологічні — *брювою не моргне; синтаксичні — брювою повела; лексичні — Гола Пристань (місто)*.

Лексичні — це такі словосполучення, які утворюють нерозкладне синтаксичне ціле — одне поняття — і в реченні виступають в ролі одного члена речення. Наприклад: 1. *Нова Каховка* готується до наступних Таврійських ігор. 2. *На Донбасі* видобувають чорне золото.

Фразеологічні — це такі словосполучення, які відтворюються в мовленні без змін лексичного складу і є одним членом речення. Наприклад: *Завідуючий був старий лис, з медом на вустах, його мені радили стерегтися* (С. Васильченко).

На відміну від синтаксичного словосполучення, слова у лексичних і фразеологічних словосполученнях зв'язані одним смыслом і не можуть розглядатися як самостійні одиниці. Порівняйте: 1. *Велика ведмедиця* вивела з соснового бору до річки двох ведмежат. 2. *На небі Велика Ведмедиця* вказувала шлях на південь. 3. *Нарешті дійшли до села Велика Ведмедиця*.

Синтаксичне словосполучення складається з головного і залежного слова. Головним є те слово, від якого ставиться питання, а залежним те, яке відповідає на це питання.

Лексичне значення головного слова виступає цілком самостійно, а лексичне значення залежного слова служить для уточнення чи поширення значення головного. Наприклад: *високий урожай* (головне слово *урожай*, залежне *високий*, відповідає на питання як і є?).

Залежне слово у словосполученні може поєднуватися з головним як безпосередньо, так і за допомогою прийменників. Наприклад: *земля України, робота в саду*. Словосполучення, на відміну від слова, не тільки називає предмет чи дію, а й водночас називає предмет та його ознаку (*вишневий сад*), дію та місце (час) її перебігу (*ходити по саду; ходити увечері*). Отже, словосполучення становить розчленовану, більш широку назву предмета, дії, процесу, явища тощо.

Відрізняється словосполучення і від речення. У реченні ми не тільки називамо предмети, дії, ознаки, а й передаємо наше ставлення до них, запитуємо, спонукаємо. За допомогою речень ми спілкуємося, передаємо інформацію.

Практикум

137. Випишіть окремо фразеологічні, синтаксичні та лексичні словосполучення.

1. Взяти себе в руки; взяти книгу в руки; взяти в шори; взяти верх; взяти слово; взяти до уваги. 2. Бути на сьомому небі; бути в хаті; бути на виду; ресторан «Сьоме небо». 3. Варити воду; варити обід. 4. Спочивати на лаврах; спочивати на галіявині. 5. Стояти горою; стояти на вахті; стояти на смерть; стояти на заваді; стояти на голову вище. 6. Роман з Марією; Сашко Жук; Олександр Петрович Довженко. 7. Біла Церква; кривий ріг; Кривий Ріг.

138. Прочитайте вірш. Поділіть речення на словосполучення. Визначте головне і залежне слово. Перевірте одне одного.

БАТЬКІВЩИНА

Що таке Батьківщина?
За віконцем калина,
Тиха казка бабусі,
Ніжна пісня матусі.
Дужі руки у тата,
Під тополями хата,
Під вербою криниця
В чистім полі пшениця...

Коли любиш ти все це
І приймаєш у серце,
Як готовий щоміті
Від біди боронити
Кожну в лузі билину,
Кожну в гаї пташину,
Значить це — батьківщина
Має доброго сина.

П. Бондарчук

139. Зайдіть на сайт «Електронні словники українського лінгвістичного порталу» (<http://lcorp.ulif.org.ua>) випишіть із фразеологічного словника п'ять фразеоглізмів з компонентом *край, батьківщина*. Поясніть їх значення. Складіть із ними речення.

140. Утворіть словосполучення, у яких подані слова виступали б головними: *голова, краса, мріяти, зворушений, жоден*.

141. Складіть речення із словосполученнями. Визначте їхні типи.

Західна Європа; Чорне море; тихий океан; фермерське господарство; приватне підприємство; вовчий апетит; за обидві щоки уминати; залітний птах; космічний корабель; неозначенена форма діеслова; довга дорога пустелею; «Довга дорога в дюнах».

142. З поданими словами утворіть спочатку синтаксичні, потім лексичні словосполучення. Доберіть до них, де можливо, фразеологічні. Усі словосполучення введіть у речення, з'ясуйте їхню синтаксичну роль. Поясніть різницю між словами, словосполученнями і реченнями (усно).

Риба; ягідки; пісня; сонце; високий; ріг; близнята.

ОБГРУНТУЙ

Згадай

За допомогою словосполучень ми спілкуємося.

143. I. Поясніть значення лексичних словосполучень. Введіть їх у речення. Замініть (усно) перифрази одним словом. Простежте, як зміnilося стилістичне забарвлення речення.

Сонячні грони; люди в білих халатах; золоте дно; лебедині пісні; «найбільше, найдорожче добро в кожного народу»; майстер пензля.

II. Складіть за одним із описових виразів невеликий твір.

Спілкування

144. Розгляньте фотолюстрації. За кожною з них складіть синтаксичне та доберіть лексичне і фразеологічне словосполучення. Визначте, хто впорався із завданням найкраще.

Моніторинг

- Що називаємо словосполученням?
- Чим відрізняються лексичні словосполучення від фразеологічних?
- Як поєднується залежне слово з головним у словосполученні?

§ 15. БУДОВА СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ. ТИПИ СИНТАКСИЧНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА ВИРАЖЕННЯМ ГОЛОВНОГО СЛОВА

Мовознавче студій

145. Прочитайте лінгвістичну довідку. Складіть план повідомлення з теми.

На рівні речения словосполучення виділяють підрядні і сурядні, предикативні і непредикативні.

Підрядним називається словосполучення, що складається з двох або кількох зв'язаних за змістом і граматично нерівноправних слів, з яких одне завжди підпорядковує (пояснюване), а друге — залежне (підпорядковане, пояснювальне), наприклад: *рідна мова; духовні витоки; надзвичайно швидко; діти дошкільного віку*.

Речення *В моїх повіках напівсонних застигло сонце молоде* (Л. Костенко) можна розчленувати на такі підрядні словосполучення:

В моїх повіках напівсонних застигло сонце молоде.

Сурядним називається словосполучення, утворене з двох або кількох синтаксично рівноправних, незалежних один від одного компонентів — слів або словосполучень. У сурядному словосполученні кожний із його компонентів самостійний, він не пояснюється іншим компонентом і сам не пояснює його.

Сурядне словосполучення — це незамкнений ряд функціонально однорідних і синтаксично паралельних одиниць: осінь, зима, весна, літо; Лебідь, Рак та Щука. Засобами зв'язку в таких словосполученнях є сполучники (єднальні, протиставні, розділові) та інтонація.

Предикативними називаються словосполучення, в яких об'єднується підмет і присудок як структурна основа, «кістяк» речення. Наприклад: *А літо йде полями і гаями, і вітер віє, і цвіте блакить* (А. Малишко). Такі словосполучення являють собою граматичний центр і можуть виконувати комунікативну функцію.

Непредикативними є словосполучення, які не утворюють речення. Наприклад: *педагогічні читання, екскурсія до Києва*.

Залежно від мети утворення словосполучення та лексично-синтаксичних особливостей його компонентів усі словосполучення класифікують за двома принципами — кількісним і формально-граматичним. За кількісним принципом словосполучення поділяють на прості і складні.

Просте словосполучення включає до свого складу два лексично повнозначних слова: *український народ, плід розуму, троянді й виноград, від роду до роду, читати напам'ять*. До простих словосполучень належать і такі, що складаються з 3—4 слів, у яких є аналітичні форми вищого чи найвищого ступеня порівняння прикметників або аналітичні форми присудків: *більш авторитетний учений; буде співати арію, буде виглядати найбільш ошатно*. Як прості розглядають і словосполучення, одним із компонентів якого є нерозкладне стійке словосполучення: а) синтаксично зв'язане (*перечитати «Слово про Ігорів похід», виступати у чертвіналі Кубка володарів кубка*); б) фразеологічно зв'язане (*грошей як кіт на плакав, іти нога в ногу*).

Складне словосполучення у своїй будові має три й більше повнозначних слів. Воно утворюється шляхом поширення одного з компонентів залежними словами: *багато скарг на недоліки — багато скарг на недоліки в роботі транспорту*.

За формально-граматичним принципом словосполучення можуть бути іменними, дієслівними та прислівниковими, залежно від того, якою частиною мови виражене головне (пояснюване) слово: а) іменні: *дрібні ягоди, жінка в плащи, досвідчений у житті*; б) дієслівні: *читати книгу, повернутись у місто, працюючи день у день*; в) прислівникові: *майже просто неба, дуже весело, відповідно до наказу*.

Словосполучення можуть мати синоніми: *батьків заповіт — заповіт батька; книжкова поліця — полиця для книжок*.

Увага! Не є словосполученням: а) окремий фразеологізм (*тримати язик за зубами*); б) поєднання іменника з прийменником (*за містом, у школі*); в) поєднання діеслова з часткою (*ходіть же*); г) складні граматичні форми (*будемо читати, більш якісний*). Такі поєднання є сполученням слів.

Практикум

146. У наведених реченнях виділіть прості і складні словосполучення.

1. Висока гора спускалася покатом і обірвалась над самою Россю (І. Нечуй-Левицький).
2. Хвилею зеленою здіймається навесні Батиєва гора (М. Рильський).
3. Одне пшеничне зерно тяжче за гори золота.
4. Вкинуте в землю, воно за один лише рік дає тисячі зерен. А золотий мішок вік пролежить у землі і нічого не вродить. Хліб переважує все (В. Земляк).

147. Запишіть словосполучення (с. 66). Позначте графічно головне і залежне слово в кожному словосполученні. Сполучення слів випишіть окремо.

Любіть Україну; найбільш відомий; черпнути до дна; поради матері; сміливо боротися; сипати на землю; ярові посіви; наказ батька; край поля; я з другом; встали рано; співайте ж; купити кота в мішку; дерти носа.

148. Утворіть словосполучення, додавши до поданих слів залежні.

Комп'ютер, кіно, артист, програміст, вивчати, бачити, далеко, знати, весело, удвічі, інший, молодий, економіст, менеджер.

149. Визначте, чи можна вважати подані приклади словосполученнями. Обґрунтуйте свою думку. Якою частиною мови є кожне зі слів?

Будемо працювати; більш добрий; коло школи; про пригоди; думали ж, навпроти будинку; хай принесе, протягом року; згідно з.

150. Утворіть словосполучення, вибравши правильні варіанти. Перевірте одне одного.

Враження (від, про) людин(-у, -и); думки (про, від) зустріч(-и); згідно (з) постанов(-ою, -и); відповідно (до) положенн(-я, -ю); рекомендації (щодо, з) організації учнівського самоврядування; жити (в, на) Україні; вступати (до, в) коледж(-у, -а).

151. I. Подані словосполучення спишіть у такій послідовності: іменникові, притметникові, числівникові, займенникові, дієслівні, прислівникові. Поставте питання від головного слова до залежного.

Мое дитинство; Щедрий вечір; автобіографічна повість; проішло в селі; збирання грибів; липи цвіт; допомога батькам; догляд за тваринами; пізнаємо себе; третя заповідь; кожний з них; дуже добре; узвар із груш; занадто голосно.

II. Складіть шість речень зі словосполученнями, різними за головним словом.

152. Випишіть із речення словосполучення. Схарактеризуйте їх за будовою і морфологічним вираженням.

Безсмертне слово Тараса різними мовами лунає на безмежних просторах земної кулі, щедро обдаровує людей мудростю, щирістю, правдою (З журналу).

Спікунування

153. Складіть тести за вивченим матеріалом. Проведіть конкурс на кращі тести.

Маніфест

- Що називаємо підрядними і сурядними словосполученнями?
- Які словосполучення є предикативними? непредикативними?
- Яка особливість простих і складних словосполучень?
- Що не є словосполученням?

Статистика і культура мовлення

Практичне засвоєння словосполучень, у яких допускаються помилки у формі залежного слова. Синоніміка словосполучень різної будови. Узгодження притметників з незмінюваними іменниками та іменниками спільногороду

154. I. Прочитайте. Визначте стиль тексту. Поміркуйте, чи можна замінити виділені словосполучення синонімічними. Спишіть текст, використавши синонімі словосполучень.

Зразок. Стежка в горах — гірська стежка.

Мандруючи стежками в горах Карпатах, далеко від великих річок і магістралей, можна опинитися... в театрі. Звісно, приміщення як такого немає, та й партії виконують на інструментах не артисти опери. У затінку дрімучого пралісу, на випраному до кручинки мохастому камені — зручна ложа, звідки можна послухати сольний концерт одного з відомих водоспадів Карпат. Довкола свіже, вологе повітря, настояне на відварі смереки, поодинокий стукіт дятла і чудодійний голос води.

Хто хоч раз бачив це, ще раз прийде послухати незвичайну мелодію — гірську музику. Стрімка, як баский кінь, припоро-на урвищем річка рветься, шукає собі русла. Та, на жаль, скелі з гострими верхами перетинають повноводим річкам шлях. I, вимиваючи зручне для себе плесо, вода все ж таки знаходить дорогу... Так утворюються у горах водоспади — мальовничі куточки Карпат (А. Денисенко).

II. Прочитайте свій текст у голос. Який з текстів, на вашу думку, звучить краще? Які словосполучення будуть більш доцільними в ньому, чому?

III. Визначте дієприкметникові звороти. Спробуйте замінити їх синонімічними словосполученнями. Обґрунтуйте, чому автор вибрав саме дієприкметникові звороти.

155. I. Прочитайте, аргументовано визначте стиль і тип мовлення. Спишіть, розставляючи розділові знаки. Поясніть їх. Підкресліть словосполучення іменника з притметником, проаналізуйте засоби зв'язку.

СТЕП

Сірий припорошений весняною пилокою степ збігає на південь і стигне там голубим маревом суворою лінією стоять на ньому сторожеві могили насипані може татарвою а може волелюбним козацтвом що шаблею та мушкетом боронило оці степи від ворожих навал. Весною могили оборюють і ціле літо зеленіють вони густою пахучою травою росте на них подорожник біленькі невісточки чіпкий спориш розкішний з гіркуватим чадним запахом полин колючий з могутнім стовбуrom і мохнатою червоною квіткою будяк скромні лагідні незабудки нерозлучні

брат-і-сестра. Весняними вечорами, коли відсириє від степової волги земля, голублять душу і серце людини свіжі і ніжні степові запахи і тихо шепочуть трави обміті сяйвом місяця що мов червона діжа викочується з-за мовчазних могил і фарбує степ в густо-малиновий темнуватий колір (Г. Тютюнник).

II. Поясніть правопис складних слів.

III. Визначте в реченнях однорідні члени. Чим вони пов'язані між собою? Як це позначається на письмі?

IV. Знайдіть у тексті дієприкметники. Розкажіть, як вони утворені і як пов'язані з іншими словами.

156. Зайдіть на сайт «Я розмовляю українською» (<http://www.arkas-prosvita.iatp.org.ua>), створений «Молодою просвітою» м. Миколаєва. Проаналізуйте типові помилки, що трапляються в перекладах словосполучень з російської мови на українську.

157. I. Вишишіть із поданих словосполучення з невідмініваними іменниками. Як визначити рід незмініваних іменників? Як узгоджуються такі іменники з прикметниками?

Цікаве кіно; стара леді; розвинене суспільство; ексклюзивне інтер'ю; швидкий кенгуру; вимогливий батько; відомий депутат; знайоме попурі; хороший педагог; далекий Борнео; велична Кіліманджаро; білий какаду; маленький поні; козацькі коні; запланована зустріч; молоде плем'я; дебелій чолов'яга; вирване гарбузиння; смачне рагу; сучасне купе.

II. Складіть шість речень з виписаними словосполученнями (на вибір).

158. Доберіть до поданих іменників прикметники і введіть у речення в різних відмінках. Як називаються такі іменники? Які особливості роду цих іменників?

З р а з о к. *Листоноша — сільський листоноша. З сільським листоношою Іваном Петровичем Бурком ми сусіди.*

Директор, сирота, плакса, капітан, нероба, секретар, нікчена, професор, нездара, суддя, задавака, стиляга, молодчага, тренер.

159. Вправте помилки у словосполученнях. Перевірте одне одного.

Веселе конферансче; модний кашне; молода шимпанзе; маленьке колібрі; зелений алое; ненажерлова ара; англійське аташе; сердиті журі; наше протеже; загублені пенсне; рожеве фламінго; веселі попурі; швидка кенгуру.

160. I. Спишіть словосполучення. Поставте замість крапок потрібне закінчення. Обґрунтуйте свій вибір.

Смачн.. суфле; щаслив.. Лисенко Марія; славн.. Тблісі; австралійськ.. кенгуру; заключ.. ралі; дорог.. мумійо; багат.. Баку; солодк.. безе; дик.. дінго; програн.. парі; лікувальн.. каланхое; відом.. заводіяка; добр.. служака.

II. Складіть кілька речень зі словосполученнями у непрямих відмінках (на вибір).

161. Складіть діалог на одну з тем: «Улюбленій куточек природи», «Чарівний світ Африки», «У джунглях Бразилії». Вживайте словосполучення, утворені з незмініваних іменників із прикметниками.

Розвиток мовлення

Текст (риторичний аспект). Удосконалення вмінь стисло формулювати теми й мікротеми усних і письмових висловлювань у формі словосполучень. Риторичні запитання, виклад за допомогою запитань і відповідей

162. I. Прочитайте. Визначте стиль, тип мовлення і тему тексту, сформулюйте її одним словосполученням. Доберіть заголовок. Поділіть текст на абзаци. Які мікротеми ви визначили, щоб поділити текст? Сформулюйте їх і запишіть у вигляді плану.

Коли людина знає свої справжні переваги і вади, її легше домогтися успіху в будь-якій роботі, визначити своє місце в колективі, стати кращою. Спробуй дізнатися, який ти є насправді, без недооцінки, пізнай самого себе. Для цього дотримуйся таких правил. Завжди думай про те, як ставляться до тебе люди. Якщо ти чимось не сподобався другові, якщо через тебе страждають батьки, рідні, якщо тобою невдоволені вчителі, ти теж повинен бути невдоволений собою. Погано не те, що в твоєму характері є вади, а те, що ти їх не визнаєш, не виправляєш. Хочеш добре знати себе — пробуй свої сили в різних видах діяльності. Оцінюй себе за наслідками своєї діяльності. Добре наслідки свідчать про твої достоїнства. Не звинувачай інших, якщо у тебе щось не виходить, шукай причину в самому собі! Правильно сприймай критику. Пам'ятай: ворог твоїх вад — твій найкращий друг. Не вір друзям, які завжди хвалять. Май мужність визнати справедливу критику, і ти придбаєш справжніх друзів. Але критика від критики різниеться. Тебе можуть назвати «маминим синком» тільки тому, що ти не куриш, не лашся. Реагувати на таку «kritiku» — нерозумно (З журналу).

II. Чи можна до тексту сформулювати риторичні запитання?

III. Виконайте орфографічний аналіз тексту.

Увага! Риторичні запитання — це запитання, які не вимагає конкретної відповіді. Наприклад: *Хто не знає Софії Кіївської?*

163. Зайдіть на сайт «Енциклопедія. Українська мова» (<http://litopys.org/ukrmova/um.html>), знайдіть статтю «Текст», прочитайте. Підготуйте усне повідомлення з цієї теми.

164. I. Прочитайте виразно уривок з поеми Максима Рильского (с. 70). Визначте тему і мікротеми твору. Знайдіть риторичні запитання в тексті. Спробуйте пояснити, з якою метою автор їх використовує. Яка думка стверджується?

Хто може випити Дніпро,
Хто властен виплескати море,
Хто наше золото-серебро
Плугами кривди переоре,
Хто серця чистого добро
Злобою чорною поборе?
Настане день, настане час —
І розіллеться знов медами
Земля, що освятив Тарас
Своїми муками-ділами,
Земля, що окрилив Тарас
Громовозвучними словами.

Хто золоту порве струну,
Коли у гуслях — дух Боянів,
Хто димний запах полину
Роздавить мороком туманів,
Хто чорну витеше труну
На красний Київ наш і Канів?
Гримить Дніпро, шумить Сула,
Озвались голосом Карпати,
І клич подільського села
В Путівлі сивому чувати.
Чи совам зборкати орла?
Чи правді кривду подолати?

II. Знайдіть у тексті застарілу лексику. З яких відомих вам творів її взято? З якою метою? Чи стилістично доцільне її вживання?

III. Поясніть правопис складних слів.

165. I. Напишіть творчу роботу з теми «Благословенний батьківський поріг». Складіть план у вигляді запитань. Визначте мікротеми. У творі вживайте риторичні запитання. Як епіграф використайте рядки з вірша Миколи Руденка.

Благословенний батьківський поріг!
Це перед ним важку знімаєм ношу
І струшуєм житейську приорошу,
З далеких повертаючись доріг.
Пропаший син, що в серці не зберіг
Отця свого напутне добре слово,
Що зайдою ступа дурноголово
На зчовганий чужий йому поріг.

II. Осмисліть і доцільно використайте у творі приказки і прислів'я: Людина без Батьківщини — як птах без пісні; Кожному мила своя сторона; Хліб їдять скрізь, але на Батьківщині він найдобріший; Краще в ріднім kraю пити воду зі щербатого глечика, як на чужині із золотого; Хто не проклав борони на Батьківщині, той не оратиме і на чужині.

§ 16. ТИПИ ПІДРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ СЛІВ У СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

Мовознавчі студії

166. Проведіть дослідження. Визначте головне і залежне слово у словосполученні. Змінійте головне слово. Чи впливає це на форму залежного слова у кожній із трьох груп словосполучень? Які слова у словосполученні можуть бути незмінними?

1. Новий день; третя година; мое життя; загублені листи.
2. Виконати вправу; виїхав з міста; працювала над статтею; вимогливий до всіх.
3. Голосно говорити; читати мовчки; дуже добрий; повторити тричі.

167. Ознайомтеся із способами зв'язку слів у словосполученні. Запишіть нові для вас лінгвістичні терміни.

Розрізняють три основні способи підрядного зв'язку слів у словосполученні: узгодження, керування і прилягання.

Узгодженням називається такий спосіб зв'язку між словами, коли залежне слово вживається в тому самому роді, числі, відмінку або особі, що є головне слово. Наприклад: у словосполученні *тепла вода* залежне слово *тепла* узгаджується з головним словом *вода* в роді, числі й відмінку. Таке узгодження буде повним. При узгодженні зміна форми головного слова обов'язково викликає зміну форми залежного слова. Наприклад: *людська совість*, *людської совісті*, *людською совістю..*; *наша земля*, *наші землі...* Узгодження може бути неповним. Наприклад: *річка Рось*, *місто Київ* (виражені іменником). Узгаджуються з головним словом — іменником (займенником) залежні слова — прікметники, дієприкметники, порядкові числівники і займенники прікметникового типу (*наш, мій, кожний*).

Керуванням називається такий спосіб зв'язку між словами, коли залежне слово (без прійменника чи з прійменником) стається при головному слові в певному відмінку. Наприклад: 1) у словосполученні *розв'язувати задачу* головне слово *розв'язувати* вимагає, щоб залежне слово *задачу* стояло в знахідному відмінку без прійменника. Таке керування називається безпосереднім, або прямим; 2) у словосполученні *вийшли в поле* залежне слово *поле* вжите у знахідному відмінку з прійменником *в*. Таке керування називається опосередкованим, або прійменниковим. При керуванні зміна форми головного слова не викликає зміни форми залежного слова. Наприклад: *любити природу*, *любив природу*, *люблять природу*.

Залежність керованого слова від керуючого може виявлятися більшою або меншою мірою. У зв'язку з цим розрізняють сильне керування і слабке керування.

Сильним називається таке керування, коли дане керуюче слово неодмінно супроводжується керованим словом тільки в певному відмінку без прийменника або з прийменником, а не в будь-якому іншому. Як правило, це сполучення перехідного дієслова з іменником у знахідному відмінку без прийменника. Наприклад: *взяв книжку, читати лекцію, збирати врожай*.

Кероване слово може мати ще такі форми: а) родового відмінка (при перехідному дієслові з запереченою часткою *не*): *Ніхто не подолає у нас цієї сили* (М. Бажан); б) родового частковості: *приніс хліба, випив воду*; в) орудного знаряддя: *орав пугачом, писав олівцем*.

Слабким називається таке керування, коли залежне слово може стояти у формі будь-якого непрямого відмінка. Наприклад: *Канає зі стріх* (М. Коцюбинський). Головне слово — дієслово, як правило, керує залежним словом — іменником, займенником (особовим, відносним, заперечним).

Приляганням називається такий спосіб зв'язку між словами, коли залежне слово, будучи незмінним, зв'язується з головним лише за змістом. Прилягають звичайно прислівники, неозначена форма дієслова, діеприслівники. Наприклад: 1) у словосполученні *рухатися обережно* прислівник *обережно* прилягає до дієслова *рухатися*; 2) у словосполученні *навчилися писати* неозначена форма дієслова *писати* прилягає до дієслова *навчилися*; 3) у словосполученні *спав сидячи* діеприслівник *сидячи* прилягає до дієслова *спав*.

Примітка. Кількісний числівник у називному і знахідному відмінку керує іменником, а в непрямих відмінках (крім знахідного) узгоджується з іменником. Наприклад: *три мільйони* (Н. і Зн. відмінки) — керування, *трьом мільйонам* — узгодження. Числівник один тільки узгоджується з іменниками в усіх відмінках.

168. Прочитайте. Визначте способи зв'язку слів у словосполученнях.

Практикум

I. 1. Стікає стиглій жар круглястих горобин, під небом вересня у соках снять коралі... (А. Малишко). 2. Спи, моя гіллячко голуба, тихо в моїм серці і щасливо. 3. У полі спить зоря під колоском і сонно слуха думу колоскову... (М. Вінграновський).

II. 1. Олесь радісно мружився сонцю назустріч, ловив золоту мушку на кінчикові носа. 2. На початку Другої світової війни дядько пішов на фронт. 3. З учителькою української мови і літератури Наталією Іванівною відразу подружилися (Григор Тютюнник).

169. З наведених пар слів утворіть словосполучення, запишіть у три стовпчики залежно від граматичного зв'язку між словами.

Йти, пішки. Рідний, село. Писати, українці. Сміятися, весело. Стати, навশпинки. Пружний, струмінь. Пташиний, гніздо. Пробити, ополонка.

170. Поділіть речення на словосполучення, схарактеризуйте їх за: а) морфологічним вираженням головного слова; б) будовою; в) способом підрядного зв'язку.

Сосновий ліс перебирає струни.
Рокоче тиша на глухих басах,
Бринять берези. І блукають луни,
Людьми забуті звечора в лісах.
Це сивий лірник. Він багато знає.
Його послухать сходяться віки.
Усе іде, але не все минає
Над берегами вічної ріки.

Л. Костенко

171. Прочитайте уривки з поезії Андрія Малишка. З поданих речень виділіть словосполучення, дайте повну характеристику кожному словосполученню (за схемою на с. 76). Перевірте одне одного.

- Ще з дитинства я вас пам'ятаю:
Шлях осінній у жовтій зорі,
По дубовому тихому гаю
Десь на ярмарок йдуть кобзарі.
- Сонце пада в зіницю, як жмурки,
Шлях курить, і шумить сіножкатъ,
І старенькі, стозвукі бандури,
Наче скарб, за плечима лежать.

Співування

172. Доберіть до фотоілюстрацій поетичні підписи. З'ясуйте, з яких словосполучень вони складаються.

У словосполученні дуже сміливий зв'язок
між словами — узгодження.

173. Напишіть невеликий твір на тему «Яскравий спогад з дитинства». Попередньо поспілкуйтесь з батьками, переглянте фотоальбоми тощо. Найкращі твори вмістіть у стіннівці або на сайті вашого навчального закладу.

Моніторинг

1. Які є типи підрядного зв'язку у словосполученні?
2. Що таке узгодження? Які особливості повного узгодження?
3. Що таке керування? Як розрізнати сильне та слабке керування?
4. Що таке прилягання? Наведіть приклади.

Стилістика і культура мовлення

Лексична і граматична сполучуваність слів. Граматична правильність мовлення. Запобігання помилкам в узгодженні й керуванні

174. Пригадайте, як узгоджуються прикметники з незмінюваними іменниками та іменниками спільного роду. Спишіть, розкриваючи дужки узгоджуючи іменники з прикметниками.

Маленький (поні), цікавий (шимпанзе), чудовий (кафе), молодий (кенгуру), довгий (шосе), яскравий (какаду), горіховий (буро), дорогий (фортепіано), гарний (тюль), гарячий (рагу), новий (роль), надзвичайний (базікало), неперевершений (скнара), бідолашний (розв'язва).

175. Прочитайте. Яка різниця між лексичною і граматичною нормою?

Слова (лексеми) поєднуються у словосполученнях відповідно до лексичних і граматичних норм. Лексична норма вимагає поєднувати слова, враховуючи їх значення, а граматичні норми — поєднувати зв'язком керування, узгодження, прилягання, залежно від змісту (значення) слова і його граматичних ознак. Мовець повинен дотримуватися прийнятих у суспільнстві норм користування мовою. Так, наприклад, в українській мові прийнято говорити *отара овець*, *рій бджіл*, а не *навпаки*.

Предметом граматики є граматична будова мови. Граматична будова мови — це закономірності оформлення, вираження і повідомлення думок; закономірності зміни слів, сполучення слів між собою, моделі словосполучень та речень.

Словосполучення будуються за певними схемами. Найпоширеніші такі: 1) «прикметник + іменник» (цикавий фільм, довге волосся, гарна дівчина); 2) «іменник + іменник у родовому відмінку» (працівники фірми; сторінка підручника); 3) «дієслово + іменник у знахідному відмінку» (відвідати бабусю, купити зошит); 4) «прислівник + дієслово» (красиво малювати, виразно читати).

Можливість поєднання слів у словосполученні зумовлюється граматичними властивостями головного слова словосполучення (наявністю роду, числа, відмінка або незмінюваності слова): іменник завжди пояснюється прикметником або іншим іменником, дієслово поєднується зі словами, що мають об'єктивне значення, або з тим, що виражають якість дії.

176. Прочитайте. Знайдіть словосполучення з помилками в керуванні, виправте і запишіть правильно.

1. У гурток записували по бажанню. 2. Нещасний випадок стався по вині водія. 3. По дорученню бібліотекаря ми закупили книжки. 4. Згідно наказу директора завтра день здоров'я у школі. 5. Дякую вас за допомогу. 6. У вагонах ми поїхали по власній ініціативі. 7. Наш клас навчається по новій програмі.

177. Виправте помилки у будові поданих речень, запишіть речення правильно, поясніть причини помилок.

1. Їх вчинки вселяють віру й упевненість за прийдешнє. 2. На це вона сама не раз наголошувала. 3. План по продажу кукурудзи виконали. 4. Умови по забезпеченню засобами виробництва добре. 5. Необхідно підвищувати знання серед юнаків та дівчат. 6. Пальне у господарстві використовується не по призначенню.

178. Утворіть словосполучення дієслова з іменником (де треба, з прикметником). Перевірте одне одного.

Дякувати ...; турбуватись ...; думати ...; вчитися ...; навчати ...; протестувати ...; розповідати ...; змагатися ...; повідомляти ...; рухатися ...

179. Спишіть. У кожному словосполученні визначте головне слово і поясніть, як пов'язані з ним залежні слова.

Говорити по телефону; рухатись за сонцем; доходити висноко; запрошувати до столу; зайти до товариша; піти до річки; увійти в приміщення; працювати за сумісництвом; з'явитися в пресі; видавати за рахунком; подякувати друзям; вибачити товаришеві.

180. I. Прочитайте вірш на с. 76. Виконайте усний і письмовий розбори підряднихі сурядних словосполучень.

ПРИСВЯТА ДОНЬЦІ

Наймиліші квіти
В рідному краю
Будеш ти любити,
Рвати у гаю,
Будеш заплітати
В коси золоті,
Будеш милуватись
Ними у житті.

Пахощі медові
Луків і полів,
Мрії волошкові,
Щирість почуттів
Принесуть ті квіти
В молодість твою,
Щоб життя любити
В рідному краю.

В. Гринчак

- II. Укажіть у тексті образні засоби (епітети, порівняння, метафори).
III. Виконайте пунктуаційний аналіз тексту.

181. Запишіть словосполучення, розкриваючи дужки. Підкресліть залежні слова, у дужках вкажіть спосіб зв'язку з головним словом.

На (крутій) березі; виголосити (доповідь); йти по (дорога); (палаючий) вогнище; зустріти (весна); (скошений) трави; бігти (навпереди); в'їхати в (ліс); розповісти про (війна); лежати (горілиць); (тричі) написати; повернути (ліворуч); пливти на (пароплав); (наростаючий) буря; (виконаний) робота.

182. Прочитайте. Виділіть у кожному реченні словосполучення. Накресліть і заповніть таблицю прикладами.

Осенне повітря було прозоре, тихе. На заході під безхмарним небом стояло здорове золоте сонце. Під його скісним промінням сяло жовте листя лип та беріз. Червоні черешні полум'ям горіли на сонці. Сухе листя дощем спадало з дерев.

На серці у Насті було тихо та весело (За М. Коцюбинським).

Слова	Частини мови	Способи зв'язку слів у словосполученні		
		узгодження	керування	прилягання
Золота осінь	імен.+ прикметн.	узгодження повне		

183. Прочитайте текст про Патерик Печерський на сайті «Енциклопедія Києва» (www.wek.kiev.ua категорія: пам'ятка літератури). Випишіть сім словосполучень і виконайте синтаксичний аналіз. Розкажіть, що ви дізналися про цю пам'ятку нашої культури.

Порядок розбору синтаксичних словосполучень

- Аналізоване словосполучення.
- Тип словосполучення за ступенем поєднання слів: лексичне, фразеологічне, синтаксичне.
- Тип словосполучення за характером зв'язку між словами: підрядне, сурядне.

Підрядне словосполучення

- Основне слово, яким членом речення виступає, морфологічне вираження (частина мови, форма).
- Залежне слово, яким членом речення виступає, морфологічне вираження (частина мови, форма).
- Тип словосполучення за морфологічним вираженням головного слова: дієслівне, іменне, прислівникове.
- Тип словосполучення за складом: просте, складне.
- Тип словосполучення за характером симбіотичних відношень між залежним і головним словом: означальне, об'єктне, обставинне.
- Тип підрядного зв'язку між головним і залежним словом:
 - узгодження: а) повне чи неповне; б) у яких граматичних значеннях;
 - якими засобами виражене узгодження;
 - керування: а) сильне чи слабке; б) якими засобами виражене (інтонація, закінчення, прийменник); в) безпосереднє чи опосередковане;
 - прилягання: якими засобами виражене.

Сурядне словосполучення

- Якими членами речення є компоненти словосполучення.
- Морфологічне вираження їх (частини мови, форми).
- Тип сурядного зв'язку між ними: єднальний, протиставний, розділовий.
- Засоби вираження сурядного зв'язку (інтонація, сполучник, порядок слів).

Зразок розбору підрядного словосполучення

Вгорі латкою палає жовтогаряче небо вечора (В. Винниченко).

- Аналізоване словосполучення: жовтогаряче небо.
- Словосполучення синтаксичне, синтаксично змінне.
- За характером синтаксичного зв'язку підрядне.
- Головне слово небо, підмет, виражений іменником у називному відмінку.
- Залежне слово жовтогаряче, узгоджене означення, виражене прікметником середнього роду у називному відмінку однини.
- За морфологічним вираженням головного слова словосполучення іменниково.
- За складом просте.
- За характером симбіотичних відношень між залежним і головним словом — означальне.
- Залежне слово зв'язане з головним зв'язком узгодження, повне, у середньому роді, називному відмінку однини, виражене узгодження інтонацією і закінченням -е.

Зразок розбору сурядного словосполучення

Душа належить людству і епохам (Л. Костенко).

- Аналізоване словосполучення: людству і епохам.
- Синтаксичне, змінне.
- Сурядне.
- Компоненти словосполучення — додатки.
- Морфологічне вираження їх: виражені іменниками у давальному відмінку.
- Тип сурядного зв'язку — єднальний.
- Засоби вираження сурядного зв'язку — інтонація, сполучник і, підрядним зв'язком із словом належить.

184. Прочитайте текст. Виконайте синтаксичний аналіз словосполучень різного типу (усний і письмовий).

ЄВГЕН МАЛАНЮК

Українська земля, як не раз бувало в нашій історії, зродила собі сина — на свою оборону й славу. Щедро обдарувала його талантами, та не дала талану — долі. Але він сам збудував свою долю — всупереч усім перешкодам. Саме такі її стають великими.

Із відпущених Богом 71 року — п'ятдесят Євген Маланюк прожив на чужині. Там і помер. Але невтолима любов до Батьківщини сотворила чудо: його душа ніколи не розлучалася з отчою землею й вилилася в таке жагуче, могутнє мистецьке слово, рівного якому мало знайдеться у нашій літературі ХХ століття.

Мабуть, ніхто з українських поетів після Тараса Шевченка так гостро не виповів пекучий біль і тугу за втраченою державністю, так суворо не «вчиняв бичем» свій народ за малоросійську кволість і брак твердої волі в національно-визвольних змаганнях, як Євген Маланюк. І все ж він непохитно вірив: «Ти не загинеш, мій народе, пісняр, мудрець і гречкосій».

Ще в молоді роки Євген Маланюк вичерпно точно визначив свою політичну й людську позицію: «Я волю полюбив державну». Вона й стала йому провідною зіркою, що осявала життєву й творчу путь поета до кінця днів (А. Шевченко).

185. Проведіть самоаналіз своєї роботи на уроках за анкетою у вправі 119 (с. 50).

§ 17. РЕЧЕННЯ ЯК КОМУНІКАТИВНА ОДИНИЦЯ. ОСНОВНІ ОЗНАКИ РЕЧЕННЯ. ТИПИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

Мовознавчі студії

186. Спишіть текст, поділивши його на речення; поставте розділові знаки.

СИНИ УКРАЇНИ

У кожного народу є свої історичні постаті першої величини яких не в змозі прикрити пил віків як і не можуть зламати їх кайдани можновладців чи оббрехати діячі псевдонауки до таких велетнів української національної культури політичної думки і дії останніх двох століть безперечно належать Тарас Шевченко Іван Франко та Михайло Грушевський саме з їхніми іменами їхньою творчою спадщиною насамперед пов'язані ідеї відродження української культури науки громадської думки відродження історичної свідомості й національної (З журналу).

187. Опрацюйте теоретичний матеріал. Що нового про речення ви дізналися?

Синтаксис розглядає правила поєднання слів і словосполучень у реченні.

Реченням називається мінімальна інтонаційно і граматично оформлена одиниця мовного спілкування, що формує і виражає окрему, відносно закінчену думку і відношення змісту цієї думки до дійсності. Будь-яке судження виражається у формі речення, однак не всяке речення виражає судження. Речення, що виражають питання або спонукання, не містять судження.

Втілюючи думку, речення разом з тим може виражати різні емоції і волевиявлення. Наприклад: 1. *Хай завжди веселим буде сміх наших дітей!* (З газети). 2. *Де ти бродиш, моя доле?* (Нар. творчість). 3. *Як усе розрослось, розцвіло!* (Останній Вишня). Те, про що говориться у реченні, може бути виражене як ствердження, заперечення, вірогідність, невірогідність, непевність тощо. Наприклад: 1. *Театр, музика, пісня — це вияв культури народу, багатства його душі* (І. Шелухін). 2. *Повік не забуде Україна гвардійців своїх молодих* (З газети). 3. *Чи не краще його зустріти, все може по-іншому сприйнятись* (Є. Гуцало).

Основна функція речення — слугувати одиницею спілкування, повідомляти щось про явища дійсності.

188. Прочитайте лінгвістичну довідку. Складіть таблицю «Ознаки речення».

Основними ознаками речення є смислова закінченість, предикативність, модальність, інтонаційна завершеність, наявність граматичного і смислового зв'язку його компонентів, наявність головних членів (головного члена).

Речення характеризується відносною закінченістю висловленої думки і в мовному потоці становить частину розгорнутого повідомлення. Наприклад: *Світ мови оточує нас від народження. Мова нікому не прощає недбалого ставлення до неї* (І. Вихованець).

Однією з основних ознак речення є предикативність, тобто віднесеність змісту речення до дійсності. Наприклад: *Тихо падає багряний лист*.

Модальність — це оцінка висловлення з погляду реальності/нереальності. Якщо повідомлення повністю відповідає дійсності — це реальна модальність. Наприклад: *Я бачив море*. Якщо повідомляється про щось можливе, бажане, очікуване — це ірреальна (нереальна) модальність. Наприклад: 1. *От з Дніпра б зачерпнути води!* 2. *Можливо, вночі буде гроза*.

Інтонація відмежовує речення від словосполучення, але не виступає засобом формування і вираження думки. Інтонація повідомлення, питання, спонукання тощо.

Підмет і присудок становлять граматичну основу речення. Вони виражають граматичне значення речення (повідомлення, бажання, прохання).

Якщо у словосполученні зв'язок слів є лише підрядним зв'язком, то в реченні, крім підрядного зв'язку, буває й сурядний зв'язок — між синтаксично рівноправними незалежними один від одного членами речення. Наприклад: *Його «Кобзар» читали в Києві, у Харкові, у Полтаві і в інших містах і селах*. У реченні сурядний зв'язок між однорідними обставинами.

Практикум

189. I. З поданих сполучень слів випишіть лише ті, що становлять граматичну основу речення. Поширте їх другорядними членами, утворені речення запишіть.

Щиро любити; національне відродження; будувати державу; суверенітет України; вітер з моря; боротися за правду; Дніпро заграв; невтомна праця; друзі зустрілися.

II. Зробіть фонетичний розбір слова України.

190. I. Спишіть речення, підкресліть граматичну основу, визначте граматичні засоби вияву дії (реальна/нереальна). Визначте ознаки речення.

1. Пісня ні в добру, ні в злу годину не покидає людину (*Нар. творчість*). 2. Пісня і праця — велиki дві сили (*І. Франко*). 3. Пісня порушує найтонші струни душі людини. Витворена народом, пісня пахне майовими дощами, синіми льонами, материними руками (*В. Качкан*). 4. Мамонько, люблю я пісню про зозулю і про гай (*П. Тичина*). 5. О вечори на Україні! О слози щастя на зорі! (*В. Сосюра*).

II. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

191. Випишіть речення, які передають нереальну дію, визначте їхні ознаки.

1. А журавлі летять собі ключами. 2. І листя пожовкле вітри рознесли. 3. У цю пору виїхати б у поле послухати жайворонків. 4. Гей, вдарте в струни, кобзарі, натхніть серця піснями! (*П. Тичина*). 5. Хотіла б я піснею стати у тую хвилину ясну (*Леся Українка*). 6. Не плакали б діти, мати б не ридала, не чули б у Бога вашої хули (*Т. Шевченко*).

Увага! Діесловя умовного і наказового способів указують на нереальну, але можливу, бажану дію, яка може здійснитися, а може залишитися і не здійсненою.

Мовознавче ступінь

192. Прочитайте. Яку нову інформацію про типи речень ви одержали?

Речення класифікують за такими ознаками: 1) за функцією та емоційним забарвленням; 2) за структурою; 3) за характером вираженого ставлення до дійсності.

За функцією речення поділяють на розповідні, питальні й спонукальні.

Розповідними називають речення, що містять у собі якесь повідомлення мовця або його розповідь про щось. Наприклад: *Грузія викликала в Лесі щирий інтерес* (*В. Панченко*).

Розповідні речення поділяються на стверджувальні і заперечні. У стверджувальному реченні думка стверджується незаперечно. Наприклад: 1. *Кожне людське життя — неповторне* (*Нар. творчість*). 2. *Зі смертю торгу нема* (*Нар. творчість*).

Заперечними вважають речення, у яких заперечується присудок або якийсь інший член. Якщо заперечується присудок, речення визначається як загальнозаперечне: *I неситий не виоре на дні моря поле* (*Т. Шевченко*); якщо ж заперечується якийсь інший член, то речення буде частковозаперечним: *Артем відповів не сразу* (*А. Головко*).

Питальним називається речення, у якому про когось або про щось запитується. У кінці питального речення ставиться знак питання: *Чи ж совам зборкати орла?* (*М. Рильський*).

За характером питань питальні речення можна поділити на такі групи:

1. Власні питальні, що містять питання, яке вимагає відповіді: *Що то за люди біля богню?* (*Ю. Мушкетик*).

2. Риторично-питальні, що містять твердження або заперечення і не вимагають відповіді: *Хто може випити Дніпро? Хто властен виплескати море?* (*М. Рильський*).

3. Питально-спонукальні, що містять у собі спонукання, виражене через питання: *Чого ж ти сидиш?* (*В. Собко*).

Спонукальними називаються речення, які виражають волевиявлення мовця — накази й прохання в різноманітних відтінках. Основною формою вираження волевиявлень є наказовий спосіб діеслова. Наприклад: *Любить Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну...* (*В. Сосюра*).

Питальні, розповідні і спонукальні речення можуть бути окличними, тобто набувати яскравого емоційного й емоційно-вольового забарвлення, а в зв'язку з цим і особливої інтонації. Тому окличні речення не становлять окремого структурного типу речень. Наприклад: *Ой, та й лютий же місяць Лютий!* (*Є. Маланюк*).

Практикум

193. I. Прочитайте. Визначте вид питальних речень.

1. *Окраю мій!* Чи можна не любити твоїх просторів, верб твоїх розлогих, нових будов, піднесених в блакить?

2. Ти любиш дивитися на небо? (П. Загребельний). 3. Та й хто б нас міг насправді розлучити? (М. Рильський). 4. Чи не піти до міста? (М. Коцюбинський). 5. Чому б з тобою нам не поєднати дружбу? (Л. Глібов). 6. Ну хто б у римській «Енеїді» Хоролу й Ворскли не пізнав? (М. Рильський).

ІІ. Якими граматичними засобами оформлені ці речення?

ІІІ. Доберіть синоніми до відлених слів.

194. І. Прочитайте. Випишіть спонукальні речення. Підкресліть слова, які передають наказ, прохання, пораду, побажання, заклик.

1. Лягла зима. 2. Полуменіють сосни (М. Рильський). 3. Води! (О. Гончар). 4. Як паростъ виноградної лози, плекайте мову. Пильно й ненастанно політь бур'ян. Чистіша від сліз вона хай буде. 5. Гей, розчищайте путь для нової тематики (М. Рильський). 6. Хоча б скоріше почало світати! (І. Вільде). 7. Сійся, родися, зерно, на золотий врожай! (В. Бичко). 8. А в тебе є мрія? (В. Собко). 9. Ти шапку скинь і низько поклонись. Бо ліс — це світливий храм. Святиня наша (В. Бичко). 10. Що з тобою? Заспокойся! Чи тобі допомогти? (В. Собко).

ІІ. Доберіть синоніми до слів плекати, ненастанно.

Задача **ОБГРУНТУЙ** Незадача

Питальні, спонукальні та розповідні речення можуть бути окличними й неокличними.

195. Випишіть із творів української літератури по два окличних речення різних видів: розповідно-окличних, питально-окличних, спонукально-окличних.

196. Ознайомтесь з життєвим і творчим шляхом української художниці Катерини Білокур на сайті «Енциклопедія Києва» (www.wek.kiev.ua. категорія: Митці). Випишіть із тексту різні типи речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням.

197. Складіть речення, різні за емоційним забарвленням, увівши в них подані фразеологізми.

Аж молоко кисне. Тільки пташиного молока немає. Губи ще в молоці. Кров з молоком. Як у молоці скупаний.

Спікуювання

198. Розгляніть фотоілюстрації на с. 83. Кого ви на них упізнали? Побудуйте і розіграйте діалог на тему «Зірка української естради». Використовуйте різні типи простих речень.

Моніторинг

- Дайте визначення розповідних, питальних, спонукальних речень.
- Розкажіть про особливості інтонації кожного з цих речень.
- Які речення є окличними?
- Які граматичні засоби вживаються для оформлення питальних та окличних речень?
- Розкажіть про розділові знаки в кінці всіх вказаних типів речень.

§ 18. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТИПИ РЕЧЕНЬ

Мовазнавці студії

199. Ознайомтесь з теоретичним матеріалом. Працюючи в парах, розкажіть про речення з погляду їхньої структури. Складіть план відповіді з цієї теми.

Різноманітні за змістом речення з погляду їхньої структури об'єднуються в декілька типів. Речення може мати одну, дві і більше граматичні основи. За кількістю граматичних основ речення поділяються на прості і складні. Простими є речення з однією граматичною основою: 1. Жовтогаряча осінь стоять над осокорами (І. Цюпа). 2. Лягла зима. Завіло дороги. Сніги... Сніги...

Речення з двома і більше граматичними основами називаються складними: 1. Сонце зовсім сіло, вечірня зоря погасла; над містом спускалася ніч (Панас Мирний). 2. Кожен народ, що дбає про своє майбутнє, береже рідну мову (К. Мотрич).

За структурними ознаками граматичної основи розрізнюють два типи простих речень — двоскладні й односкладні.

Якщо в реченні є два головні члени — підмет і присудок, то це речення двоскладні. Наприклад: Наши предки знали тайни землі (К. Мотрич).

Речення, граматична основа яких включає лише один головний член, є **односкладними**: 1. *I світає... Й смеркає...* 2. *О безмежне і плідне житнє поле* (Л. Первомайський).

Навколо головних групуються другорядні члени речення. Другорядні члени речення, які пояснюють підмет, утворюють **групу підмета**; члени речення, що поширюють присудок, входять до **групи присудка**. Наприклад: *I завиравало, загравло жовтогаряче море навколо Білогір'я* (І. Цюпа). У цьому реченні **означення жовтогаряче** входить до групи підмета, а обставина **навколо Білогір'я** формує групу присудка.

Другорядні члени не є обов'язковими в кожному реченні. Речення, до складу якого входять тільки головні члени, називають **непоширенім**. Наприклад: *Повівав вітрець. Посипав сніжок. Сонце сховалось. Ліс завмер* (М. Коцюбинський).

Речення, до складу якого входить хоч один другорядний член, буде **поширеним**. 1. *Насунули снігові хмари. 2. В лісі зо всім затемніло* (М. Коцюбинський).

Практикум

200. Прочитайте, визначте, які речення є поширеними, а які — непоширеними. Яка їхня функція в тексті?

1. Дрімає соняшник. Смачніше пахне м'ята (М. Рильський).
2. Місяць підімается вище. Все меншає тіней. Чіткішають далі і співи. Осінь. Золота осінь (М. Стельмах). 3. Осінь обспалила лісисті схили. Яскраво горячі факели осик і кетяги калини. В'яне ліс. Довкола — шум вітру і шелест. Останні квіти погодуються під вітром (З журналу).

201. I. Схарактеризуйте речення за структурно-семантичними ознаками і типом мовлення. Поясніть пунктоограми.

1. Тонка печаль, як літо бабине,
Бува обплута серце мамине.
А тиха осінь — її тужливиця
В вікно вечірнє до неї дивиться (П. Засенко).
2. Літом бабиним позолочена,
Тихне яблуня під вікном,
Натомилася, плодоносила,
А тепер забавляється сном (М. Нагнібіда).
3. Літа на зиму повернули,
Пливуть в осінній хмурості.
А я люблю, а я люблю,
Люблю, як в юності (Д. Луценко).
4. Літо бабине, бабине літо...
Серце чує осінні пущі.

Хтось заплутав зажурені віти
В павутиння нитки золоті.
В'януть, в'яннуть вуста пурпурові...
Але радість і в осені є!
В золоте павутиння любові
Ти заплутала серце моє (В. Сосюра).

II. Який настрій пронизує вірші? Чому? Які емоції, асоціації викликали поезії у вас?

202. Перебудуйте непоширені речення на поширені, об'єднавши їх у текст на тему «Прикмети осені», доповніть реченнями на основі власних спостережень.

1. Гудуть вітри. 2. Шурхотить листя. 3. Зустрілася яблуня-дичка. 4. Павуки мережать. 5. Блищає росинки. 6. Заходався боровик.

203. Складіть невеликий твір-опис на тему «Бабине літо».

204. Складіть поширені речення з поданими фразеологізмами.

Битися як риба в неводі. Знов за рибу гроці. Ні риба ні м'ясо. Як риба з водою. Як риби парасолька.

205. I. Знайдіть текст «Дніпро-річка» на сайті «Енциклопедія Києва» (www.wek.kiev.ua категорія: Багатозначні терміни). Спишіть його. Схарактеризуйте речення: 1) за кількістю граматичних основ; 2) за наявністю другорядних членів речення; 3) за наявністю всіх потрібних за змістом членів речення.

II. Повторіть орфограму «Велика буква».

Спілкування

206. Випишіть із підручників фізики, хімії, біології приклади речень. Схарактеризуйте їх за структурно-семантичними ознаками. Зробіть висновок про стилістичну доцільність таких речень.

Маніторинг

1. Які речення є простими?
2. Дайте визначення двоскладних та односкладних речень.
3. Які речення вважають поширеними? непоширеними?
4. Що таке група підмета, група присудка?

Стилістика і художній мовлення

Правильне іntonування речень різного типу

207. Прочитайте теоретичний матеріал. Яке значення має правильне іntonування речень у спілкуванні?

Іントонаційна виразність мовлення може допомогти слухачеві (співрозмовнику) сприймати творчий задум автора або підкреслено реально, або у спотвореному вигляді. Численні від-

тінки людського голосу мають використовуватися відповідно до змісту висловлювання, збігатися з ним, а не суперечити задумові.

У розповідних реченнях голос підвищується на логічно відленому слові і знижується в кінці речення: *Пливе перон за сизими шибками* (Л. Костенко).

Для всіх питальних речень головним і обов'язковим показником питальноті є інтонація. Логічний наголос падає на питальні слова, виражені займенниками та іншими частинами мови. Підвищення тону спостерігається і в кінці речення: *Так оце ми так дзвіку й будемо будувати? I ніхто нам не поможет?*

Інтонаційний малюнок спонукальних речень такий: голос підвищується на логічно наголошенному слові, потім знижується, а в кінці знову підвищується, коли це речення окличне: *Ні, не хоту собі вінок, забудь про славу та красу!*.. (С. Руданський).

Усі названі речення можуть бути окличними, це залежить від змісту висловлюваного. У кінці окличного речення голос обов'язково підвищується: 1. *Обпали мене, часе, своїм диханням!* 2. *Хто згасить промінь той, що вік в душі ховає чоловік?!* (М. Рильський).

208. Прочитайте, правильно іntonуючи речення.

1. О милий Боже з України! Не дай пропасти на чужині, в неволі вольним козакам! (Т. Шевченко).
2. Запорозька Січ — один зі світових феноменів, це надзвичайно рідкісне явище у світовій історії (З журналу).
3. Любіть Україну, як сонце любіть (В. Сосюра).
4. Станем, браття, всі за волю від Сяну до Дону (В. Чубинський).
5. Край дороги, як пісня чайна, починається Україна (П. Осадчук).
6. Чуеш козацький спів? Встане із вічних снів Україна! (В. Шовкошитний).
7. Дарма ніщо не пропада. Працюй, і слід твій не загине (М. Чернявський).
8. Чому, коли шукаєш слово, чому одне бринить — слъзоза?!! (І. Драч).

209. 1. Прочитайте, правильно іntonуючи речення в тексті. Прокоментуйте зміст. Визначте типи речень за метою висловлювання та інтонацією. Аргументуйте свою думку.

Оцих тополь приречений kortеж
Довічно супроводить Україну.
І традиційні верби, і калина —
Все батьківське, але й синівське теж!
Все наше — од рослини на вікні
До вічної Тарасової муки —
Передаю синам своїм і внукам
І не на день минущий — на віки!

Б. Олійник

II. Поясніть орфограми у виділених словах.

210. Прочитайте текст. Які причини тривоги за долю Землі ви можете назвати? Спишіть. Позначте інтонація речень стрілочками. Визначте тип речень за метою висловлювання.

А чого то думи людські бувають ясні, мов день, і темні, як ніч? I чи приходять радісні думи вночі?

Думи людські ясні, коли на землі тепло і сонячно і барометр епохи ніякої негоди не віщує. А нині земля тримається і на своїй орбіті, і на наших думах і діяннях. Нині на грані загибелі життя на Землі. Нікому лиха не бажаю і не хочу, аби ти сумною була, мамо-земле! Ти будеш і після мене. Ти повинна бути для доньок і синів. Для внуків і правнуків!

Хай весняні дощі напоять землю цілющими, живлющими, молодильними водами, аби нову силу мала (За С. Пушком).

211. I. Спишіть. Визначте модальні типи речень. Накресліть стрілочками інтонаційний малюнок речення. Прочитайте речення з окличною інтонацією. Чи змінився інтонаційний малюнок речення?

1. За Києвом, коло Дніпра, як синь, синіє ліс дрімучий (С. Руданський).
2. Чого ти стогнеш, море сине, об скелю хвилями б'ючи? (В. Забаштанський).
3. Хай же думка моя вільно лінє!
4. Палкими близкавицями, мечами хотіла б я вас виховати, слова (З тв. Лесі Українки).
5. Вічна пам'ять полеглим героям.
6. Наближайся, весно волі (З газети).

II. Поясніть орфограми у виділених словах.

19. ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ. ЛОГІЧНИЙ НАГОЛОС

Мовознавче студії

212. Прочитайте. Проведіть дослідження: який порядок слів у реченнях, на якому місці підмет щодо присудка, другорядні члени речення щодо головних.

1. Пісню калинову я складаю знову (В. Сосюра).
2. І третя ніч пливе над яворами. Десятиши Ворскла переходить вбрід (Л. Костенко).
3. Вересень — місяць добре газдує, овоч свіженський дітям дарує (М. Підгірянка).

213. Прочитайте лінгвістичну довідку. Проведіть взаємоперевірку засвоєного.

Порядок слів у реченні є вільним, бо за кожним членом речення в українській мові не закріплена якесь постійне місце. Порядок слів у реченні має кілька функцій: **сintаксичну** (Батько поїхав на вокзал зустрічати сина. — Син поїхав на вокзал зустрічати батька), **семантичну** (Зустріч відбулася о сьомій годині. — Зустріч відбулася годині о сьомій) і **стилістичну**.

З погляду стилістичного розрізняють прямий і зворотний порядок слів, або **інверсію** (від лат. *inversio* — перегортання, перестановка). При прямому порядку слів кожне слово має своє місце відповідно до ролі в реченні. Слово, що стоїть не на звичайному для нього місці, набирає додаткового значення. Наприклад: *Великі гіллясті верби розкидалися над ставком.— Над ставком розкидалися великі верби гіллясті* (Б. Грінченко).

При прямому порядку слів традиційно підмет стоїть перед присудком: 1. *Теплохід пішов по Дніпру вниз.* 2. *Вони спинилися біля струмка.* 3. *Ловить — його смішна робота* (Л. Глібов). Додаток ставиться після того слова, яке ним керує: *Марія забула про свою вроду* (П. Загребельний). Узгоджене означення здебільшого ставиться перед означуваним словом: *Передвечірні сутінки спадають у лощину* (О. Гончар), а неузгоджене — після означуваного слова: *До школи йде дівча із русими косами*. Місце обставин при прямому порядку слів залежить від способу їх морфологічного вираження. Обставини способу дії, виражені прислівником, в основному стоять перед присудком, а всі інші, зокрема виражені сполученням іменника з прийменником, можуть стояти як перед присудком, так і після нього. Наприклад: 1. *Швидко наблизився літній світанок* (Григорій Тютюнник). 2. *Де-не-де у вікнах світло янтарє* (В. Сосюра). 3. *Громи бой вишилися позаду*.

Прямий порядок слів найчастіше використовується у науковому та діловому стилях, а зворотний — у художньому та розмовному.

Найважливіше слово в повідомленні можна виділити не тільки зміною порядку слів, а й логічним наголосом. Від місця логічного наголосу залежить смисл висловленої думки. Наприклад: 1. *Щоденно чесно заробляй свій хліб* (О. Кравченко). 2. *Щоденно чесно заробляй свій хліб.* 3. *Щоденно чесно заробляй свій хліб.* 4. *Щоденно чесно заробляй свій хліб.* 5. *Щоденно чесно заробляй свій хліб.* Логічний наголос є одним з важливих виражальних засобів усного мовлення.

Практикум

214. Прочитайте речення. Визначте порядок слів. Поставте логічний наголос. Обґрунтуйте його постановку.

1. Щось ніжне-ніжне і духмяне тобі сказати я хотів (В. Крищенко).
2. Земля молодіє від ряstu, від сонця, від цвіту (С. Пушкін).
3. Вечір був темний та тихий. Кругом стояли верби, груші та вишні, мов вирублени з каменя, а під вербами розстеялося глибоке темне небо (І. Нечуй-Левицький).
4. Щовесни

проростають з кореня буйним зелом полини (І. Цюпа).

5. Збудившись, леви з грив стрясають зорі й сніг (Б. Г. Антонич).

6. І назустріч сонній, стомленій природі тільки жовкле листя та вітри летять (Д. Фальківський).

215. Прочитайте речення вголос. Визначте порядок слів у них. Поставте логічний наголос у кожному реченні. Усно замініть зворотний порядок слів прямим. Як це вплинуло на зміст і художнє звучання речень?

1. Пронеслось над нами літо молоде, жовтими ланами вересень іде (М. Успенський).
2. І сонця золотий горіх тримає вивірка у лапах (Д. Павличко).
3. Травень очі голубі розгубив у травах (В. Лучук).
4. На поклик весни піднялися незабудки (Л. Талалаї).

216. Спишіть текст. Підкресліть слова, на які падає логічний наголос. Вкажіть інверсовані слова.

ЦАРІВНА КВІТІВ

«Царівною квітів» назвала троянду ще давньогрецька поетеса Сафо, яка жила за кілька століть до нашої доби. Із сивої давнини троянди були поширені в різних місцевостях, улюблені і шановані в різних народів — насамперед у країнах Сходу... Троянди вирощували ще древні єгиптяни. У Римі на честь троянд влаштовували спеціальне свято. В Ірані ця рослина вважалася священною.

З трояндою пов'язані найшляхетніші людські почуття. Це і краса, і досконалість, і радість, і любов (З календаря).

217. За фотоілюстрацією складіть по два речення, в яких був би прямий і зворотний порядок слів. Підкресліть слова, що виражають найбільш важливі повідомлення.

218. Переробіть розповідні речення на питальні. Запишіть парами. Підкресліть у кожному реченні логічно наголошенні слова. Чи залежить логічне наголошення слів від типу речення?

1. Під час літніх канікул наші школярі відпочивали на Чорному морі.
2. Електромонтер полагодив розетку.
3. Андрій закінчив курси менеджерів.
4. Хор виконував пісні на слова Тараса Шевченка.

Спілкування

219. Об'єднайтесь у групи. Складіть по три речення, в яких логічний наголос змінював би зміст на протилежний (наприклад: *Стратити, не можна, помилувати*). — *Стратити не можна, помилувати*). Визначте групу переможців.

Мальви — улюблені квіти українців

Монсторано

1. Який порядок слів у реченнях в українській мові? Які функції він виконує? Що таке інверсія?
2. Як розміщаються члени речення при прямому порядку слів?
3. Як виділяють найважливіші слова в реченні?

Розвиток мовлення

Докладний переказ тексту художнього стилю з творчим завданням

220. I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку.

КАЛИНА

Калина уже по ярах стоїть у червоних кетягах, як у зорях. Кожна ягода аж дзвенить достиглим соком, так і жевріє жаром. Але не може підпалити ні віття, ні стверділого листя. Горобці клюють ягоди, кетяги ворушаться, і набубнявілі сузір'я здригаються, ніби хочуть злетіти. І від того, що на калині стільки ягід, вона здається усміхненою. Щасливою й усміхненою.

Орітель. Переорана чорна земля піднімає вище груди, звільна зітхас. ЇЇ огортає солодка втома: за літо вона наморилася, вигойдуючи на собі збіжжя, бита громом, лякана блискавкою. Тепер вона позіхає, сивими ранками вкривається туманом, до полуночі тримає на собі колючу росу, а тепло її ввечері швидко простигає, залязаючи вглиб... Земля жде на обложну мокву, на сірі пронизуючі вітри, на безпроглядні ночі. Вся та негода буде їй байдужою, вона засинатиме. І коли хуга співатиме од яру свою перемерзлу пісню, вона вже спатиме. Все більше вкриватиметься глибокими заметами. І снитиметься їй, мабуть, легкий весняний дощ, який лунко стукає у її снігову хату. І так довго снитиметься їй той дощ, аж поки справді не розбудить.

А тепер — орітель, і калина по ярах стоїть у вогні. А тепер небо сизе, і по ньому пасуться сизі хмари. А тепер — лисиця вібігає з нори, вже пухнастіша, і хоч не залишає поки що слідів, але така ж обачна, як і тоді, коли сніг буде продзьобаний торочками її лап. А тепер — повітря пронизане сумом, і той сум тонко блищить на поверхні польової річечки-крутійки, ним пахне димок з багаття, у якому пастухи печуть картоплю, тим сумом дзвенить торохка бадиличина, за яку вчепилася, підиться і не може процідитись нитка бабиного літа.

А тепер тітка Солоха ламає калину. Зірвані кетяги складає в торбу. Сама вона — згорблена та немічна. Щоб стара була така — то ні; а всенік же життя прославувала, нездужалося її.

Якого кетяга не дістає, то нагинає гілляку. А якої гілляки не нагне, то рогачиком її притягує. Ягоди сяють у сузір'ї, не опадають і мимоволі соком не бризкають. Вони терпкують пахнуть, і гіркощами од них несе, і вже долоні натерлись калиною, і одяг, і коси просякли. Поступово худі бабині щоки теж починають світитись, ніби калина покропила їх своїм соком (Є. Гуцало).

II. Чи можна дати текстові іншу назву? Які типи мовлення поєднані в тексті?

III. Визначте дієслівні форми у кожному реченні, абзаці. Дайте характеристику їх за морфологічними ознаками і синтаксичною роллю.

IV. Випишіть дієприкметникові та дієприслівникові звороти, з'ясуйте їх синтаксичну роль.

221. Прочитайте текст «Калина» вдруге. Випишіть художні засоби, які використовує автор у зображені калини, землі, неба, хуги, лисиці, повітря, річки, бадиличині, тітки Солохи.

Увага! Щоб надати своїй розповіді більшої виразності і викликати в читача відповідні почуття, письменники вдаються до використання таких художніх засобів, як епітети, метафори, порівняння.

222. Ознайомтеся з вимогами до аналізу тексту. Відтворіть контекст кожного абзацу тексту «Калина» відповідно до комунікативного (передавання інформації) завдання тексту.

Аналізуючи текст, необхідно зосереджувати увагу і на сполучуваності слів та їхніх форм у словосполученні та реченні, а також на функціях відносних займенників, займенниківих прислівників, сполучників, які відіграють важливу роль при формуванні складного речення, надфразної єдності або складного синтаксичного цілого.

Створення тексту вимагає вмілої побудови речень, правильного розташування їхніх членів, мовного оформлення (добір лексики, виражальних засобів, особливостей синтаксису та стилістики). Тексти-зразки митців слова допомагають зрозуміти, чому добираються саме такі, а не інші слова, як будуються речення, як добираються мовні засоби тощо. Аналізуючи основні частини тексту, зверніть увагу на мовні засоби зв'язку між реченнями. Наприклад, у третьому абзаці тексту «Калина» автор вживає єднальний сполучник *і* (четири рази), протиставний *але* (один раз), а також підрядні сполучники *у якому, коли, за яку, як*.

Аналіз готового тексту передбачає визначення основної думки висловлювання або ж тієї частини тексту, в якій подається розповідь, опис явища дійсності; доцільноті уживання тих чи інших мовних засобів залежно від завдань висловлювання.

223. Випишіть один абзац тексту «Калина» (на вибір). Передайте особливості актуального членування речень: відділяючи «відоме» від «нового» вертикальною рискою, підкресліть «нове» однією лінією.

Увага! Знання прямого порядку слів і причин інверсії необхідні для правильної побудови речень, для чіткого вираження думки, для глибокого розуміння тексту і його виразових засобів.

Так, у поданому тексті Євген Гуцало оперує прямим порядком слів. «*Відоме*» з попередніх речень виражається підметом або його групою і передує другій частині речення, в якій міститься невідоме, «*нове*», виражене присудком або його групою. Наприклад: *Калина уже по ярах стойть / у червоних кетягах, як у зорях. Кожна ягода / аж дзвенить достиглим соком, так і жевріє жаром. Ale не може підпалити / ні віття, ні стверділого листя. Горобці клюють / ягоди, / кетяги ворушаться, і набубнявілі сузір'я здригаються, ніби хочуть злетіти.* У поданих реченнях присудок (або його група) виражає найважливішу в смисловому відношенні частину повідомлення і йде за підметом (прямий порядок слів). Саме прямий порядок слів є характерний для стилістично нейтрального мовлення.

224. Переробіть поданий простий план тексту «Калина» на складний і запишіть.

Орієнтовний план

1. Червоні кетяги калини.
2. Солодка втому переораної землі.
3. Небо в сизих хмарах.
4. Дзвенить сумом бадилиця.
5. Тітка Солоха збирає калину.

225. Ознайомтеся з орієнтовним планом самостійної роботи над текстом. Прочитайте текст «До Тараса», визначте тему, основну думку і напишіть докладний переказ.

Орієнтовний план самостійної роботи над текстом

1. Уважне ознайомлення з текстом.
2. Усне переказування тексту.
3. Поабзацне читання тексту.
4. Мовний аналіз тексту.
5. Стилістичний аналіз тексту.
6. Суцільний аналіз мови тексту.
7. Складання плану.
8. Повторне читання тексту.
9. Письмове відтворення тексту.
10. Самоперевірка й самоаналіз написаного тексту.

ДО ТАРАСА

На причалі було святково, багатолюдно, грава музика. Кілька великих пароплавів один по одному відходили до Канева.

Зайшло сонце, запалили вогні на київських горах, і ми до пізньої ночі блукали по парках, а на світанку я з Славочкою і

Григоровичем, товарищі по університету, вирушили ракетою.

Мелькали береги Дніпра, погода була, як на замову, чудесна, і сила-силенна народу звідсюди поспішала до Канева на пароплавах, катерах, ракетах і суходолом на машинах.

От ми побачили на вершечку гори постать Кобзаря. Ми, як до живого, їхали до нього.

А гора немов була оперезана барвистими стрічками — то шляхом, стежками піднімалися люди з прaporами, квітами. В мальовничому нашому українському вбраниі. Такого свята я ще не бачив.

Ми йшли на гору до самого пам'ятника. Тут тисячі народу заспівали «Заповіт», я дивився на пам'ятник, на це море квітів, прaporів, потоки людей і синій Дніпро внизу, зараз також різnobарвний від оздоблених пароплавів, катерів, човнів.

Далеко ген-ген линули слова «Заповіту», і кінця-краю не було цим людським потокам. Я замріався, дивлячись на цю дивовижну картину, співаючи рідні з перших кроків життя рядки, — і як кінця-краю нема «великому шуму», де одні хвилі змінюють інші, так і ці чудесні слова найвищої правди передавались і передаватимуться з покоління в покоління. Заклик до єдиної вольної сім'ї на всьому світі (О.Іваненко).

Двоскладне просте речення

§ 20. ДВОСКЛАДНЕ ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ. СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Практикум

226. Пригадайте, за якими ознаками речення поділяються на двоскладні і односкладні. Звірте свої висновки з теоретичним матеріалом.

Речення з обома головними членами називаються **двоскладними**. Формують двоскладне речення підмет і присудок, або група підмета і група присудка.

Так, двоскладне речення: *Вечірні сутінки спадають на землю* (О. Гончар) сформували група підмета *вечірні сутінки* і група присудка *спадають на землю*.

Речення, у яких є тільки один головний член речення, що співвідноситься з підметом або присудком, називають **односкладним**. У такому реченні немає потреби в другому члені речення. Наприклад: 1. *Світало*. 2. *У полі вже косять*.

227. I. Пригадайте, що становить граматичну основу речення. Визначте граматичні основи в реченнях. Поясніть, яким способом ви це робите.

Талантами українців Бог не скривдив. Ми мали й маємо багато ерудитів і поліглотів. Наші сільські жінки пам'ятають

сотні й тисячі народних пісень та мелодій. Фольклорна пам'ять українського народу безмежна. Та наша історична пам'ять — це питання боляче. Але ж усім відома прадавня істина: історична пам'ять є ознакою розвиненої культурної нації (З журналу).

ІІ. З'ясуйте значення виділених слів.

228. Визначте у реченнях групу підмета і групу присудка. Випишіть речення, що мають один головний член.

1. Світає, Господи, світає...

Земля у росах, як в парчі.

Маріє, Діво Пресвятая,

Це ти так плакала вночі?

Якісь он квіти, сині-сині,

На голу цеглу повились.

Спиває ранок по росині.

Як в нас під хатою колись (Л. Костенко).

2. Сьогодні вечір. Тепле блимання весняних зір. Розпустіть скоріше свої бруньки, дерева! Наливаються вони у нас молоком і медом, незрівнянними паходами. Ударте в літаври, гуси, перелітаючи ніч над Байгородом! Стань на варті коло Байгорода, місяце! Ну допоможіть же їй завітати — весні! (Ю. Яновський).

Задача ОБГРУНТУЙ

У двоскладному реченні обов'язково має бути група підмета і група присудка.

229. Складіть речення з поданими фразеологізмами. Визначте їх структуру.

Рад старатися; скласти думку; тонкий на сльози; ходяча енциклопедія.

230. Прочитайте тези «Скажіть хто-небудь, чому курити — це не безглуздо?», розміщені на сайті «Острів знань» (www.ostriv.in.ua: Головна = Навчання = Шкільні предмети = Основи здоров'я = Додаткові матеріали). Назвіть причини негативного впливу паління на здоров'я людини. Випишіть десять простих речень, підкресліть головні члени речення, визначте засоби їх вираження, тип речень за структурою.

§ 21. ПІДМЕТ ЯК ГОЛОВНИЙ ЧЛЕН РЕЧЕННЯ. СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ПІДМЕТА

Мовознавчі студії

231. Прочитайте. Пригадайте визначення головних членів речення, відомі вам з попередніх класів, порівняйте з поданими визначеннями. Яку нову інформацію ви одержали?

Підмет і присудок становить центр висловлення, його граматичну основу.

Підмет — це головний, граматично незалежний член речення, що означає істоту, предмет, явище, поняття, про які що-небудь говориться у реченні. Підмет відповідає на питання х т о? або щ о? Наприклад: 1. Д. І. Яворницький зібрав великий матеріал з історії запорозьких козаків (З журналу). 2. На зірваніх маках ще жила роса (Б. Бойко).

Присудок — це головний член речення, що виражає означену, приписувану підметові, і відповідає на питання щ о робить (предмет)? що з ним робиться? який він є? що він таке? Наприклад: 1. Мій друг навчається в ліцеї.

2. Синтаксис — це розділ граматики.

За будовою підмет буває простим і складеним.

Основною формою вираження підмета є:

1) називний відмінок іменника: Садок вже одцвівся. Земля густо вкрилася білими пелюстками (Г. Тютюнник);

2) називний відмінок займенника: а) особового — Я закоханий пalko, без міри, у небачену вроду твою (В. Симоненко); б) питального — Хто допоміг розвинути її чудові фізичні дані? (І. Кончук); в) відносного — Почалися виступи, що передували недовгій, але бліскучій спортивній кар'єрі Марії Ковач (І. Кончук); г) неозначеного — Лише дехто знає, що скромна санітарка — чемпіон з класичної боротьби Марія Ковач (І. Кончук); г) заперечного — Ніхто ї не зодгадувався про те, який це був важкий хліб (І. Кончук); д) вказівного — Той мурує, той руйнує... (Т. Шевченко);

3) субстантивовані прикметники: Старий підбадьорював своїх дітей вигуками (О. Гончар);

4) субстантивовані дієприкметники: Поранені прибували щодня (О. Гончар);

5) числівники: У великій світлиці за столом сиділо троє (П. Мирний);

6) прислівники: Це «добре» прозвучало тепер м'яко, як сердечна просьба (І. Вільде);

7) вигуки: Десною котилося переможне «Ура!» (О. Десняк);

8) неозначена форма дієслова: Жити — це не значить тільки брати, а й давати (Д. Ткач);

9) службове слово: I можне ні — вогненне чує так (М. Рильський).

Практикум

232. Спишіть текст. Підкресліть у реченнях підмет і присудок.

Найбільше мов серед українців знає Агатангел Кримський. Він зінав понад шістдесят мов. У дитячі роки хлопець доскона-

ло вивчив німецьку, французьку, польську та англійську мови. Пізніше юнак добре оволодів грецькою, турецькою, італійською, давньоєврейською, санскритом. Після того він вивчав мови до кінця життя. А. Кримський став визначним світового рівня ученим-орієнталістом, спеціалістом з арабістики, тюркології та іраністики (В. Шевчук).

233. Позмагайтесь, об'єднавшись у групи. Складіть речення, у яких би підметом була власна, загальна назва, займенник, числівник, а присудком — особове дієслово.

234. Прочитайте речення. Визначте, якою частиною мови виражений простий підмет.

1. Культура мови починається з самоусвідомлення мовної особистості (І. Вихованець). 2. ХХ сторіччя принесло нашій мові високі злети і найскладніші випробування (З газети). 3. Життя прожити — не поле перейти (Нар. творчість). 4. Це мій народ (Б. Олійник). 5. Ми з дитинства навчаємося мови. 6. Світ мови оточує нас від народження (І. Вихованець). 7. Хто серця чистого добро злобою черною поборе? 8. Печаль і радість наша, пісне, що мужність будиш у серцях (М. Рильський).

235. Складіть речення, у яких би в ролі підмета були слова *шестero*, *військовий*, *ого-го-го*, *визволені*, *варити*, *хтось*.

Мовознавчі студії

236. Прочитайте. Підготуйте одне одному запитання за вивченим матеріалом, проведіть за ними взаємоперевірку знань.

Складений підмет — це синтаксичний компонент, що являє собою єдність словоформ, які утворюють сполучення слів чи окреме речення, здатне означатися присудком у двоскладному реченні: *Серпень з вереснем стискають один одному правиці* (М. Рильський).

У ролі складеного підмета можуть виступати такі нерозкладні словосполучення:

1) складні географічні й астрономічні назви: *Чумацький Шлях* оперізував небо велетенським миготливим поясом (І. Цюпа). *Київська Русь* захистила Європу від монголо-татарської навали (З газети); назви установ: *Верховна Рада України* — законодавчий орган; стійкі словосполучення: *Сільське господарство* наше багатогранне (З газети);

2) сполучення іменника у формі називного відмінка з іменником в орудному відмінку з прийменником: *Остан з Соломією* звернули з шляху на поле (М. Коцюбинський). Такий підмет називають **соціативним**. Ознака, приписувана підметові, однаковою мірою характеризує обидва компоненти підмета;

3) словосполучення іменника, що має значення сукупності з іменником у родовому відмінку: *Велика зграя журавлів* кружила невисоко і плавно над землею (М. Рильський);

4) сполучення числівника з іменником у називному або родовому відмінку: *Тихо листом край печери два дубки шептали* (С. Руданський);

5) сполучення іменника або числівника, чи займенника у формі називного відмінка й іменника (або займенника) в родовому відмінку з прийменником з (із): *I кожний з нас* те зінав, що слави нам не буде (І. Франко);

6) підмет може бути виражений цілим реченнем: *«Ще не вмерла Україна»* навіки житиме в нащадках (З газети).

Практика

237. I. Прочитайте текст. Вишищіть двоскладні прості речення. Виділіть граматичну основу в кожному реченні. Схарактеризуйте підмет.

Недалеко від міста Чигирина над річкою Тясмин, на горбі, під великим лісом притулившся хутір Хмельницьких. Суботів зівався. Оселив його Михайло Хмельницький.

Тоді Чигиринщина була на краю хрещеного світу. Далі вже було Дике поле. На дніпровських островах була Запорозька Січ. У сусідстві того дикого степу землі було вільної скрізь, куди оком кинеш. Через напади татар і турків жити тут було небезпечно.

Михайло Хмельницький поставив двір міцний, осадив кілька сімей слуг та підсусідків, завів господарство, жив заможно, в достатках. З дітей один тільки син Богдан-Зиновій виріс. Меткий хлопець удався. Розумний і дотепний, сміливий і завзятий.

Послав його батько в Галичину в єзуїтську колегію вчитися. Набравшись наук, пішов Богдан на Січ навчатися воєнного ремесла. Ходив з козаками не раз у походи, два роки перебував у турецькій неволі, аж поки гетьман Петро Коняшевич-Сагайдачний наловив турків під Хотином і виміняв невільників.

Так Богдан Хмельницький готувався стати гетьманом усієї України (За М. Грушевським).

II. Що вам відомо про Богдана Хмельницького? Усно доповніть текст.

238. Проведіть спостереження. Які підмети (прості чи складені) ви вживаете в мовленні? Зробіть висновок.

239. I. Спишіть. Визначте граматичну основу в кожному з речень, схарактеризуйте підмети. Визначте, яким членом речення виступають виділені слова.

1. Щастя — це коли всі вдома є... 2. Ось воно, справжнє розуміння щастя. 3. Очі палають, голос зривається, аж дихання від хвилювання перехоплює Тарасові. 4. Дихання вирівнялося, стало ритмічним (С. Тихолоз).

II. Поясніть, як відрізняті підмет від інших членів речення, виражених омонімічними формами слів.

240. I. Спишіть речення. Підкресліть головні члени. Визначте число присудка при підметі, вираженому словосполученням, сформулюйте висновок.

1. Ми знов у Києві з тобою у сяйві й гомоні йдемо (В. Сосюра).
 2. А кожен з них — сестра і брат (А. Малишко).
 3. Про яготинський період перебування Т. Шевченка в Україні збереглося чимало свідчень (С. Журахович).
 4. Але дехто з учнів викликав у нього глибоке занепокоєння (О. Донченко).
 5. В машині стояли ще кілька полкових розвідників з автоматами (О. Гончар).
- II. Поясніть орфограму «Ненаголошенні е, и».

241. I. Спишіть текст. Визначте способи вираження складеного підмета. Простежте, як узгоджується підмет із присудком.

Іван Дмитрович Сірко вісім разів обирається отаманом Запорозької Січі. Жоден з кошових отаманів не зажив такої любові й шані серед січового товариства. Лівобережна Україна і Слобожанщина не знала людини у XVII столітті, яка б могла зрівнятися популярністю з Іваном Сірком. Він мав великий талант полководця, мужність і відвагу. Його боялися султанська Туреччина і Кримське ханство. За своїми спартанськими звичками нагадував кошовий київського князя Святослава: спав у курені, їв з козаками, носив простий одяг.

Ілля Рєпін — відомий художник — довго шукав прообраз Сірка для своєї картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану» — єдина картина, що подає портрет кошового, створений за народними переказами.

У сьогодення відважний козацький отаман приходить геройм історичних романів і поем (За О. Аланович).

II. Зайдіть на сайт www.greatukrainians.com.ua, доберіть інформацію про Івана Сірка і доповніть текст.

242. Випишіть із художніх творів шість речень з підметом, вираженим займенником, дієприкметником, словосполученням.

243. Введіть у речення фразеологізми в ролі підмета. Визначте, яким (за будовою) є підмет-фразеологізм у реченні.

Болюче питання; дірява голова; кепська справа.

Спінкування

244. Зайдіть в електронній версії «Енциклопедія Києва» (www.wek.kiev.ua, категорія: Київська Русь) текст «Теорії походження давньоруської держави». Спишіть його, підкресліть граматичні основи речень. З'ясуйте тип і способи вираження підмета.

245. Складіть лінгвістичну казку про підмет і присудок. З найкращими творами виступіть перед учнями 5 класу.

§ 22. ПРОСТИЙ ПРИСУДОК

Мовазнавчі студії

246. Прочитайте. Знайдіть у реченнях присудок. Якою частиною мови він виражений?

1. Очі розкрила конвалія біла і в здивуванні застигла, зомліла...
2. Ллється море, плеще в берег, б'ється в сірі скелі, мов з кайданів хоче вйти на степи веселі (Олександр Олесь).
3. Людино вільна, завжди будеш ти, як дзеркало свое, любити море! (Є. Маланюк).
4. Зацвіли вже липи й щедро ллють навколо аромат солодкий, повний світлих чар (В. Сосюра).

247. Опрацуйте теоретичний матеріал. Проведіть гру «Мікрофон» за вивченою темою.

Присудок виступає організаційним, композиційним і смысловим центром речення і виражає два значення:

- 1) конкретне, лексичне (дію суб'єкта, його ознаку, стан, родове поняття тощо);
- 2) граматичне — віднесеність предмета, що конкретизується, до дійсності. Лексичне і граматичне значення можуть поєднуватись в одному слові або поширюватись в інших лексемах. Порівняйте: Він учителював // Він був учителем.

Простим присудком називається присудок, який виражений дієсловом в одному із способів — дійсному, умовному або наказовому. Наприклад: 1. Розтанув сніг. Гай привітні шумлять над маревом ланів (В. Сосюра). 2. Попливла б я на схід сонця (Леся Українка). 3. Нехай гнеться лоза, а ти, дубе, кріпись (С. Руданський). Розтанув, шумлять — дієслова дійсного способу минулого і теперішнього часу; попливла б — дієслово умовного способу; нехай гнеться — дієслово наказового способу.

До складу простого дієслівного присудка можуть входити модальні частки **як, як не, ну, давай, ніби, наче, мов, немов, не-мовби, начебто, собі, так і, аж**: Сонце ніби залягла на далекій смужці лісу... (Ю. Збанацький).

Примітка. Простим є також присудок, який виражений: а) дієсловом у складений формі майбутнього часу: Буду я навчатись мови золотої у traviv веснянки, у гори крутої (А. Малишко); б) неозначененою формою дієслова: Я їй розказувати, а вона сміятись та радити (Марко Вовчок); в) вигуковою формою дієслова, яка передає коротку, миттеву дію: Заридала Катерина та бух йому в ноги (Т. Шевченко); г) звуконаслідувальними словами: А чобітки їхні — дзень-дзень (О. Гончар); г) фразеологічними та іншими стійкими сполученнями: Він без угаву править теревені. Черниш козирнув і подав команду на п'ятий рейс (О. Гончар).

Практикум

248. Прочитайте речення на с. 100. Знайдіть присудки. Якою формою дієслова вони виражені?

1. Садами день уже одмріяв, заснуло листя жовтим сном.
І лиш шумить осінній Київ за голубим моїм вікном. 2. Дзвени,
моя радісна ліро, хай звуків лунає прибій! Всім серцем і піснею
широ я Київ люблю золотий. 3. Переливаються і тануть мрійні
гони (З тв. В. Сосюри). 4. Мені і в непроглядній пітьмі днів твоя
лунала б мова солов'їна. 5. Хай наша рідна Україна в добрі і ми-
рі прожива (З тв. Д. Павличка).

249. I. Прочитайте. Визначте в тексті прості присудки. Аргументовано
доведіть свій вибір.

З ініціативи Національної спілки бандурристів України кожного року у столиці проводиться великий вечір бандурного мистецтва. Він присвячується видатному українському митеці, письменнику, художнику й мистецтвознавцеві Гнату Хоткевичу. Цей всеукраїнський конкурс щоразу відкриває нові імена обдарованих лауреатів.

Завжди переповнений зачарований величезними можливостями бандури, яка в умілих руках молодих і досвідчених виконавців творить незабутнє диво. «Гомін степів» Г. Китастого, інтерпретації народних пісень, дум духовно підносить слухачів над буденністю, повертаючи їх у далеке минуле рідного народу.

Із цих мелодій постає незабутній образ Гната Хоткевича — полум'яного патріота України, невтомного трудівника і творця (А. Яремчук).

II. З якою стилістичною метою автор вживає однотипні присудки? Яка їхня роль у тексті?

250. Спишіть речення. Підкресліть присудки. Чим вони виражені? Як називаються такі сполучки?

1. Я печу раки і мовчки стою на одному місці... (М. Стельмах).
2. Пішов батько навпростець, не скоро вернеться. 3. І гуси вола з ніг звалять, як їх багато. 4. Бджоли раді цвіту, а люди раді літу.
5. Одна бджола меду не наносить. 6. Півень ранку криком не закличе (Нар. творчість).

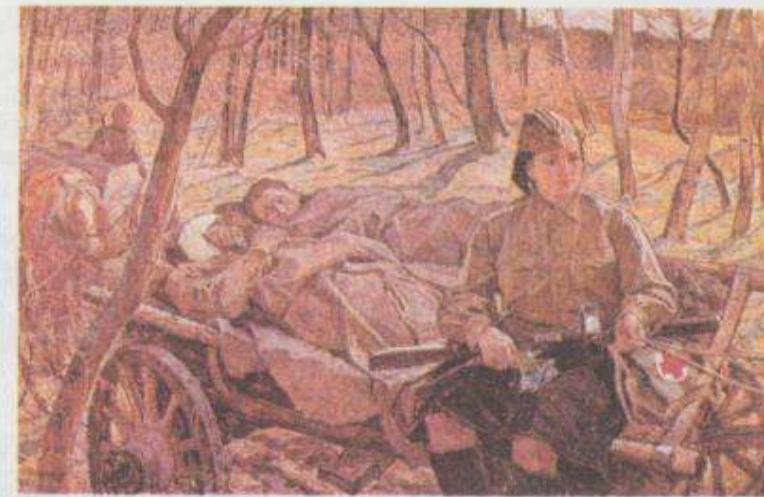
251. I. Прочитайте текст. Визначте спосіб і час дієслів-присудків. З якою метою автор використовує теперішній час, розповідаючи про минулі події? Подискутуйте.

А Ластівочка ну ніби вродилася з крильми. Нема тиждень, другий, третій... Ми вирушаемо на операції, повертаємося стомлені, чорні, як болотяники, ледве встигаємо доповісти командирові і, як підтяті, падаємо в землянках на нари. Ми не питаемо про напів Ластівку, дарма що гризе турбота. Все одно командир не скаже.

І уявляєш? Часом розплющуємо очі — тутечки вона.

— Драстуйте, — сміється, — витязі. Ну й спіте. Аж сосни хитаються. Глядіть не поваляйте, табір викажете...

І задерикувато посварить пальчиком. Сама струнка та гожа, оченята аж світиться. Метиковане було дівча. Справжня розівниця (О. Хоменко).

А. Сафаргалін. Медсестра

II. Розгляньте репродукцію картини А. Сафаргаліна «Медсестра». Як розкрита тема війни художником і письменником? Опишіть картину.

252. Прочитайте тексти, визначте тип мовлення. З'ясуйте спосіб і час дієслів-присудків у розповіді і в описі. Чому вони різні? Яка в тексті роль присудків, співвідносних за формою?

1. Понад Россю клубочаться тумани. Бродять луками, і сонцю ще несила подолати їх. Коло води шурхотять вербени. Одна по одній пробує голоси жабота, і ліниво скидаються окуні. Ранок ще тільки закльовується із невідомого обрію.

2. Того пізнього вечора я ні на кого не чекав. Я лежав на канапі із привабливо виданою цікавою книгою.

Дзеленчали за вікнами трамваї і шурхотіли шинами тролейбуси. На підвіконня сів пишногрудий голуб і червоним дзьобом почав чистити запорошене пилюкою крило. Телефон задзвонив різко, і хоч стояв він на столику поруч з одчиненим вікном, голуб, звиклий до трамвайніх передзвонів, і хвостом не ворухнув (Із тв. О. Хоменка).

253. Складіть речення, у яких би присудок був виражений: 1) дієсловом **майструвати** у минулому часі дійсного способу; 2) дієсловом **креслити** у теперішньому часі дійсного способу; 3) дієсловом **шити** у майбутньому часі дійсного способу; 4) дієсловом **працювати** в умовному способі; 5) дієсловом **виконувати** в наказовому способі; 6) інфінітивом **отримати**. Визначте переможців.

Спіккування

254. Які телевізійні конкурси народних талантів ви переглядаєте? Складіть діалог на цю тему. Вживайте різні присудки.

§ 23. СКЛАДЕНИЙ ДІЕСЛІВНИЙ ПРИСУДОК

Мовознавчі студії

255. Прочитайте речення. Чим виражені присудки?

1. Почало рясно осипатися на бульварах Києва жовтогаряче листя (С. Скляренко).
2. Танкісти змушенні були залигти у воронку (Іван Ле).
3. За рідний край віддать готові вони свою гарячу кров (В. Сосюра).
4. Великий, довгий шлях зуміли ми пройти (А. Головко).
5. Рад би ще він раз побачить отаку зиму (П. Тичина).

256. Опрацуйте теоретичний матеріал.

Складений присудок — це сполучення повнозначного слова з діесловом-зв'язкою. Залежно від морфологічного вираження повнозначної частини мови розрізняють дієслівний складений присудок та іменний складений присудки.

Складеним дієслівним присудком називається присудок, що складається з неозначененої форми діеслова, яка виражає його основне лексичне значення, і змінюваного допоміжного діеслова, що виражає граматичне значення присудка. Наприклад: Дід любив спати під дубом (О. Довженко). Основна частина присудка *спати* у реченні називає дію, а допоміжна *любив* показує, що дію виконує особа чоловічого роду, в одній, у минулому часі.

Крім граматичного значення способу, часу, особи (чи роду), допоміжні діеслова виражают такі значення:

1) початку, кінця, продовження дії (*почати*, *стати*, *взятися*, *заходитися*, *кинутися*, *пуститися*, *метнутися*; *кінчати*, *перестати*, *кинути*; *продовжувати*, *лишилтися*, *зостатися*, *не переставати* — позначають певний етап перебігу дії): Я хутко набираю повітря і перестаю дихати (О. Довженко);

2) можливості, неможливості дії, праця, бажання, процесів мислення (могти, мусити, намагатися, намірятися, сміти, уміти, хотіти, бажати, любити, думати — виражают волевиявлення): Я міг щось забути;

3) діеслова *спонукати*, *зобов'язати*, *збудити* — позначают спонукання до дії: Він спонукав людей вчитися, ходити в школу для дорослих (Д. Бедзик);

4) у ролі допоміжних діеслів можуть виступати предикативні прикметники: *здатний*, *згодний*, *ладний*, *радий*, *повинен*, *спроможний*, *схильний*; дієприкметники типу *змушений*,

зобов'язаний, покликаний і под. з участю діеслова-зв'язки *бути* у різних способово-часових формах: Я зобов'язаний допомогти старому (М. Стельмах);

5) фразеологізми модальної семантики: *виявити бажання*, *мати змогу*, *мати думку*, *мати намір*, *мати право*, *не в змозі*, *не в силі*, *у силі* і под.: Хлопець дав згоду співати у хорі (Іван Ле); Ти матимеш змогу перевірити свій запис.

Складений дієслівний присудок може ускладнюватися, і в такому разі він складається з трьох компонентів — поєднуються два інфінітиви: Сьогодні ми повинні почати працювати.

Практикум

257. Проведіть спостереження: з'ясуйте, у яких реченнях бути вживается: а) в значенні лексично повноцінного діеслова-присудка (виражає лексичне і граматичне значення); б) в ролі допоміжної зв'язки, що виражає лише граматичне значення присудка. Використовуйте алгоритм.

1. Це були гарні людські очі, сповнені смутку, болю і... розочару. 2. Він, як наш партизанський командир, — ніколи поранених фашистам не залишав... А суворий був. 3. Війна принесла страшні нещастя Києву. Наши втрати були дуже тяжкі. 4. А солдати були вже тут, на березі Дніпра. 5. Брайко був саме там, куди вривалися снаряди. 6. На щастя, над багнистою невидимою безоднею був настил, зроблений із кругляків (З тв. П. Загребельного).

Алгоритм

Бути

можна замінити синонімом

так

ні

це діеслово-присудок

це діеслово-зв'язка

Дощ був (існував, пройшов).

Дощ був рясний.

258. Складіть по одному реченню зі складеним дієслівним присудком, допоміжним компонентом у якому будуть слова *рад*, *ладен*, *згодний*, *змушений*. Визначте переможців.

259. I. Спишіть речення. Підкресліть складені дієслівні присудки.

1. Думав жити, поживати та Бога хвалити, а довелось на чужині тілько слізози літи! 2. Не хочу я, моя мати, за плутом ходити, оксамитові жупани на ріллі носити... На Хортци

у матері буде добре жити, в оксамиті ходити, меди-вина пити. 3. І четвертий рік минає тихенько, по волі. І четверту починаю книжечку в неволі мережати... А я таки мережать буде тихенько білі листи. 4. О, Господи! Дай мені хоч глянути на народ отої убитий, на тууу Україну! 5. А ти, старий Дорошенку, запорозький брате! Не здужаєш чи боїшся на ворога стати? (З тв. Т. Шевченка).

II. Поясніть орфограму «М'який знак».

260. Прочитайте текст. Визначте граматичне значення допоміжних дієслів у складеному дієслівному присудку.

І змінювалися племена, і відходили покоління людей на твоїх берегах, а ми, як і предки наші, несемо до тебе свої думи й пісні, спогади і мрії. Хочемо бачити тебе дужим, повноводим, вічним. Хочемо чути мову твою — бо то лише здається, що течія твоя безодолосна. Як багато знаєш, Дніпро! І як багато можеш розповісти — про нас і про себе, про народ, для якого ти завше був священим (С. Гречанюк).

261. Замініть прості присудки складеними, ввівши в речення діеслова, що виступатимуть у ролі допоміжних. Перевірте одне одного.

1. А день зростав (М. Рильський). 2. Табір ще спить. 3. Я озирнувся (З тв. М. Коцюбинського). 4. Дівчина вишивала сестричці невеличку батистову хустину. 5. Біля казанка чаклав Марцинюк. 6. Ольга Дмитрівна міцно притискує дітей до серця і нестремно плаче від радості (З тв. Ю. Збанацького). 7. У селі блимали рідкі вогники (Ю. Мушкетик).

Довідка: закінчувати, почати, хотіти, продовжувати, намагатися, переставати, не переставати.

262. Поставте діеслова-присудки в наказовому та умовному способах. Чи змінився зміст речення? Якого значення він набув?

1. Ударив у крила вітер. Мороз мене січе. У жилах кров твоя в мені тече. Ти спішиш, батьку, од бурі затулить мене своїм плечем. Маю ж я колись майбутнє взяти на своє плече! (За Б. Олійником).

263. Випишіть з оповідання Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною» шість речень зі складеним дієслівним присудком.

264. Складіть план послідовних дій, необхідних для визначення складеного дієслівного присудка.

Спікнування

265. Чи бачили ви Дніпро? Якою вам уявляється ця річка? Яка її роль в історичному минулому й сучасному житті України? Побудуйте діалог (полілог) «Дніпро — річка моого народу».

§ 24. СКЛАДЕНИЙ ІМЕННИЙ ПРИСУДОК

Мовознавчі студії

266. Прочитайте. Поясніть, чим виражені виділені присудки в реченнях лівого і правого стовпчиків.

1. Петро Михайлович непокоївся .	1. Петро Михайлович був неспокійний .
2. Дома, в Галичині, він учителював .	2. Дома, в Галичині, він за вчителя був (А. Головко).
3. Повітря наситилося пахощами достиглих яблук, меду й квітів.	3. Повітря було насичене пахощами достиглих яблук, меду й квітів (С. Скляренко).
4. Ліси густішали й густішали .	4. Ліси ставали густіші й густіші (П. Загребельний).

267. Опрацюйте теоретичний матеріал. Проведіть взаємоперевірку засвоєних правил.

Складеним іменним присудком називається присудок, утворений з іменної частини (іменника, прикметника та слів інших самостійних частин мови) і допоміжного діеслова-зв'язки.

Іменна частина присудка передає лексичне значення присудка, а зв'язка виражає граматичне значення способу, часу та особи. Найчастіше використовується зв'язка **бути** в усіх способово-часових та особових формах, рідше — діеслова **ставати**, **робитися**, **називатися**, **вважатися**. Наприклад: 1. Мені осіння ніч короткою здається (Леся Українка). 2. Весна стояла суха і вітрана (М. Коцюбинський). 3. Будь мені братом.

У ролі іменної частини складеного присудка можуть вживатися різні частини мови, а саме:

- 1) **іменники** в називному, родовому або орудному відмінках без прийменника і в непрямих відмінках з прийменниками: 1. Марта була ще дитина (М. Стельмах). 2. Я був би без імені, родиць та племені (М. Коцюбинський);
- 2) **прикметники** в називному або орудному відмінку, а також у формі вищого або найвищого ступеня: 1. Ніч була тиха й темна. 2. Гарний був Київ у цей свіжий осінній ранок (В. Собко). 3. Усмішка зробила привабливішим його довгасте, замкнуте обличчя (М. Стельмах);
- 3) **числівники**: I в школі, і в інституті він був першим;

- 4) **займенники:** Парчевський зостався сам (Ю. Смолич);
- 5) **дієприкметники:** Гірські печери затоплені водою... (Ю. Бедзик);
- 6) **прислівники:** Голуби ті були навдивовижу кожному (Панас Мирний).
- 7) **фразеологічні звороти:** У таких випадках він тонкий на сльозу (Яків Баш).

Примітка. 1. Іменна частина складеного присудка може включати повнільні сполучники як, ніби, мов, наче, неначе, нібито, неначебто: Душа — як пісня солов'їна (В. Сосюра).

2. При іменниках у називному відмінку вживаються також частки це, то, ось: Ліс — то наш добрий друг.

Практика

268. Прочитайте. Вишиште граматичні основи речень. Якою частиною мови і в якому відмінку виражена іменна частина складеного іменного присудка?

1. І небо сковане, і скована земля (М. Філянський). 2. Оця реальна мить вже завтра буде сном (Л. Костенко). 3. Першим був не Господь і не гений. Першим був простий чоловік (В. Симоненко). 4. Її зорею називали, ясною зіркою... (М. Рильський). 5. Тепле повітря навколо було напоєне густими паходами степових квітів (О. Гончар). 6. Надія тоді вже була помічником майстра (Яків Баш).

269. Подані слова введіть у речення, щоб вони виступали то простим дієслівним присудком, то входили б до складу іменного складеного присудка.

Ставати, зробитися, виявлятися, називатися, здаватися, вважатися.

270. Прочитайте. Визначте тип присудка. Аргументовано доведіть свій вибір. Користуйтесь алгоритмом.

1. Будуть тебе кликати у сади зелені хлопців чорночубих диво-наречені. 2. Буду, мамо горда і вродлива, з тебе дивуватися повік (В. Симоненко). 3. Буду я навчатися мови золотої у трави-веснянки, у гори крутої (А. Малишко). 4. Душа у тебе має бути крицею (А. Кром). 5. Еней був парубок моторний (І. Котляревський). 6. А дівчина в неї була як квітка (Марко Вовчок). 7. Він рицар був високої мети, він ворог був лукавства і облуди (М. Рильський). 8. Вечір був. І цвіли під вікнами мальви (Л. Костенко).

Алгоритм

1. Якщо лексичне (ЛЗ) і граматичне (ГЗ) значення виражені формою того самого слова

так

ні

це простий дієслівний присудок
(пишу, буду писати, писала б, пиши)

2. Якщо ЛЗ виражене формою одного слова, а ГЗ — формою другого

так

ні

складений присудок
Лист був зеленим.
Учень почав читати.

3. Якщо ЛЗ виражене

інфінітивом

іменником, прикметником, дієприкметником

так ні

складений дієслівний
Хлопець закінчив малювати.

складений іменний
Море було спокійним.

Згадай ОБГРУНТУЙ Сказки

У реченні А дівчина — мов сонечко присудок складений іменний.

271. Прочитайте. Перебудуйте речення, замінюючи дієсловово-зв'язку бути іншими дієсловами-зв'язками, і запишіть. Чи змінився зміст тексту?

1. Микола Хвильовий ніколи не був боротьбистом, але проблеми соціального і національного відродження України його тривожили. 2. Він був високоосвіченою людиною, грізним полемістом, ніжним ліриком. 3. Одне слово, був звичайною людиною, в якій жив, боровся і утверджувався великий талант (М. Жулинський). 4. Український ренесанс 20-х років ХХ століття був явищем європейського і світового масштабу (О. Гончар).

272. Прочитайте. Напишіть самодиктант, уживайте речення зі складеним іменним присудком.

Головною характеристикою Запорозької республіки був щирий демократизм. Він випередив Європу на цілі століття і проявився у нас тоді, коли по всій Європі проста людина вважалася робочим скотом. Отож, коли у цілій Європі панував різкий поділ на класи і стани, то на Запорожжі всі вважали себе браттями з рівними правами й обов'язками. У Європі були писані закони, на Запорожжі нема писаного закону, лише право звичаєве, котрого всі мусили слухати. Запорозька земля мала лише два слова, котрі притягали до неї людей: воля і рівність (За А. Чайковським).

Спинкування

273. Прочитайте. Напишіть творчий переказ, ввівши до тексту власні роздуми про порушувану проблему. Вживайте речення з різними типами присудків.

Чи схожа родина на дерево? Чи не походять і не розвиваються від діда-прадіда діти, онуки та правнуки за тією ж закономірністю, що й гілки від стовбура? Усяке порівняння, як каже народна мудрість, кульгає. Та все ж чимало істин ми краще пізнаємо завдяки порівнянням.

Ще в глибоку давнину виник звичай вести літописи, хронології роду, щоб передати нашадкам пам'ять про їхніх предків. Кожне наступне покоління розповідає про себе. В архівах знаходимо чимало таких хронік, або генеалогій. Вони дають цінний матеріал для вивчення не тільки того чи іншого роду, а й історичних подій. Представники знаменитих родин часто замовляли художникам, граверам наочне зображення свого роду. Відповідне дерево найчастіше зображували у вигляді лавра, пальми, дуба, тому що цінували їх за довговічність.

Простолюд України не мав змоги замовляти родовідні дерева, але кожен вважав обов'язком знати імена своїх предків до сьомого коліна. Чи важко відроджувати цю давно традицію в кожній українській родині сьогодні, у вік комп'ютерних технологій? (За Д. Степовиком).

§ 25. СКЛАДНИЙ ПРИСУДОК

Мовазнавчі студії

274. Проаналізуйте речення. Визначте присудок. З яких частин він складається? Якими частинами мови виражений?

1. Діти були раді стати помічниками батькові. 2. Микола був готовий заплакати. 3. Вона, Малуша, повинна була бути саме такою (С. Скліренко). 4. «Ні, Богдане, я ще не перестав бути козаком» (Петро Панч).

275. Прочитайте теоретичний матеріал. Складіть словничок лінгвістичних термінів. Аргументовано доведіть його практичне значення.

У науковій літературі натрапляємо на різні назви присудків, які складаються більш як із двох слів і являють собою семантико-граматичні єдності: складені присудки ускладненого типу (О.М. Гвоздєв), тричленні присудки (В.І. Кононенко), багатоелементні присудки (В.О. Федосєєв), змішані тричленні присудки (Н.С. Валгіна).

Складним називається присудок, утворений з двох, трьох чи чотирьох компонентів, які об'єднують ускладнену зв'язкову частину та призв'язковий член.

Призв'язкова частина виражається інфінітивом або іменною частиною мови. Зв'язкова частина — це складений присудок. Складені присудки можуть бути діеслівними й іменними. Наприклад: *Ніхто мене не може присилувати жити* на хуторі. Зв'язкова частина — не може присилувати; призв'язковий член — інфінітив — жити.

Практикум

276. I. Прочитайте речення. Визначте, з яких частин складається складний присудок.

1. Море може бути повним і невичерпним лише тоді, коли весь час до нього будуть стреміти ріки (П. Тичина). 2. Ну, а вмів же бути і суворим, і безжалільним бути Вишня міг, як на зустріч чорним поговорам підіймав свій праведний батіг (М. Рильський). 3. Ревіли геть червоні хвилі: ти радий був би їх спинить... (П. Грабовський). 4. Жолкевський ладен був зникути, так ображали його незалежні манери цього хлопа (Іван Ле).

II. Поясніть значення слова *стреміти*.

277. Накресліть і заповніть таблицю «Типи присудків і способи їх вираження».

Тип присудка	Допоміжний компонент	Основний компонент	Приклади

278. I. Запам'ятайте порядок синтаксичного розбору присудка (с. 110).

Порядок синтаксичного розбору присудка

- Визначити, який присудок: простий чи складений (дієслівний чи іменний), складний.
- Вказати, чим виражений присудок: а) якою формою дієслова, якщо присудок простий; б) словами яких частин мови, якщо присудок складений.
- Схарактеризувати зв'язку, пояснити наявність чи відсутність тире на місці нульової зв'язки.

II. Виконайте письмовий розбір присудків у реченнях тексту. Перевірте одне одного.

Він був сином мужика, а став володарем у царстві духа. Він був кріпаком, а став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком, а вказав нові, світлі й вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Доля не шкодувала йому страждань, але не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкрачший і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітачу радість...

Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко (*I. Франко*).

Спікнування

279. Із електронної версії енциклопедії «Українська мова» (<http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>) випишіть словникову статтю про мовний суржик. Підкресліть граматичні основи речень. Визначте типи присудків і засоби їх вираження. Обговоріть проблему, порушену в статті, вдома з рідними.

§ 26. ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ

Мовазнавчі студії

280. Прочитайте. Визначте головні члени речення. Поясніть, на місці якої частини мови стоїть тире. Якими частинами мови виражені підмет і присудок?

- Людина і природа — ось ті два крила, на які спирається художник. Композиція «Радість» — вогненний танець гуцулів, а «Вівчар» — уособлення народної мудрості (*I. Герета*).
- Гумор — зброя наша вічна, що ніде не підведе (*M. Рачук*).
- Робота — ліки мої найсильніші, робота — втіха моя й печаль... а стіл мій письмовий — велике поле... (*M. Сингаївський*).
- Зупинити час — це зірвати зелену вишню... Казка — це те, чого ми хочемо... Це своєрідні символи наших бажань. Вона багатство полів і лісів, буйня барв весни (*M. Воробйов*).

281. Прочитайте лінгвістичну довідку. Складіть схеми постановки тире між підметом і присудком.

Зразок. ім. в наз. в. — ім. в наз. в..

Між підметом (групою підмета) і присудком (групою присудка) з усіх розділових знаків уживається **тильки тире**. Воно ставиться на місці пропущеної у теперішньому часі зв'язки **бути** у складеному іменному присудку.

Тире ставиться:

- якщо підмет та іменна частина складеного присудка виражені іменниками у називному відмінку: *Мама — вірна порадниця* (*Нар. творчість*);
- коли підмет і присудок виражені інфінітивом дієслова: *Життя прожить — не pole перейти* (*Нар. творчість*);
- якщо один із головних членів речення виражений інфінітивом, а другий — іменником у називному відмінку: 1. *Яке то щастя — свій народ у світлі бачити* (*Д. Павличко*). 2. *Зняти капелюха — труд не дуже важкий* (*Ю. Збанацький*);
- якщо обидва головні члени виражені числівником: *Три по три — дев'ять*;
- якщо перед присудком стоять слова — *це, то, ось*, значить: 1) *Вірний друг — то найбільший скарб*. 2) *Сміх — це здоров'я*. 3) *Турбота — ось рух души*.

Тире не ставиться:

- коли підмет-займенник стоїть між двома компонентами присудка, вираженою сполученням іменника з прикметником, займенником, порядковим числівником: *Дивний ти хлопець* (*В. Собко*). Якщо підмет-займенник стоїть перед присудком, тире може ставитися і не ставитися, залежно від логічного наголосу: 1. *Ми — крила бур, ми — велетні, ми — діти!* (*В. Сосюра*). 2. *Ти занадто романтик*;
- якщо підмет виражений словами *це, то*, тире ставиться залежно від логічного наголосу на ньому: 1. *Це — мій народ!* (*Б. Олійник*). 2. *То кремінь, а не чоловік* (*Ю. Збанацький*);
- Якщо перед присудком стоїть сполучники *як, мов, не мов, наче, ніби та ін.*, тире ставиться лише при логічно наголошенному присудку і наявній паузі між підметом і присудком: 1. *Зимове сонце як вдовине серце* (*Нар. творчість*). 2. *Земля — мов казка* (*В. Симоненко*).
- якщо іменна частина складеного присудка виражена прикметником, дієприкметником, прикметниковим займенником, порядковим числівником: 1. *Голодному світ не милій* (*Нар. творчість*). 2. *Погода у горах міліва* (*П. Дорошко*). 3. *Двері ї досі не зачинені* (*М. Стельмах*). 4. *Я перший у шерензі*.

Практикум

282. Прочитайте, визначте головні члени речення. Поясніть наявність тире між підметом і присудком.

1. Яка совість — така й честь. 2. Совість — найкращий порадник. 3. Земля — хлібодарка і медоносиця (*A. Малишко*). 4. Кров людська — не водиця, проливати не годиться (*Нар. творчість*). 5. Щастя — це вміння трудитись. 6. Лиш боротись — значить жити (*I. Франко*). 7. Тікати — дієслово, що виключно стосується живих речей (*Остап Вишня*).

283. Запишіть прислів'я. Де треба, поставте тире між підметом і присудком. Перевірте одне одного.

1. Без каші обід сирота. 2. У полі пашня як лава. 3. Вода не кума. 4. Час найліпший лікар. 5. Огонь і вода то добро і біда. 6. Каша то мати наша. 7. Ніч почувати не вік горювати. 8. Тиха вода глибока. 9. Без діла жити тільки небо коптить. 10. Ситий голодному не товариш.

284. Складіть речення так, щоб подані слова і словосполучення були у них підметом і присудком. Запишіть. Де треба, поставте тире.

1. Іменник, частина мови. 2. Корінь, частина слова. 3. Підмет, головний член речення. 4. Означення, другорядний член. 5. Речення, синтаксична одиниця. 6. Узгодження, спосіб зв'язку.

285. I. Спишіть. Поставте, де треба, тире. Обґрунтуйте свій вибір.

За всіх часів і в усіх народів було найбільшою святістю, коли лежав на столі хліб. Його присутність зігрівала людей, гуртувала у єдину спілку, продовжувала родовід. Хліб надихав поетів і мислителів, сприяв появлі пісень і дум. Усе починається із землі, яка приносить хліборобам стільки тривог, радості і щастя, а тому в народі завжди до хліба ставились як до святині, берегли і цінували, адже, коли зникав хліб, завжди приходило лихо. Хліб то багатство, достаток, сіль то гостинність і щирість, а честь то людська гідність, за яку предки наші стояли, навіть не маючи шматка хліба ані дрібка солі. І нам, спадкоємцям, заповідали стояти на тому (*Д. Прилюдок*).

II. Продовжіть текст описом картини Катерини Білокур за поданою реальностю (с. 113). Вживайте різні присудки.

286. Перебудуйте подані речення так, щоб між підметом і присудком стояло тире (усно).

1. А дівчина була як сонце (*Марко Вовчок*). 2. Дід Захарко був ковалем (*О. Довженко*). 3. Писемність є наше духовне тисячо-

К. Білокур. Снідання

літне надбання (*M. Сингайєвський*). 4. Це була не робота, це був якийсь бенкет будування (*O. Гончар*). 5. Деревина є цінною сировиною для багатьох галузей промисловості (*З газети*). 6. Сад був великий, але старий, запущений (*M. Івченко*).

287. Доповніть речення підметами з довідки. Поставте, де треба, тире.

1. ... це останній день зимового посту — «пилипівки». 2. ... густий компот із сушених фруктів. 3. ... ритуальна каша з медом. 4. ... найбільше свято у січні. 5. ... свято початку господарського року.

Довідка. Різдво. Стрітення. Кутя. Узвар. Святвечір.

288. Перебудуйте речення так, щоб між підметом і присудком стояло тире. Запишіть утворені речення.

1. У поезії зерно виступає основним символом вічності життя. 2. Більшість поезій є всього лише пейзажними замальовками з натури. 3. У кінці вірша — квітка як маленький двійник сонця. 4. Предметність кольору є характерною рисою словесного живопису (*З тв. M. Воробйова*). 5. Квіти завжди були земними сонцями, центром та основою життя природи. 6. Головною барвою «кольорових віршів» є язичницький колір вогню (*З тв. A. Макарова*).

Бувають речення без головних членів.

Спіктування

289. Працуйте в парах. Складіть запитання до вивчуваної теми так, щоб речення-відповіді містили іменний складений присудок. Запишіть і поясніть розділові знаки.

290. На сайті «Острів знань» (www.ostriv.in.ua: Головна = Навчання = Шкільні предмети = Основи екологічних знань = Розробки уроків) знайдіть турнір «Екологічні проблеми сучасності і шляхи їх вирішення». Прочитайте. Розкажіть, як би ви вирішували екологічні проблеми України.

Випишіть речення з пунктограмою «Тире між підметом і присудком», поясніть наявність цього розділового знака. Виконайте шосте завдання гри «Екологічна ромашка».

Масторані

1. Що називається реченням?
2. Які речення називаються двоскладними?
3. Що таке підмет? Які є підмети? Чим виражається підмет? Наведіть приклади.
4. Що таке присудок? Які є присудки? Схарактеризуйте кожний вид. Наведіть приклади.
5. Які розділові знаки ставляться між підметом і присудком? За яких умов? Наведіть приклади.

Статистика і культура мовлення

З'язок простого і складеного присудка з підметом.

Правильне вживання форм присудка при підметі, вираженою словосполученням або складноскороченим словом

291. Прочитайте лінгвістичну довідку. Проведіть взаємоопитування за вивченим матеріалом.

Між підметом і присудком існує тісний смысловий і граматичний з'язок. У більшості випадків числові, особові та родові форми підмета і присудка взаємозумовлені.

Правильне мовлення вимагає від мовця знання таких правил зв'язку підмета з присудком:

1) якщо підмет виражений числівником, інфінітивом, займенником (питальним, заперечним, неозначенім), субстанти-

вованим словом, словами це, то, цілим реченням, то присудок має форму минулого або теперішнього часу: *На дівчину ніхто не звертав уваги* (Ю. Збанацький);

2) якщо складений підмет виражений сполученням кількісного або збірного числівника з іменником, присудок може вживатись і в одинні, і в множині: 1. *Два бійці вели під руки пораненого* (Ю. Збанацький). 2. *У полі працювало два комбайни*;

3) коли ж складений підмет виражений сполученням збірного числівника із займенниками *нас, вас, іх*, присудок стоїть в одинні середнього роду третьої особи: *На човні нас було тільки двое* (Леся Українка);

4) при складеному підметі, вираженому словосполученням слів *більшість, меншість, частина* та іменника в родовому відмінку множини, присудок має форму жіночого роду (мінулий час) або третьої особи одинини: *Більшість мінометників лягає спати* (О. Гончар);

5) якщо складений підмет виражений займенником або числівником у називному відмінку, у сполученні з іменником, займенником у родовому відмінку з прийменником *з (із)*, то присудок вживается в одинні: *Кожен з нас ще з юнацьких літ проніс у душі почуття любові до рідної землі*;

6) при простих підметах-іменниках, що називають осіб за фахом, присудок вживается і у формі жіночого роду, і у формі множини (пошанна форма) залежно від змісту висловлювання: 1. *Лікар мені призначила водні процедури.* 2. *Як тепер живуть дідусь?*

7) при однорідних підметах присудок має форму і одинини, і множини (після підмета — в основному в множині): 1. *Ліси і переліски, горби і видолинки вмивалися росою.* 2. *Навколо лунає регіт і жарти.* У минулому часі присудок узгоджується в роді з найближчим підметом: *Попід вікном Василько чи Тетянка пробігла*;

8) підмет, виражений складноскороченим словом, узгоджується з присудком за основним словом складноскороченої назви: *ООН піклувалася про підтримку малорозвинених країн* (організація піклувалася).

292. Спишіть речення. Підкресліть граматичні основи. Поясніть особливості вживання присудка з підметом, вираженим словосполученням.

I. 1. Минуле в пам'яті живе. Сьогодніше в душі палає (Д. Павличко). 2. Василь Симоненко — талант щедрий і самобутній (З журналу). 3. Київська Русь вступила у друге тисячоліття сильною, могутньою державою (З підручника). 4. Двоє вершників охороняли залізні ворота (Петро Панч). 5. Василько з батьком підійшли до ялинки (М. Коцюбинський).

П. 1. Ще три хвилини вдаряєть, наче дзвін, тобі у серце (А. Малишко). 2. Двоє робітників обережно брали ящики з машини і ставили на землю. 3. З вулиці увійшло шестеро солдатів. 4. Біля санвоздові уже назбиралося кілька десятків поранених (З тв. О. Гончара). 5. Один з партизанів підвісся на стременах (А. Головко). 6. Тільки вночі Остап з Соломією зважились податися на берег (М. Коцюбинський).

293. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть уживання форм присудка при однорідних підметах.

1. Перед нею яскравим видивом (пролинути) її країна, Київ, Весела Кам'янка (Ю. Яновський). 2. Безнастаний гул, тріс-котнява і хмари диму (стояти) над висотою (О. Гончар). 3. Тут його зі слізами радості на очах (зустріти) дружина й Гая (Ю. Збанацький). 4. Іноді глибоку тишу (порушити) стукіт дятла чи шерех збитої білкою кедрової шишкі (О. Донченко). 5. Із світанкової імлі (виступити) вітряк, схожий на сплячого ворона з перебитим крилом, копиці сіна, луг, байрак (Григорій Тютюнник). 6. Рівними-рівними рядами (стояти) розлогі яблуні, груші, сливи, вишні, абрикоси (О. Копиленко).

294. Складіть і запишіть речення, використавши як підмети подані словосполучення.

Кожний з нас; один із учнів; багато з них; чимало клопотів; хтось невидимий; виховувати дітей.

295. Замініть однорідні підмети складеним підметом. Перебудовані речення запишіть.

1. Шевченко й Гребінка вирушили в Україну Білоруським трактом (П. Жур). 2. На великій клумбі серед подвір'я багряно горіли червоні півонії та бархатисті гвоздики (Ю. Збанацький). 3. Хлопці та дівчата провели свято Івана Купала біля Дніпра. 4. Шепочуться над водою калина і верба.

296. Прочитайте. Проведіть лінгвістичне дослідження: замініть у реченнях (де можливо) один тип присудка іншим. Сформулюйте висновок, для чого вивчаються типи присудка. Яка роль і можливості кожного з них у вираженні змісту висловлювання?

1. О будьмо ж усі бережливі! Як зникне солодка вода, слізами солоними світ заріда. 2. Привчав мене батько трудитись до поту, а мати — любити пісні (П. Воронько). 3. Зроби добро людині і забудь. Воно тобі сторицею віддастися (О. Підсуха). 4. Бувають дивні на землі діла — серед зими черешня зацвіла (Д. Павличко). 5. Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати. 6. Світ який — мереживо казкове! Світ який — ні краю, ні кінця! 7. Усмішка твоя — едина, мука твоя — едина, очі твої — одні (З тв. В. Симоненка). 8. Основоположник великої акторської і режисерської династії Сергій Бондарчук — земляк херсонців (О. Кондратова).

Розвиток мовлення

Стислий переказ розповідного тексту з елементами опису місцевості

297. I. Прочитайте текст. Визначте тему. Доберіть заголовок. До якого стилю належить текст? Доведіть свою думку.

Степове безмежжя тече буйною зеленавістю хлібів, мерехтить нагрітим від сонця повітрям. Степовий океан манить і кличе. Хоч би показалась якась щогла серед зеленаво-голубих хвиль — звичайна тополя чи явір! Півдня ідемо, і тільки пшениці та ще соняшники, які ледь-ледь розплющують свої золоті очі крізь волохаті вії.

I раптом на обрії випливає оазис. Що це — марево чи примарна видимість дерев, що ген-ген синіють на видноколі? Наближаємося, та марево не відпліває, а виступає ще зриміше, вже видно могутні крислаті дуби, кучеряві лиси, кронисті яблуні і навіть одну білокору березу, що вибігла, ніби дівчина в білому, з гаптованими зеленим шовком рушниками. Так от який він, хутір Надія, закладений давно-давно в степу людиною дивної і суврої долі, ратаєм і драматургом — Іваном Карповичем Тобілевичем — Карпенком-Карим.

У тіняві дерев дрімає стара батьківська хата, в якій народилися сини-соколи, корифеї українського театру: Іван, Панас і Микола, що стали відомими на весь світ акторами. Серед широкого подвір'я звелися могутні кронисті дуби, мов козацька сторожа в степу. Їх посадили багато літ тому славнозвісні актори під час перебування на хуторі (За І. Цююю).

II. Ознайомтеся з вимогами до докладного, стислого і вибіркового переказів, поданими в таблиці (с. 118). Усно підготуйте докладний переказ тексту, потім — стислий і вибірковий. Завдання до вибіркового аналізу тексту: описати хутір Надія.

298. Прочитайте. Визначте тему та основну думку тексту. До якого типу мовлення належить текст? Доберіть заголовок. Визначте його стиль, обґрунтуйте свою думку. Складіть план. Напишіть стислий переказ.

У східних слов'ян криниці відомі з I століття нашої доби як пам'ятки черняхівської культури. У Київській Русі копання колодязів завжди вважалося складною і відповідальною справою, на якій спеціалізувалися майстри-колодязники.

Слово **криниця**, за тлумаченням Бориса Грінченка, означає джерело. Вони різні за глибиною, але вода в них завжди чиста, солодка, холодна.

А яка криниця без зелені? Традиційно обіч них висаджують калину. І обсаджують вербами. Це дерево не тільки прикрашає місце, а й оберігає воду від спеки. Біля верб, начебто, люблять оселятися добре духи вод й опікуни людського роду.

Селяни чотири рази на рік освячували криниці, вичищали днища, лагодили старе цямриння, упорядковували огорожі...

З ранньої весни духмняють біля криниць квіти, гудуть бджоли, витьохкують солов'ї, а восени на рябчастих гілках калини багровіють пучки соковитих ягід. У дбайливих господарів обіч колодязя ще й стоятиме чепурненька лавка, відерце й полив'яний кухлик. Пийте на здоров'я (За В. Скуратівським).

Вимоги до переказу

Докладного	Стислого	Вибіркового
1. Зміст епізодів викладайте повно, не обминаючи деталей; у чіткій часовій послідовності, правильно, не відхиляючись від теми	1. Добираєте найважливіше і найцікавіше в тексті	1. Добираєте з тексту тільки ті місця, які відповідають вузькій темі
2. Хід подій висвітлюйте плавно, послідовно, у нерозривній композиційній єдиності	2. Відкладайте другорядне, виражайте думку точно, ясно, образно	2. Усно побудуйте зв'язний переказ, уникнувши другорядного у змісті
3. Максимально вживайте наявні в тексті мовні конструкції і художні засоби	3. Дотримуйтесь теми й не відходьте від заданого змісту	3. Логічно викладайте матеріал
4. У своєму викладі представляйте не тільки хід подій, а й усю систему наявних описів, роздумів, висновків	4. Не допускайте багатослів'я, повторень, прагніть сказати багато небагатьма словами	4. Добираєте відповідну лексику, синтаксичні конструкції
5. Виклад будуйте, виходячи з конкретно поставленого завдання	5. Пам'ятайте про послідовність у викладі подій	5. Правильно будуйте речення
	6. Уникайте зайвого розтлумачування зрозумілих речей	6. Використовуйте образні вислови, художні засоби тексту

§ 27. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНІ РЕЧЕННЯ

Мовознавче студії

299. Прочитайте теоретичний матеріал. Працюйте в парах: розкажіть про способи визначення другорядних членів речення. Підготуйте запитання до вчителя за вивченою темою.

Крім підмета й присудка, до складу речення у більшості випадків входять й інші повнозначні слова, які пояснюють головні члени і вступають з ними в атрибутивні (означальні), об'єктні чи обставинні відношення. Такі слова, що пояснюють головні члени, виступають другорядними членами речення. У сучасному синтаксисі виділяють такі другорядні члени речення: **означення** (його різновидом розглядається **прикладка**), **додаток** і **обставина**.

✓ **Означення** відповідає на питання **який?** **чий?** **котрий?** **скількох?** Наприклад: *Зіграй мені осінній плач калини* (Л. Костенко).

✓ **Додаток** відповідає на питання непрямих відмінків іменника: **кого?** **чого?** **кому?** **чому?** **кого?** **що?** **ким?** **чим?** **(на)** **кому?** **(на)** **чому?** Наприклад: *Ледь-ледь торкаю слово аквареллю* (Л. Костенко).

✓ **Обставина** відповідає на питання прислівника: **як?** **яким способом?** **де?** **куди?** **коли?** **через що?** **навіщо?** **за якої умови?** **всупереч чому?** Наприклад: *Летить душа над прірвою наїскіс* (Л. Костенко).

У реченні кожний другорядний член підпорядкований лише одному іншому членові речення. Наприклад: *Біля криниці коні напувати спинились козаки*. Підмет *козаки*, присудок *спинились*, обставина місця *біля криниці* і обставина мети *напувати* пояснюють присудок і перебувають з ним в обставинних відношеннях. Додаток *коні* залежить від обставини *напувати* і перебуває з нею в об'єктних відношеннях.

Увага! У практиці визначення членів речення широко використовуються питання. Проте синтаксичні питання не завжди тотожні морфологічним. Наприклад: *Згадка про санвозд збентежила обох Блаженків* (О. Гончар). *Згадка* (про що?) *про санвозд* чи *згадка* (яка?) *про санвозд*. У першому випадку *про санвозд* — додаток, а в другому — означення.

У таких випадках другорядні члени речення визначаються:

- за логічними питаннями. Наприклад: *товариш* (чий?) *Миколи* — означення; *ворота* (які?) *чирвою* — означення; *будинок* (який?) *з балконом* — означення; *керував* (чим?)

установою — додаток; приїхав (з якою метою?) відпочивати — обставина;

2) за допомогою однорідних членів. Наприклад: Говорила моя бесідниця дрібно, швидко, тонким сопрано, перебиваючи себе раз у раз (Леся Українка). Другорядні члени тонким сопрано, перебиваючи себе раз у раз визначаються як обставини способу дії, оскільки суміжні члени речення дрібно, швидко виконують ту саму функцію;

3) за морфологічним вираженням пояснюваного ним слова. Наприклад: у реченні Екскурсанти поїхали до Києва другорядний член до Києва пояснює дієслово поїхали і є обставиною. У реченні Дорога до Києва була неблизька другорядний член до Києва є означенням до слова дорога;

4) за синонімічним морфологізованим другорядним членом. Наприклад: ліжко з дерева — дерев'яне ліжко, розмова по широті — щира розмова;

5) за визначенням того, якою мірою іменник зберігає чи втрачає в реченні значення предмета. Наприклад: На толоці вівчар в брилі на сопілку грас (Л. Глібов). Хворий сидів на стільці. У першому реченні другорядний член речення на толоці (обставина) означає місце, де відбувається дія, а в другому реченні на стільці (додаток) не має просторового значення.

Практикум

300. Прочитайте, визначте словосполучення в реченні, головне і залежне слово в них, поставте питання. На яке питання відповідають слова, залежні від іменника? На що вони вказують? На яке питання відповідають слова, залежні від дієслова? Що вони означають, на що вказують (предмет, місце, час, спосіб, мету, причину дії тощо)? Які відношення виражають другорядні члени речення (означальні, об'єктні, обставинні) і як вони називаються?

Вінком нашого городнього соняшника горить обрій. Відпрасована туманом, й не шелесне Рось. Хіба щука вдарить рублем хвоста. Хіба од Томилівського лісу торохне кулеметними чергами дятел...

А ти, виходить, нікуди й не пішло, дитинство. Ти просто поза соняшникову межу дядька Онисима гайнуло побавитись медяніками ген у той байрак... (О. Хоменко).

301. Складіть план послідовних дій, необхідних для визначення другорядних членів речення.

302. Проведіть лінгвістичне дослідження: по черзі виведіть з речення другорядні члени. Чи змінився зміст речення? Сформулюйте висновок

про роль і значення другорядних членів речення. На вашу думку, чому їх все-таки називають другорядними?

1. Життя — е молодість, труд і любов. 2. Труд — рука, що веде нас по стежці. 3. Він друг молодих. 4. Він не зраджує. 5. Він шліфує грані молодості.

303. Спишіть речення. Визначте другорядні члени. Чи можуть вони виражатися не одним, а кількома словами? У яких випадках? Чи може, на вашу думку, другорядний член речення бути багатозначним, тобто визначатися одночасно і як додаток, і як означення або як додаток і обставина? Знайдіть докази цього в реченнях. Чи може та сама словоформа виступати в ролі різних членів речення? Доведіть на прикладі речень.

1. Як ви розумієте поняття «мовна норма»? 2. У Києві споруджено пам'ятник Тарасу Шевченкові. 3. Ми захоплено вітали звістку про поїздку до Львова. 4. Домовилися з другом зустрітися біля будівлі Київської консерваторії. 5. Бажання вчитися перемогло всі інші. 6. Діти збудували фортецю з піску. 7. Фортеця з піску усіх дивувала. 8. Равлики повізли з піском на сонечко грітися.

304. I. Прочитайте уривки з творів Ліни Костенко. Чим відрізняються в них речення? Обґрунтуйте авторський вибір поширеніх і непоширеніх речень.

1. Поля й поля. Півонія і півень...
Мала Дівиця і Піщані Броди.
Вишневий хутір. Хортиця. Хотин.
Підгайчики. Опішня. Обиходи.
Батурин. Бережани. Рогатин.

2. Весна прийшла так якось несподівано!
Зима стояла мідно до пори.
Вітри війнули з півдня. І тоді вона
немов у Ворсклу з'їхала з гори.
Ще сніг ковтала повідь широченна,
і рала ждав іще тужавий лан.
А під горою вишня-наречена
вже до віночка міряє туман.

II. Визначте, яке лексичне явище лежить в основі художніх засобів другої строфі.

Спікунування

305. Напишіть лінгвістичну казку «Пригоди другорядних членів речення на безлюдному острові». Проведіть презентацію найкращих творів для учнів 5 класу.

§ 28. ОЗНАЧЕННЯ. УЗГОДЖЕНЕ ОЗНАЧЕННЯ ТА СПОСОБИ ЙОГО ВИРАЖЕННЯ

Мовознавчі студії

306. Прочитайте. Проведіть дослідження. Знайдіть означення, визначте спосіб зв'язку означення з означуваним словом. На що вказують означення (якість, належність, порядок при лічбі тощо)? Якими частинами мови вони виражені?

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони чомусь схожі для мене на круглі кобзи, які земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах. Живе тіло кобз, пахуче, вкрите пилом, поросле пелюстками, — світиться й золотіє, щось промовляє свою широкою, незгасаючою усмішкою. Скільки того сміху на городі — всі соняшники сміються (Є. Гуцало).

307. Прочитайте теоретичний матеріал. Складіть словничок лінгвістичних термінів. Доберіть власні приклади речень з узгодженими означеннями.

Означення характеризується такими ознаками:

- 1) виражається прикметниками та іншими узгоджуваними словами;
- 2) спосіб зв'язку — узгадження;
- 3) стоїть перед означуваним словом;
- 4) означуване слово — іменник;
- 5) означає конкретизувальну ознаку предмета;
- 6) в реченні може входити як до складу «відомого», так і до складу «нового».

Означення — це другорядний член речення, який указує на ознаку предмета (його якість, властивість, належність, кількісну характеристику, порядок при лічбі), відповідає на питання який? чий? котрий? скількох? скільком? і пояснює члени речення, виражені іменниками: 1. *І невидимі в кущах солов'ї жагу солодку в звуки виливають* (М. Рильський). 2. *З туману виплив перший вітрильник*.

Залежно від типу зв'язку між означенням і означуваним словом означення поділяються на узгаджені і неузгаджені.

Узгадженим називається означення, яке поєднується з головним словом зв'язком узгадження. Форми узгаджених означення залежать від форм пояснюваних слів: 1. *Ллеться з-пода хмар проміння тепле і голубувате* (М. Рильський). 2. *Під поромом вирувала чорна вода* (Ю. Мушкетик).

Узгаджені означення виражаються:

- 1) прикметниками: 1. *З вітром весняним сосна розмовляла* (Леся Українка). 2. *Вікно Ніниї кімнати виходило у сад* (О. Донченко);

2) дієприкметниками (також дієприкметниковими зворотами): 1. *Гуде, клекотить розтривожена Каховка*. 2. *Сліпуче повітря, переповнене надмірою світла, боляче різalo очі* (О. Гончар);

3) займенниками прикметникової форми: *Aх, як він мить оцю зустрів* (А. Малишко);

4) порядковими числівниками: *Перший танк занурюється в воду* (Ю. Збанацький);

5) кількісними числівниками в непрямих відмінках, крім знахідного: *Тут розгорнулися санітарні взводи двох батальйонів* (О. Гончар).

Узгаджене означення, що має при собі залежні слова, називається поширеним: *Голуб — один з найперших птахів, приручених людиною*.

Практикум

308. Прочитайте. Знайдіть означення, визначте спосіб зв'язку означення з означуваним словом. На що вказують означення (якість, порядок при лічбі, належність тощо)? Якими частинами мови виражені?

У чарівному світі народної казки черпали творче натхнення найвидатніші митці людства. Своїми захопливими мотивами і яскравими образами він увійшов у безсмертні твори Шевченка, Франка, Лесі Українки. Та хіба лише їх? І понині приносять радість юним серцям казки братів Грімм, Андерсена, Перро, Пушкіна, Гоголя, які майстерно обробили народні поетичні твори і подарували їх дітям усього світу. Багато поколінь людей черпають мудрість зі збірки казок народів арабського Сходу «Тисяча й одна ніч» (В. Бойко).

309. I. Спишіть. Підкресліть узгаджені означення хвилястою лінією, а означуване слово — прямою. Якими частинами мови виражені узгаджені означення? У яких граматичних формах вони узгаджуються з означуваним словом?

Півні кричать у мегафони мальв —
аж деренчить полив'яний світанок...

Мій рідний краю, зроду ти не мав
нейтральних барв, тих прісних пуританок.

Червоне й чорне кredo рукава.

Шпеничний принцип сонячного степу.

Такі густі смарагдові слова
жили в тобі і вибухали з тебе.

Слови росли із ґрунту, мов жита.

Добірним зерном колосилась мова.

Вона як хліб, вона мені свята,
І кров'ю предків тяжко пурпурова.

Л. Костенко

II. З'ясуйте значення виділених слів за тлумачним словником.

310. Доведіть, що за допомогою означення можна уникнути однотипного повторення коротких фраз, що роблять опис невиразним, безбарвним.

Ранок у степу. От зайнілася зоря. Почало дніти. Стало займатися на світ. Небо ясніє. Над балками піднімається вгору туман. От і горобці зацвіріньяли. Чується пісня жайворонка. Потягло вітерцем. З-за гори випливає сонце. Сонце йде повагом вгору. Міняється колір степу. Гарно, дуже гарно!

311. I. Поставте узгоджені означення у потрібній формі. Обґрунтуйте свій вибір.

Обабіч сосни. В (зелений) кронах (червоний) золотом виграють проти сонця (рівний) стовбури. Вгорі небо. (Синій), (бездонний), (умитий) сонцем і (збуджений) весною. Пахне (прілий) листям, (лісовий) дзвіночками і (влежаний), (набублявілий) від вологи піском.

У небі інколи пропливають (блій) (пухнастий) крижини хмар. А під хмарами кружляє вороня. Воно (такий) (дрібний), (метушливий), що швидше нагадує літ (бджолиний) рою, ніж весняний воронячий фестиваль.

(Деякий) птахи, склавши крила, стрімголов падають по (косий) лінії вниз, на очах ростуть, більшають і раптом розправлюють крила, спиняються на (один) місці... (Ю. Збанацький).

II. Виконайте морфологічний розбір виділених слів.

Згадати

ОБГРУНТУЙ

Не згадати

Усі прикметники виконують одну синтаксичну роль —
означення.

Спінкування

312. Проведіть лінгвістичне дослідження. Прочитайте поданий текст, а потім — текст із вилученими означеннями. Порівняйте тексти. Яка роль означень у художніх описах? Подискутуйте про доцільність уживання їх в інших стилях.

ПОРТРЕТ

Розмаїтими фарбами вигравало крайобрійне небо. Стікало промінням по травах. Присадкувата Палієва гора бралася чечемховою віхолою. Дальні зарічанські хати коливалися, мов намальовані. Журні верби тихо порозпускали віти.

А ось і вона. Брови — терновими дужками. Коси — пшеничним шумоминням. Очі — медовим жаром. Вуста — червоними коралями. Лугова королівна. Подзвонюють у руках нові дійнички. Ті звуки сotaються над спокійною рікою і радо хорово-дять (О. Хоменко).

313. Напишіть невеликий твір на тему «Вечірне сонце, дякую за день» (Л. Костенко). Вживайте означення.

§ 29. НЕУЗГОДЖЕНЕ ОЗНАЧЕННЯ ТА СПОСОБИ ЙОГО ВИРАЖЕННЯ

Мовознавці студії

314. Прочитайте текст. Визначте, якими другорядними членами речення є виділені слова. До якого слова вони відносяться? На яке питання відповідають? Якими частинами мови виражені? Чи узгоджуються вони з поясненнями словами?

У хаті пахне васильками. У вікно зазирає сонце. Мати в очіпку і в рясній спідниці, посміхаючись, несе тарілки в двері... За нею бистроока дівчина із стрічкою на чолі, юна і смаглява. Біля вікна звівся і стоїть кремезний парубок з густими чорними бровами... (За І. Багряним).

315. Прочитайте теоретичний матеріал. Підготуйте аргументовану відповідь на запитання: «Яка різниця між узгодженим і неузгодженим означенням?». Чи є вони синонімічними? Які означення передають інформацію більш точно і повно?

Неузгодженим називається **означення**, яке пов'язується з поясненням (означуванням) словом зв'язком прилягання чи керування. Наприклад: 1. Бажання учиться було в нього змалку (М. Коцюбинський). 2. Дівчина в рожевому намисі дивиться на сонце з-під руки (М. Годованюк).

Неузгоджені означення виражаються:

1) іменником у родовому відмінку без прийменника:
1. Нові квітки на килимах рука (чия?) дівчини вишиває (М. Рильський). 2. На тракторі сидить хлопець (який?) років вісімнадцяти (В. Козаченко);

2) іменниками в непрямих відмінках із прийменниками:
1. Дорога (яка?) до Губця була далека. 2. На кормі людина (яка?) без кашкета (Ю. Яновський);

3) іменником у знахідному відмінку з прийменниками *на*, *у* (в): Дівчина прихопила бідон (який?) *на молоко*;

4) іменником в орудному відмінку з прийменниками *з*, *під*:
Вгорі висіла лампа (яка?) *під абажуром*;

5) іменником у місцевому відмінку з прийменниками *по*, *у* (в), *на*: 1. Люблю я чесні руки (які?) *в мозолі* (А. Малишко). 2. Оля була моєю сусідкою (якою?) *по парті*;

6) присвійними займенниками його, її, їх: *Його гармата вивернулась майже сторч, і край її був розщеплений, як дерево* (Ю. Яновський);

7) неозначеною формою дієслова: *Бажання (якого?) виходить на сонце не було;*

8) прислівником: *Дорога (яка?) діворуч була небезпечною;*

9) дієприслівником: *Змагання зі стрільби (якої?) лежачи вдалось нелегким;*

10) синтаксично нерозкладним сполученням іменника у не-прямому відмінку із залежними від нього словами: *Науковець (який?) ботанічного саду показав на кущувату рослину.*

Увага! Щоб розрізнати додатки та неузгоджені означення можна використовувати різноманітні синонімічні перетворення:

1) заміну неузгодженого означення узгодженим: *сік з яблука — яблучний сік* (означення);

2) перетворення неузгодженого означення у сполучення підмета з присудком: *зітхання матери — матери зітхас;*

3) перетворення неузгодженого означення у речення з присудком давати: *вогонь багаття — багаття дає вогонь;*

4) перетворення неузгодженого означення в поширене означення чи підрядне речення: *плаття для балу — плаття, призначене для балу.*

Якщо такі перетворення неможливі, залежний іменник виступає додатком.

Практикум

316. Випишіть речення з неузгодженими означеннями. Якою частиною мови вони виражені?

1. Вони вийшли на галечину з високими березами (О. Донченко). 2. Я блукав містом своєї юності (В. Стус). 3. Золоті верболози розплели свої коси (О. Донченко). 4. Брянський передав наказ перейти під само висоту (О. Гончар). 5. Козаков був задоволений вилазкою розвідників (Ю. Збанацький). 6. Урок історії в десятому класі наблизався до кінця (О. Донченко). 7. Сагайда подав команду в'ючитись (О. Гончар).

317. Ознайомтеся з походженням слів адмірал і шофер на лінгвістичному порталі «Mova.info» (www.mova.info: Головна = Мовний арсенал = Культура мовлення = Запозичення та їхні значення). Випишіть речення з означеннями. Аргументовано поясніть, які з них узгоджені, а які — неузгоджені. Чим вони виражені?

318. Позмагайтесь, працюючи в парах. Складіть і запишіть речення з поданими неузгодженими означеннями.

У клітинку; з кришталю; на три поверхні; творити; батька.

Маргарита

319. Перетворіть неузгоджені означення на узгоджені, введіть кожну пару в речення. Які означення стилістично більш доцільні, виразніші? Чи різняться такі словосполучення смисловими відтінками?

Промені сонця; вулиці міста; товариш по школі; масло для бутербродів; масло з троянд; шапка брата.

320. Спишіть текст. З якого твору взято уривок? Підкресліть означення. Визначте їхній вид. Яким способом зв'язку пов'язуються вони з означуваним словом?

Останній день перед Різдвом минув. Зимова, ясна ніч настала. Виглянули зірки. Місяць величаво зійшов на небо посвітити добром людям і всьому світові, щоб усім було весело колядувати і славити Христа. Морозило дужче, ніж зранку; проте так було тихо, що скрип морозу під чоботом чутно за півверсти. Ще жодна юрба парубків не з'являлася під вікнами хат; один місяць заглядав у них крадьком, ніби викликаючи дівчат, що чепурилися, вискочити швидше на скрипучий сніг (М. Гоголь).

321. Спишіть текст, вставляючи на місці крапок означення — найбільш відповідний за змістом та стилістичним забарвленням синонім з довідки. Вибір обґрунтуйте.

Перепели давали ... вечірній концерт. Я йшов серед пташиних пісень, серед ... колосків жита, що гнулися з ... шепотінням і вклонялися землі, сонцю, людині (За О. Копиленком).

Довідка: 1) натхнений, піднесений, захоплений, окрілений, пристрасний; 2) замислених, задуманих; 3) тихим, спокійним, негучним, нечутним, беззвучним, безшумним.

Спікунування

322. Як святкують у вас Різдво? Які колядки ви знаєте? Як готуєтесь до Різдва? Поспілкуйтесь. Вживайте означення. Дотримуйтесь правильного поєднання означень з означуваним словом.

§ 30. ПРИКЛАДКА ЯК РІЗНОВИД ОЗНАЧЕННЯ

Мовознавчі студії

323. Прочитайте. На які питання відповідають виділені слова? Що вони означають?

Пісенна зоря буковинського соловейка Назарія Яремчука сходила у дзвінкоголосому талановитому ансамблі «Смерічка» — у тому юнацькому гроці, де заспівав свою неодцітну «Червону руту» буковинський Орфей Володимир Івасюк,

і звідки вийшли добре знані сьогодні співаки Софія Ротару, Василь Зінкевич... Та пісенна квітка — «Червона рута» стала символом співучої душі українського народу (В. Герасимов).

324. Прочитайте теоретичний матеріал. Яке значення прикладки в мовленні? Як відрізнисти прикладку від означуваного слова?

Прикладка як різновид означення характеризується такими ознаками:

- 1) виражається іменником;
- 2) може бути узгоджена з означуваним словом;
- 3) може стояти перед головним словом і після нього;
- 4) означуючи предмет, дає йому іншу назву (водночас характеризує його).

Прикладкою називається означення, яке виражається іменником, дає предметові другу назву і відповідає на питання який? Наприклад: *Узяла дівчина-Україна дарунок і міцно притиснула його до серця* (Г. Медвідь).

Прикладка може означати:

- 1) характеристику особи за професією, родом заняття: *лікар-терапевт, дідусь-шахіст*;
- 2) за національною належністю: *дівчина-українка*;
- 3) за соціальним походженням: *жінка-селянка*;
- 4) за місцем проживання: *бабуся-киянка*;
- 5) за віком: *хлопець-підліток*;
- 6) за родинними стосунками: *дівчата-сестрички*;
- 7) родову назву при видовій: *Дніпро-річка, Київ-місто*;
- 8) видову назву при родовій: *трава звіробій, місто Херсон*;
- 9) якісну характеристику особи чи предмета: *дуб-велетень, красуня-берізка, юнак-богатир*.

З означуваним словом прикладка узгоджується у відмінку і, як правило, в числі: *Чекали ми довго весни-посестри*.

Не узгоджуються з означуваним словом, а приєднуються за типом прилягання назви установ, підприємств, колгоспів, радгоспів, газет, журналів, книг, кінофільмів, поїздів, пароплавів, станцій, портів тощо: *Поїзд прибув до станції Дарниця*.

Прикладка може виражатися:

- 1) іменником: *професор Коваленко, хлопці-запорожці*;
- 2) субстантивованим словом: а) прикметником: *жінка-вечній, мама-вагоновожатий*; б) дієприкметником: *Сидоренко-завідучий*.

Головним словом найчастіше виступає:

- а) іменник: *хлопець-молодець*; б) субстантивований прикметник: *про найголовніше — життя*; в) займенник: *вони, поети, всім відомі*. Прикладка може стосуватися й опущеного члена речення: *Чи бач, де заховалася, пустунка?*

Прикладка буває **непоширені** (виражена одним словом): *Сторож-дід змете з порога сніг* (А. Малишко) і **поширені** (виражена стійким сполученням слів): *Слухняно підкоряються теплоходу «Тарас Шевченко» хвилі Дніпра*. Прикладки до означуваного слова можуть приєднуватися за допомогою слів *імені, пам'яті, на ім'я, по імені, наприклад, тобто, як, або*. Наприклад: *Арики, тобто канали, течуть через весь аул*.

Увага! Критеріями розрізнення прикладки й означуваного слова у сучасній лінгвістиці виступають такі ознаки:

- 1) прикладка за змістом конкретніша, вона уточнює, дає якісну характеристику означуваному слову: *Шевченка радували зустрічі з селянами-кріпаками* (П. Журахович);
- 2) власні назви неістот є прикладками до загальних назв: *Село Троянівка гніздиться в долині* (Г. Тютюнник);
- 3) прізвища, імена, по батькові є прикладками до загальних назв: *Професор Буйкої собі завернув на шпиль Володимирської горки* (Яків Бащ).

Практикум

325. I. Прочитайте. Доведіть, що виділені слова—прикладки. Що вони означають? Які розділові знаки вживаються при прикладці?

1. Відколи людям Бог послав на землю пісню-чарівницю, нечне промінь засіяв і освітив земну темницю (В. Самійленко).
2. Пісня-гімн «Ще не вмерла Україна» виникла на основі вірша етнографа Павла Чубинського, вперше надрукованого в 1863 році у місті Львові в журналі «Мета». 1865 року композитор Михайло Вербицький написав музику на ті слова (Ф. Погребенник).

II. При яких частинах мови вживаються прикладки? Як узгоджуються з означуваним словом? З якого погляду характеризують предмет?

326. I. Прочитайте текст. З'ясуйте, яку функцію виконує прикладка в текстах наукового стилю.

Планета Земля має форму кулі. Це довели спершу навколо світні подорожі мореплавців. Бажання знайти морський шлях до екзотичної країни — Індії спонукало мореплавця Фернана Магеллана 20 вересня 1519 року вирушити ескадрою з п'яти кораблів на захід. Лише одному кораблю «Свята Марія» 6 вересня 1522 року пощастило повернутися додому зі сходу.

Так люди вперше дізналися, що планета Земля має форму кулі (З підручника «Природознавство»).

II. Випишіть із підручників з біології, фізики, хімії речення з прикладками. Проаналізуйте прикладки.

Спікуювання

327. Розгляніть фотоілюстрації. Складіть за ними діалог про улюблені телепередачі. Які прикладки ви вживатимете?

§ 31. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРИКЛАДЦІ

Мовознавчі студії

328. Опрацуйте теоретичний матеріал. Проведіть взаємоперевірку засвоєного. Наводьте приклади.

Щодо пояснюваного слова прикладка може бути **препозитивною** (*росою-сльзою*) і **постпозитивною** (*горобці-роздишиаки*), **невідокремленою** і **відокремленою** (*Грицько, підтароста, дивувався тому багатству*).

1. Якщо непоширенна прикладка виражена загальним іменником, то з пояснюваним словом вона пишеться через дефіс: *До нього вовки-сіроманці доходжали, орли-чорнокрильці налітали* (*Нар. творчість*).

2. Якщо родове поняття передує видовому, то прикладка пишеться **окремо** (прикладкою є видове поняття): *Трава полин*

має лікувальні властивості. (При зворотному порядку стається дефіс: *полин-трава, дуб-дерево*.) Але складні терміни (*заєць-русак, лyon-довгунець*) пишуться через дефіс.

3. Коли спочатку стоїть власна назва, а за нею загальна, то прикладка пишеться через дефіс: *Шевченко-художник, перебуваючи в Києві, залишив багато малюнків*.

4. Якщо прикладкою є загальноприйняті в побуті назви людей, то вона пишеться **окремо**: *Громадяни пасажири, будьте взаємно ввічливі*.

5. Умовні власні назви підприємств, установ, організацій, пароплавів, поїздів, творів мистецтва, журналів, газет тощо пишуться в лапках: *Шевченків «Кобзар» — настільна книга у кожній українській хаті*.

Практикум

329. I. Прочитайте текст. Знайдіть прикладки і пояснювані ними слова. Чим виражені прикладки?

Півтора століття тому, коли кріпосники-поневолювачі своїми циркулярами-указами намагалися довести, що нема, не було й не може бути мови у народу Малоросії, син кріпака Тарас Шевченко мовив своє й увічнив на папері слово своїх батьків. Колишній козачок-служка у покоях пана Енгельгардта материзну свою назвав не Малоросією, а виспівав: *Україна*.

Щороку 22 травня Україна відзначає знаменну дату — роковини перепоховання праху генія українського народу — Великого Кобзаря Тараса Шевченка. Виконуючи волю поета, що висловлена ним у вірші «Заповіт», прах його перевезли з Петербурга й поховали на Чернечій горі поблизу міста Канева (О. Гончар).

II. Поясніть орфограму «Велика буква».

III. Зробіть морфемний і словотвірний розбір слів **поневолювачі, перепоховання**.

330. Спишіть, ставлячи розділові знаки при прикладці.

1. Мати Україна — радість солов'їна, що цвіте під сонцем, як в росі калина (В. Бичко). 2. Терни чорніють, і стежина скуча, і спить під снігом чарівниця рута (А. Малишко). 3. Я хочу на озеро Світязь, в туман таємничих лісів. 4. Лілові хмари Іван чаю пливуть над прірвами у ніч (Л. Костенко). 5. Довженко художник, Довженко людина, Довженко громадянин — це було одно, це була гармонія (М. Рильський). 6. Пісня Боже великий єдиний, нам Україну храни стала народно-церковним гімном (Г. Медвідь). 7. З ріки Дніпра бере веселка воду.

331. I. Прочитайте текст. Визначте стиль. Поясніть, яка роль прикладок у публіцистичному тексті.

Криниці нашої літератури освячені кришталевим словом поетів-геніїв. До них належить і легендарна співачка «Досвітніх вогнів» Леся Українка, і незламна жінка-борець Ліна Костенко. Якщо Лесю свого часу звали «квітка ломикамінь», то Ліну Костенко — жінкою-легендою, поетом-бунтарем. Про неї кажуть: «мати-берегиня, поетеса-хранителька згасаючого вогню», символ віри і надії (Л. Овідійчук).

II. Визначте відміну всіх іменників у тексті.

332. Спишіть, на місці крапок поставте означуване слово з довідки. Обґрунтуйте, чому вставлені слова є означуваними, а не прикладками.

1.саморуб! Порубай військо вороже! 2. А мійчоботар черевички полатав! 3.дружечки вінок загинали, а ...-свашечки в долоні пlesкати, абатько розгуляється гладко. 4. Ой ви ...-сизокрилочки, піdnіміться вгору! Ой ви ...-запорожці, верніться додому! 5. Обізветься доля на тім боці моря: «....бурлаче, дурний розум маєш, що ти свою долю марне проклинаеш!» 6. Маю ...-дрімоту, маю ...-зівоту, всі вони допомагають: сон... навівають (*Нар. творчість*).

Довідка. Батько, меч, ластівочки, черногуз, зозульки, хлопці, галочки, тіточка, козак, дрімота.

333. Позмагайтесь. До поданих слів доберіть прикладки, введіть у складені вами речення.

Учень, директор, кабінет, восьмикласник, школа, клас, учитель.

334. Прочитайте речення. Сформулюйте лінгвістичне доведення.

Чому одні прикладки пишуться через дефіс, другі — окремо, а треті — у лапках?

1. Берези білі в перлах-росах (С. Черкасенко). 2. Майор Коваленко командував танковим десантом (Ю. Яновський). 3. Незабаром Шевченко написав поему «Мар'яна-черниця». 4. Річка Дніпро — одна з найбільших судноплавних річок світу. 5. Пісня широко пливе, як Дніпро-ріка (О. Ющенко).

Задача **ОБГРУНТУЙ** *Метод*

Не кожне найменування, взяте в лапки, є прикладкою:
Діти читали журнал «Соняшник». Діти читали
«Соняшник».

335. Усно доповніть речення, добираючи до виділених слів відповідні прикладки з довідки.

Ліс... Над головою чарівні смарагдові крони, підперті стовбурами. Довгі та вузькі хвойники сосни завжди зібрані у пару. Після відмирання такі хвойники відпадають укупі. Якийсь невіразний шум іде по лісу, може, то вітер гонить його. Спокійно стоять обіч дороги непорушні дуби, а берези вже давно звішали мало не до землі свої віти. На дубах поліщуки влаштували справжні пасіки. Метушаться бджоли над квітами рослин... (З журналу).

Довідка. Колони, шатра, близнюки, медоноси, велетні, пустунець, сережки, бортники, трудівниці, сестриці.

336. З поданими словосполученнями складіть і запишіть речення. Визначте, яку синтаксичну функцію виконує означуване слово.

Ріка Десна; письменник-гуманіст Олександр Довженко; газета «Літературна Україна»; чебрець-трава, роман «Роксолана»; журнал «Дніпро»; учений-мовознавець; остров Зміїний; гора Говерла; поема «Гайдамаки»; журнал «Древо пізнання»; конкурс «Розумні, сміливі, винахідливі».

337. Прочитайте речення, знайдіть прикладки. Чому не всі прикладки — назви установ беруться в лапки?

1. Я жив колись у готелі «Україна» (Р. Третьяков). 2. Ми-нуого року я скінчив навчання в Київському університеті імені Тараса Шевченка. 3. У Будинку вчителя відбувся вечір пам'яті Василя Стуса. 4. Народ зберігав перекази й пісні про волелюбне Запорожжя як символ боротьби за національне визволення. 5. Поема «Гайдамаки» Тараса Шевченка вийшла окремою книжкою. 6. Жіночий клуб «Берегиня» став дуже популярним. 7. У театрі імені Миколи Куліша прем'єра п'єси «97» (З газет).

Спільнотування

338. Об'єднайтесь у пари. У підручнику з української літератури виберіть текст про життя і творчість письменника і випишіть речення з прикладками. Потім обміняйтесь інформацією, пояснюючи роздлові знаки при прикладці. Введіть прикладки у складені вами речення. Обґрунтуйте стилістичну відмінність.

Маніторинг

1. Який член речення називається означенням?
2. Чому означення поділяються на узгоджені й неузгоджені?
3. Якими частинами мови виражаються узгоджені означення?
4. Чому прикладка є особливим видом означення?
5. На які ознаки вказує прикладка?
6. Яким типом зв'язку поєднується прикладка з пояснюваним словом?
7. Як пишеться прикладка з пояснюваним словом?

§ 32. ПРИДЕСЛІВНІ ТА ПРИІМЕННІ ДОДАТКИ.

ПРЯМІ Й НЕПРЯМІ ДОДАТКИ.
СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЇХ

Мовазнавчі студії

339. Прочитайте. З'ясуйте, на які питання відповідають виділені члени речення. Від якого члена речення залежать? Якою частиною мови виражені?

1. Боже великий, єдиний! Нам Україну храни! Волі і світла промінням Ти її осини (О. Кониський). 2. І серця стлілого останки зібрає, на груди приховав (А. Малишко). 3. Народе мій, до тебе я ще верну (В. Стус). 4. Слава тобі, Україно, невмируща слава (Д. Павличко). 5. Нема на світі України, немає другого Дніпра (Т. Шевченко).

340. Опрацуйте теоретичний матеріал. Складіть план лінгвістичного повідомлення з теми «Додаток прямий і непрямий».

Додаток характеризується такими ознаками:

- 1) виражається іменником або займенником;
- 2) пов'язаний з підпорядковувальним словом синтаксичними формами керування або прилягання;
- 3) стоїть після пояснівованого слова;
- 4) головне слово має дієслівний характер;
- 5) позначає предмет (об'єкт).

Додаток — це другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована дія або по відношенню до якого ця дія відбувається. Додаток відповідає на питання непрямих відмінків: *кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?*

Додаток відноситься до дієслова, слів категорії стану (придеслівний) до іменника, прикметника (приіменний), рідше прислівника. Наприклад: *добувати вугілля; командир загону; близчий до мене; багатий на розум; підкований ковалем; школа за мінулими; наперекір стихій*.

Іменні частини мови можуть мати при собі додаток тоді, коли вони утворені від дієслова: *любов до землі — любити землю, охорона природи — охороняти природу*.

Більшість додатків придеслівні, означаючи об'єкт дії чи стану, вони належать до дієслів чи слів категорії стану: *чекав однокласників; зустрів товариша; немає дощу*.

Виражається додаток формами непрямих відмінків іменників чи займенників із прийменниками або без прийменників. Наприклад: 1. *Ще нам, браття українці, усміхнеться доля* (П. Чубинський). 2. *Всім серцем любіть Україну свою, — і вічно ми будемо з нею!* (В. Сосюра).

У ролі додатка виступають також слова інших частин мови, вжиті в ролі іменників: 1. *Черниш дивився на поранених майже з побожною шаною* (О. Гончар). 2. *Хлопець сказав «єсть» і вийшов* (Ю. Яновський).

Як додатки можуть функціонувати числівники: *Стрілка годинника наближається* (до чого?) до дванадцяти; дієслова у формі інфінітива: *Жити чесно, трудитися для людей вчили його і вдома, і в школі* (Д. Бедзик) — вчили(чого?) жити, вчили(чого?) трудитися; сполучення кількісного числівника у знахідному відмінку з іменником у родовому відмінку: *Ox, мало ж друзів я живих зустрів!* (М. Рильський) — зустрів (кого?) мало друзів; синтаксично неподільні словосполучення: *Дівчина наспівuje «Oй, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» — наспівuje (що?) «Oй, не ходи, Грицю, та й на вечорниці».*

Додатки бувають прямі й непрямі залежно від зв'язку з пояснюваним словом. Прямий додаток виражається:

1) іменником, займенником, словами інших частин мови, вжитими у ролі іменників, у знахідному відмінку без прийменника: 1. *Мохнатий джміль із будяків червоних спиває* (що?) *мед* (М. Рильський). 2. *Кучерявенко швидко записував* (що?) *щось*. 3. *Вона купила* (що?) *два олівці*. Знахідний відмінок додатка показує, що дія, названа присудком, повністю переходить на предмет;

2) іменником, займенником, субстантивованим словом у родовому відмінку без прийменника: а) якщо при дієслові — присудку є заперечна частка *не*: *Соняшники зовсім не воруваються* й *нікуди не повертають* (чого?) *голів* (Ю. Яновський); б) коли дія переходить не на весь предмет, а лише на якусь його частину: *Виходить дівчина із хати набрати* (чого?) *води з криниці*; в) якщо можлива паралельна форма знахідного відмінка: *Оля купила* (чого?) *олівця*. — *Оля купила* (що?) *олівець*; г) якщо іменник позначає неістоту і залежить від предикативного слова (можна, шкода, жаль) у безособовому реченні: *Чомусь аж шкода зробилося цієї* (чого?) *рослини* (Іван Ле).

Усі інші додатки, тобто додатки, виражені непрямими відмінками і знахідним відмінком із прийменником, є непрямими, наприклад: *З хлібом у нас зустрічають гостей, хліб на весіллях цвіте в корові* (П. Воронько).

Практикум

341. I. Прочитайте текст. Визначте прямі й непрямі додатки (усно).

У 1962 році Василь Васильович Цвіркунов прийшов на кіностудію Олександра Довженка й директором. Він культывав толерантність, пошану й порядність. Результати не забарили-

ся. Справжнім спалахом національної самобутності й новаторства став фільм Сергія Параджанова «Тіні забутих предків», за ним «Криниця для спраглих», «Вечір на Івана Купала», «Білій птах з чорною ознакою» Юрія Ілленка, «Іду до тебе» Миколи Мащенка, «В бій ідуть тільки старики» Леоніда Бикова та ряд інших. Ці картини змінили творче обличчя кіностудії. Кінорежисери створили «українську школу поетичного кіно». У світовому кінематографі це унікальний феномен. Василь Васильович пишався цим, адже безпосередньо був причетним до його появи. Як директор кіностудії, він боровся за кожну картину, режисера, актора... Це була чесна, смілива людина (А. Яремчук).

343. II. Які з названих у тексті кінофільмів ви переглянули? Що вам сподобалося? Що ви знаєте про сучасні українські кінофільми? Як працює знаменита кіностудія Довженка нині?

342. Складіть речення, вживаючи при дієслові-присудку додатки. Схарактеризуйте додатки. Перевірте одне одного.

Поділитися (з ким? про що?). Переконувати (кого? в чому?). Мріяти (з ким? про що?). Обрати (кого? ким?). Пишатися (ким? чим?). Запросити (кого? до чого?). Посперечатися (з ким? про що?).

343. I. Прочитайте вірш. Випишіть речення з прямыми додатками, визначте відмінок кожного з них.

РІДНА МОВА

Промовлю слово «мати», промовлю слово «син»,
А потім ще два слова — «калина» і «журба»...
Пречиста рідна мова з непам'ятних глибин —
Співуча, як весілля, живуча, як верба.

Рідна мова, перше слово
Ти в устах моїх плекала,
Першу пісню колискову
Наді мною вознесла,
І як я рідні печальній
Прошепчу слова прощальні,
Присягаю, рідна мово,
Будуть це твої слова.

Промовлю слово «батько» і слово «буревій»,
А потім знов два слова — «криниця» і «кобзар»...
Могутня рідна мова народ водила мій
По мисленому древу — від мурави до хмар.

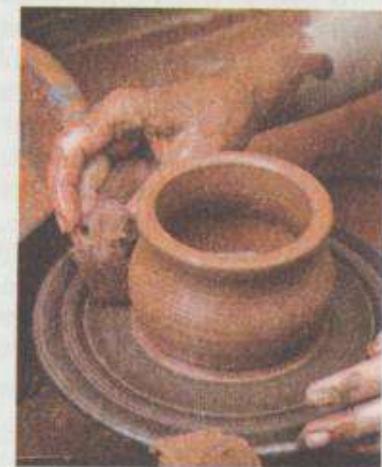
Б. Стельмах

II. Поясніть значення слів **буревій**, **мурава**, словосполучення **мислене древо**.

344. Прочитайте текст. Випишіть додатки й розберіть їх, вписуючи в попередньо накреслену таблицю.

Додаток	Від якого слова залежить	На яке питання відповідає	Якою частиною мови виражений	Вид
Хлібом	пахне	чим?	іменником	непрямий

Руки гончареві... Це вони перетворюють звичайну глину на художній виріб. Цікаво спостерігати процес його творення. Ось на гончарному станку лежить безформний ковалок глини. Майстер його змочує водою, вstromлює великі пальці рук в середину цупкої грудки і поступово починає на рухливому крузі формувати об'єм. Скоро в ньому впізнаємо глека, макітру чи вазу. Глина має чудову властивість зберігати, а після обпалення — і фіксувати всі доторки пальців майстра. Вироби зберігають тепло людських рук (Н. Крутенко).

Гончар за роботою

Спіктування

345. Чи варто говорити сьогодні про бережливе ставлення до хліба? Подискутуйте. Доцільно вживати прямі й непрямі додатки.

346. Об'єднайтесь у пари й позмагайтесь. Складіть речення так, щоб подані слова в одних реченнях були прямыми додатками, а в інших — непрямими.

Землеробство, хлібороб, рільництво, обробіток, земля.

347. Випишіть визначення термінів економічної та соціальної географії: **інтенсивне ведення господарства**, **засоби виробництва**, **собівартість**, **промисловий район**. Підкresліть у них додатки, визначте, прямі чи непрямі вони і якими частинами мови виражені. Виконуючи завдання, скристарайтесь інтернет-материалами сайту «Острів знань» (www.ostriv.in.ua: головна = Навчання = Шкільні предмети = Географія = економічна та соціальна географія України = Словник термінів до розділу «Господарство України»).

§ 33. ОБСТАВИНИ. ТИПИ ОБСТАВИН ЗА ЗНАЧЕННЯМ. СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЇХ

Мовознавчі студії

348. Прочитайте. Знайдіть у тексті обставини. На які питання вони відповідають? До якого члена речення відносяться?

У театрі поночі й порожньо. По ложах, по партері — де-не-де мріють люди, ніби скованісь по закутках. Але сцена освічена, аж сяє од світла. Хор співців в українських вбраннях. Залита світлом сцена, артисти й хор у театрі ефектно сяють, неначе на чудовій картині часом виступає десь далеко в лісі або на воді ясно освічене місце на темному фоні і притягує до себе очі.

Я остеронь сиджу і думаю. Музика почалась. Я заплющую очі. Гарно мені й приемно... Мелодії сиплються, переплутуються в якомусь хаотичному безладді. Сумно, темно.

Я забув, що сиджу в театрі: на мене дихнула весна своїм теплом десь в селі над водою, в зеленому лузі. І знову бачу тебе — мій рідний краю! (І. Нечуй-Левицький).

349. Прочитайте теоретичний матеріал. Визначте у ньому «нове» і «відоме».

Обставина характеризується такими ознаками:

1) виражається прислівником, дієприслівником, відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменників (з тенденцією до незмінюваності, що виявляється неоднаковою мірою);

2) поєднується з головним словом підрядним прислівним синтаксичним зв'язком у формі прилягання (власне-прилягання і відмінкове прилягання) і слабкого керування;

3) займає різні позиції щодо головного слова, найчастіше — постпозитивну;

4) вступає з головним словом в обставинні семантико-синтаксичні відношення;

5) позначає обставину дії (або ознаку ознаки), стану.

Обставина — це другорядний член речення, який указує на спосіб здійснення дії, міру і ступінь, а також місце, час, причину, мету, умову, з якими пов'язана дія або вияв ознаки, і відповідає на питання як? де? коли? для чого? чому? та ін. Наприклад: 1. Там, далеко на Україні, сяє сонечко ясне (П. Грабовський). 2. Щедро насычений символікою обряд з квітами (М. Стельмах). 3. Умивалися жінки вранці росою з липи, берези (З календаря).

Обставини насамперед відносяться до присудка, але можуть залежати і від означень та інших обставин, виражених прикметником, дієприкметником, прислівником: 1. Косачов поспішав на заставу (Ю. Збанацький). 2. Над згуртованим до голої землі селом попливала пісня (Ю. Яновський). 3. Василь Іванович ішов дуже поволі (Ю. Яновський).

Обставини виражаються:

1) прислівниками: Чорніють далеку лози (М. Коцюбинський);

2) дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами: Довго вони йшли не розмовляючи. Відповівши на всі запитання, він вийшов на подвір'я університету (Г. Тютюнник);

3) іменниками з прийменниками і без них: 1. Стрункими пружними клинцями пішла авіація (О. Гончар). 2. Додому з лікарні Демид повернувся через тиждень (В. Собко);

4) інфінітивом: Приходять посдухати Сократа (Ю. Мушкетик);

5) порівняльним зворотом: Кругом поле, як те море широке, синє (Т. Шевченко);

6) фразеологізмом: Не один там поліг у бою смерто хоробрих (Н. Рибак).

Практикум

350. Прочитайте текст. Знайдіть обставини. Визначте, до якого члена речення вони відносяться і чим виражені.

Вишнева зоря зайнялась на світанні. Спалахнула і вже не гасла. Край неба висвітлювався, рожевів, небо здіймалося вище і вище, з бірюзового ставало блакитним, ясним і чистим. Туманці, немов серпанки, потекли над землею по ярочках і вибалках, осідали на верхівках зеленого гаю. За селом на шляху стояла мати (В. Грінчак).

351. I. Прочитайте уривок із поезії. Усно схарактеризуйте обставини за відомими вам ознаками.

Десь там, за далекими гонами літ,
де в травах дитинства стежина,
стоїть біля батьківських сивих воріт
калина, червона калина.

Вона проводжала синів на війну,
гілля до шинелі тягнула,
не знала в розлуці спокою і сну,
калина, червона калина...

В. Хоменко

II. Поясніть розділові знаки в тексті.

352. Спишіть речення, замість крапок ставлячи обставини з довідки.

1. Літа мої молодії ... пропадають, очі плачуть, чорні брови ... линяють. 2. Не гріє сонце ..., а ... вже пекло. 3. Моя ти доле молода! Не покидай мене ..., і ..., і ..., і ... Витай зо мною і учи. 4. Тече вода ... та ... хлюпочуться качаточка (З тв. Т. Шевченка).

Довідка. марно, од вітру, на чужині, дома, надто, вночі, вдень, ввечері, рано, із-за гаю, попід горою, поміж осокою.

353. Опрацуйте таблицю. Доберіть власні приклади.

Типи обставин

Вид	Питання	Приклади
Способу дії	як? яким способом?	1. Нові люди мислять по-новому (М. Рильський). 2. Обабіч виструнчились стіною сосни.
Міри і ступеня	якою мірою? скільки разів? як часто?	1. Село було засипане снігом до половини (М. Коцюбинський). 2. Черниш зупинявся перепочити раз у раз (О. Гончар).
Місця	де? куди? звідки?	1. Під горою веселками близав Дніпро (Яків Баш). 2. Та стежка вела до Дикого струмка (Ю. Мушкетик). 3. Здалеку повіяло вогкістю (Ю. Яновський).
Часу	коли? відколи? доки?	1. Другого дня рано небо було синє надзвичайно (Леся Українка). 2. На передову треба було пробратися до схід сонця (Петро Панч). 3. З ранньої весни до пізньої осені школа була у великому букеті (О. Іваненко).
Причини	чому? через що? з якої причини?	1. Ось прийшов батько і закашлявся од радості (Ю. Яновський). 2. Павло за співами та розмовами не пив чаю в гостях (Леся Українка). 3. Гнат зрадів, побачивши Настю та сина (М. Коцюбинський).
Мети	для чого? з якою метою?	1. Бурлаки завернули в яр на відпочинок (І. Нечуй-Левицький). 2. Незабаром прибігли в ліс діти збирати гриби (О. Іваненко).
Умови	за якої умови?	При такому стані здоров'я йому треба було зробити три операції (М. Бажан).
Допусту	незважаючи на що?	1. Незважаючи на маленький вітерець , парило і робилося душно (Г. Тютюнник). 2. Наперекір вогню й залізу ми наступаємо на село (В. Сосюра).

Увага! Обставини допустові (допусту) вказують на умову, всупереч якій відбувається дія. Відповідають на питання **незважаючи на що?** всупереч **чому?** Виражаються іменниками, займенниками з прийменниками **всупереч**, **наперекір**, **незважаючи на**. Наприклад: 1. *Було, незважа-*

ючи на таку рану, душно, як улітку (М. Коцюбинський).

2. *Всупереч прогнозу* синоптиків зранку пішов дощ. 3. *Наперекір усьому* вони вірили в щасливе майбутнє (З газети).

354. Спишіть речення. Підкресліть обставини, визначте їх тип, спосіб зв'язку з пояснюваним словом.

1. Після грози в оту ніч випали ще дощі тихі з сонцем (А. Головко). 2. Сонце схилилося на захід і не пекло вже так дошкульно, як раніше (Г. Тютюнник). 3. Щирим золотом горить молода сосна у надвечірнім промінні (М. Стельмах). 4. Єдиний дубок ріс розкидисто, глушачи навколо себе молоду соснову парость (Ю. Яновський). 5. Він ішов з великою обережністю (Ю. Збанацький).

355. Спишіть речення. Числівники запишіть словами. Підкресліть обставини часу. Чим вони виражені?

1. Шевченко мав намір побуди в Яготині два тижні, а прожив майже три місяці (П. Жур). 2. Поетична спадщина Кобзаря налічує понад 240 творів, живописна — близько 1200 робіт. 3. Мистецька спадщина Шевченка довгий час була у приватних колекціях і не була доступна широким масам. 4. За півроку до смерті Шевченка, 2 вересня 1860 року, Рада Академії художеств присвоїла йому звання академіка гравюри (О. Глазова).

356. Поширте речення обставинами причини і запишіть.

1. Молодість не вміє філософствовать (з **якої причини?**). 2. Повітря дрижало (від **чого?**). 3. Книгозбірня була закрита (через **що?**). 4. Екскурсія до зоопарку не відбулася (з **якої причини?**).

357. Поширте речення обставинами мети з довідки і запишіть.

1. Пролітає зозуленка над ними 2. Квіти мої, діти! ... ж вас кохав я, ... доглядав? 3. І дуб посадили ... проїжджим. 4. Ідуть собі парубки ... до гаю (З тв. Т. Шевченка).

Довідка: на нічліг, на прикмету, кувати, нащо.

358. Складіть і запишіть речення, в яких обставинами були б подані словосполучення. Визначте тип обставин.

Сотні кілометрів; крок за кроком; далеко-далеко; на передовій; за десятки кілометрів від Києва.

359. Проаналізуйте словосполучення: визначте лексичне значення залежного слова, його зв'язок з головним словом, яким членом речення воно є. Що, на вашу думку, є головним критерієм при визначенні другорядного члена речення: граматична форма чи змістові відношення між словами?

Наказав від'їзджаючи — віддав наказ про від'їзд. Зліпили з глини — повилазили з глини. Попросив сказати — пішов сказати. Росли біля хати — побачив біля хати.

360. Прочитайте текст. Випишіть обставини і схарактеризуйте їх за такими ознаками: 1) тип обставини; 2) на яке питання відповідає; 3) від якого слова залежить; 4) чим виражена.

Радісна, гомінка і пахуча весна. Дзвінко співають птахи, дають попід деревами весняні струмочки. Смолою пахнуть набубнявілі бруньки. Теплий вітер пробігає у верховітті.

Скоро, скоро вдягнеться ліс у листя, зацвіте на узліссях чремха, защебечуть над струмками дзвінкоголосі соловейки. Забігають по купинах заклопотані мурашки, вилетить із зи-

мового притулку, загуде перший джміль. Паростками молодої трави, голубими та білими пролісками вкриються лісові галівинки.

З надламаної березової гілки прозорими краплинами слізиться солодкий сік. Відбиваючи високе небо, синіми видаються в лісі весняні калюжі. А над синіми калюжами, над зогрітою пробудженою землею, в золотому промінні сонця стовпом стоїть мошва (В. Завгороднюк).

В. Зарецький. Сад квітне

Спікуючі

361. Уявіть себе екскурсоводом художнього музею. Підготуйте цікаву розповідь про картину, яка вас схвилювала, або опишіть репродукцію картини Віктора Зарецького «Сад квітне». Вживайте різні обставини.

§ 34. РОЗРІЗНЕННЯ ОБСТАВИН І ДОДАТКІВ; ОБСТАВИН, ДОДАТКІВ І НЕУЗГОДЖЕНИХ ОЗНАЧЕНЬ

Практика

362. Прочитайте лінгвістичну довідку. Поясніть, як відрізнати додатки від інших другорядних членів речення.

У конкретних реченнях деякі обставини можуть наблизитися до додатка чи неузгодженого означення. У такому разі варто зважити на ступінь конкретності чи абстрактності іменника. Іменник з конкретним предметним значенням більше тяжіє до додатка, іменник із менш конкретним значенням — до обставини. Наприклад: 1. Біля стерна сидів командир, маневруючи шаландою (Ю. Яновський) — біля стерна має більш конкретне предметне значення; отже, це — додаток. 2. Польова доріжка стелилася між високими хлібами (О. Гончар) — між хлібами має просторове значення, отже, це — обставина.

Іноді непрямий додаток, виражений іменником із прийменником, омонімічний до неузгодженого означення: 1. *Догляд за тваринами* учні взяли на себе. — *Догляд за тваринами* — (за ким? чи який?) 2. *Із-за гори доносився гул* (який? чи від чого?) *від церковного дзвону* (Леся Українка).

Треба пам'ятати, що іменні частини мови тільки тоді можуть мати при собі додаток, коли вони утворені від дієслова. В усіх інших випадках іменник із прийменником, що стоїть при іменникові, буде неузгодженим означенням. Порівняйте: *Сум* (за чим?) *за піснею* (від *суму*) — *Сукня* (яка?) *з шовку*.

363. Виконайте повний синтаксичний розбір речень (див. с. 148).

1. Моя Україна! Як я тебе любив! Твої луги, твої степи розлогі, Дніпра ревучого славетній пороги і хвилі золоті твоїх шовкових нив! (М. Стельмах).
2. Земля мені пахне терпко і солодко, аж до болю, як завжди вона лих пахне — Вітчизни земля свята (В. Козаченко).
3. Я — українець. Краю мій, та як же можна не любити Дніпра в замрії голубій, донецький степ, морський прибій, спів вечорової трембіти (І. Нехода).

364. Прочитайте речення. Визначте, яким членом речення виступає іменник із прийменником. Обґрунтовано поясніть вибір.

1. Скоро луна від вигуків завмерла в степу (Петро Панч).
2. Леонід відчув гострий сором за свій вчинок (О. Гончар).
3. Коло ліжка сидить моя маті з жубою своєю (Марко Вовчок).
4. Сухі трави, чорнобривці й мак приносять в дар до хати бабусі степові пахощі.
5. Вогники ходять по Байгороду. Поламані тіні метушаться по стінах будинків (Ю. Яновський).
6. Вишня в цвіту.
7. Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків (М. Коцюбинський).
8. Маленький, ніби іграшка, дитячий черевичок з жовтої шкіри лежав у Юрка на долоні (В. Козаченко).
9. Деесь весело дзюрчить струмок, у скісному промені сонця грає роєм мушва...
10. А від багаття доноситься гучний регіт веселої юрми, чутно жартівліві приспіви до танців, плескання в долоні, брязкіт підківок (М. Коцюбинський).

365. З поданого тексту випишіть члени речення, виражені іменником із прийменником. Проаналізуйте їх за таблицею, попередньо накресливши її.

Іменник із прийменником	Слово, до якого іменник відноситься	На яке питання відповідає	Яким членом речення виступає
-------------------------	-------------------------------------	---------------------------	------------------------------

Вузенька стежка підбігла до кручини і повилася далі крутым берегом над річкою, то видираючись на голі горби, то ховаючись у низинах. Крізь високу ліщину синіли прозорими вікнами просвіти на Дніпро.

Софія зупинилась, з тихим хвилюванням охопила очима весь мальовничий краєвид: і широку ріку із світлими перекатами, і золотисті піщані острівці з пожовклою суріпкою, і далекий протилежний берег з кущами верболозу.

Густий ліс наступав з того берега на прибережну косу. Жовтень уже торкнувся похмурих дубів. Суцільна стіна темних крон узялася червінковими плямами, верховини лісових груш палахкотіли під осіннім сонцем гарячим багрянцем.

Знайомі з дитинства рідні місця чомусь викликали сьогодні в дівчини неспокій. Ставши на коліна дівчина захопила в жменю землі, перетерла її пучками по долоні, немов хотіла відшукати в ній колись загублене зерно (О. Донченко).

366. Прочитайте поради щодо правильного вживання слів *десь*, *поруч*, *поряд*; *протяг*, *протягом*, *на протязі*; *скоро*, *швидко*; *тепер*, *зараз* на інтернет-сторінці (<http://chak-chy-pravylno-mu-hovorymo.wikidot.com> «Чи правильно ми говоримо?»). Складіть із цими словами речення так, щоб вони виконували роль обставин, і запишіть.

Спілкування

367. Що для вас значить Батьківщина? Висловіть своє ставлення до проблеми еміграції молоді.

§ 35. ПОРІВНЯЛЬНИЙ ЗВОРОТ. ВІДЛЕННЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ ЗВОРОТІВ КОМОЮ

Мовознавче студії

368. Прочитайте. Яким членом речення виступають виділені слова? На які питання відповідають? Від якого члена речення залежать?

1. В долині льон зацвів, **як щастя**, під небом синьо-грозовим... 2. І дощ, **мов жайворон**, дзвенить у гніздах світлої пшеници. . Всі дні пропливали, **мов свято**, і щастя росло, як зерно у ріллі... 4. Ти, **наче осінь золота**, спокійно йдеш притихлим садом (З тв. М. Стельмаха). 5. Моя душа, **немов черешня**, понад снігами зацвіла. 6. Моя любове, **ти — як Бог!**. (Д. Павличко).

369. Прочитайте теоретичний матеріал. Працюючи в парах, проведіть взаємоопитування.

Обставини можуть характеризувати спосіб здійснення дії чи вияву стану за допомогою **порівняння**. В ролі таких обставин виступають порівняльний зворот, означальні прислівники способу дії та іменники в орудному відмінку без прійменника.

1. **Порівняльний зворот** — це сполучення слів, яке шляхом порівняння образно характеризує дію чи якісну ознаку предмета думки. Наприклад: *Весною шуміла гучна перемога, немов повноводна ріка* (П. Воронько).

Порівняльний зворот у простому реченні найчастіше виступає обставиною способу дії: *Як море лазурне, цвіте степ*; рідше означенням: *Великі, як блюдуя, темні очі виглядають з-під вій*; присудком: *Була ти наче лісова царівна* (Леся Українка).

Порівняльний зворот починається сполучником *як*, *мов*, *немов*, *наче*, *неначе*, *ніби* та ін. На письмі виділяється комами. Наприклад: *Мов зачарований, стойть Бахчисарай* (Леся Українка).

Порівняльний зворот не виділяється комами, коли він:

1) є іменною частиною складеного присудка: *А дівчина була як сонце* (Марко Вовчок);

2) є простим присудком: *По пшениці теплий вітер хвилями гуляє, молоду пшениченьку неначе гойдає* (Л. Глібов);

3) став частиною стійкого словосполучення: *Дощ лив як з відра. Цілий день вона крутилась як білка в колесі*;

4) супроводжується часткою *не* або словами *майже*, *зовсім*: *Дівчина говорила майже як доросла*;

5) замінюється орудним відмінком іменника: *I спів його звучав не раз як плач, і плач його звучав як гімн народу* (звукав плачем, гімном).

2. Означальні прислівники способу дії на *-ому*, *-emu* (рідше *-ськи*, *-цьки*, *-зыки*) з префіксом *по-*. Наприклад: *А молодь мислила по-новому, по-науковому*.

3. **Іменник в орудному відмінку без прійменника** зі значенням порівняння, уподібнення. Наприклад: *Вона то плавала лебедем, то йшла павою, то линула ластівкою, а далі вдарилася дрібного тропака...* (І. Нечуй-Левицький).

Практикум

370. I. Прочитайте речення. Знайдіть обставини, виражені порівняльним зворотом. На які питання вони відповідають? Який це вид обставин?

1. Роки промчались, як райдужний вітер, і зупинилися біля жоржин. 2. Не злякавшись колючих розмов, ти до мене, як mrія, прийшов. 3. Згадка в небі зірки малинові знов засвітить, як серця розмай. 4. Відлітають, мов листя на вітрі, наші дні за німий небокрай (З тв. В. Крищенка).

II. Доберіть спільнокореневі слова до слова *mrія*.

III. Визначте частини мови усіх слів у другому реченні.

371. Знайдіть у реченнях порівняльні звороти, визначте, чим вони виражені, до якого члена речення відносяться, яким членом речення виступають.

1. Гірська річка, як дівчина, перестрибує з каменя на камінь — поспішає до моря (А. Малишко). 2. Є слова нам святі,

як диво світання. Ім'я України у будь-якім герці Я гордо нести-
му, як лицарський стяг. (В. Письменний). 3. Долоню пелюстка
лоскоче, мов лагідна бджілка (П. Перешийніс). 4. А слов'ї чо-
гось як навісні (Л. Костенко). 5. Її пісні — як перло многоцін-
не, як дивен скарб серед земних марнот (Л. Костенко).

372. Спишіть речення. Підкресліть обставини, виражені порівняльним
зворотом. Поясніть розділові знаки.

1. Ще димна даль бриніла в зорях, мов кришталь
(А. Малишко). 2. Над Ай-Петрі летів, як розливи ріки, тихий ве-
ресень, сонячний, любий (В. Сосюра). 3. Земля, як у горні, тліє
(А. Малишко). 4. Дві години збігли мов одна мить (Б. Олійник).
5. Невеличкі хатки кругом дворища, неначе гриби виростали
(Панас Мирний). 6. Як попіл, падали на гай холодні присмерки
(М. Рильський).

373. I. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки.

1. Море далеко мліє так ніжно як мрія. Бринить голосочек
як срібний дзвіночок (Леся Українка). 2. Слова як мед, діла як
полин (Нар. творчість). 3. Припливайте до колиски, лебеді як
мрії... (В. Симоненко). 4. Сонце мов здорована червона діжа випли-
вало з-за краю землі та оборталось блискучими хмарками, що
спалахиали від сонячного проміння мов солома від вогню. 5. А
на сході між блакитним небом та білим снігом зависла рожева
імла мов блискучий рожевий серпанок (За М. Коцюбинським).

II. Виконайте синтаксичний розбір двох перших речень (див. с. 148).

374. До поданих слів доберіть по кілька порівнянь, уведіть їх у складені
вами речення.

Білий мов ...; солодкий, як ...; прогудів, як ...; шумлять,
наче ...; гарна, ніби ...; ясний, немов ...; міцний, наче ...; го-
ворить, ніби...; в'ється, наче...; бігає як ...; блищить, ніби...;
бурхливий, наче....

375. Складіть речення з порівняльними зворотами мов калина; як
срібло; неначе блискавка; як у воду; як сир в маслі; як сніг на голову;
як зініцю ока. Визначте переможців.

376. Запишіть образні народні порівняння, вставивши на місці крапок
пропущені слова з довідки.

1., як кіт до сала. 2., як баран на нові ворота. 3., як
муха в окропі. 4., як смола. 5., як курка в борщ. 6., як
мокре горить. 7., як цап. 8., як слюза. 9., як руде теля.
10., як ковальський міх. 11., як цвяха забив. 12., як
свинячий хвіст. 13., як собаці редъка.

Довідка: допався, крутиться, дивиться, попав, пристав,
упертий, робить, чорнобрива, чистий, сопе, прямий, обрид,
сказав.

377. Спишіть. Визначте, яким членом речення виступає порівняльний
зворот. Поясніть відсутність коми перед як, мов, ніби.

1. Шевченко як поет відомий усьому людству. 2. Дощ лле
як із відра. 3. Кожна нова книга повинна бути як сповідь...
4. Обличчя її стало мов білий камінь. Вона стала мов сама не
своя (О. Гончар). 5. Спомин був як блискавка (М. Рильський).
6. Іван Мороз був ніби батьком (М. Чабанюк). 7. Княжич стояв
як зачарований (В. Малик).

378. Прочитайте. Спишіть, розставляючи розділові знаки. Зробіть синтак-
сичний розбір перших двох речень, дотримуючись схеми розбору простого
речення (с. 148).

Дівчина була невелика на зріст
але рівна як струна гнутика як то-
поля гарна як червона калина по-
вновида з тонким носиком. Щоки
червоніли як червонобокі яблучка
губи були повні та червоні як калина.
На чистому лобі були ніби
намальовані веселі тонкі чорні
брюви густі-прегусті як шовк. «Ой
гарна ж дівчина як рай мов червона
рожа повита барвінком!» — поду-
мав Лаврін (І. Нечуй-Левицький).

В. Маковський.
Українська дівчина

Спілкування

379. Розгляніть репродукцію картини Володимира Маковського
«Українська дівчина». Опишіть дівчину, зображену художником.
Уживайте порівняльні звороти.

Моніторинг

1. З'ясуйте поняття граматичної основи речення.
2. Чим відрізняються складений дієслівний присудок від простого?
Наведіть приклади.
3. Розкрийте зміст пунктоограм «Тире між підметом і присудком»,
«Кома при порівняльному звороті». Аргументуйте думку прикладами.
4. Поясніть різницю між узгодженим і неузгодженим означенням.
Наведіть приклади.
5. Яке означення називають прикладкою? Які прикладки беруться в
лапки?
6. Розкажіть про види обставин за значенням.
7. Що таке порівняльний зворот? Коли він виділяється комами, а коли — ні? Наведіть приклади.

8. Який член речення називається додатком? Чим виражуються додатки? Наведіть приклади прямих і непрямих додатків.

9. Як відрізнити додаток, виражений іменником із прийменником, від обставини, вираженої іменником із прийменником?

380. Виконайте синтаксичний та пунктуаційний аналіз тексту.

Інтернет — це величезна бібліотека. Правда, книжки в ній розміщені хаотично, без систематизації й обліку. Отже, пошук інформації в Інтернеті — дуже складна проблема. Пошукову систему можна уявити собі як широку базу даних. Вона містить веб-ресурси, веб-каталоги і пошукові сервери. Сучасні системи можуть здійснювати пошук не тільки текстової та графічної інформації, а й інформації в інших формах (В. Руденко).

Порядок синтаксичного розбору простого двоскладного речення

1. Указати, що речення просте.
2. Тип речення за метою висловлювання: розповідне, питальне, сповідальне.
3. Речення окличне чи неокличне.
4. Охарактеризувати речення за його будовою:
 - а) двоскладне чи односкладне (тип односкладного);
 - б) поширене чи непоширене;
 - в) повне чи неповне (указати, який член речення пропущено);
 - г) ускладнене чи неускладнене (чим ускладнене).
5. Підмет, чим він виражений.
6. Присудок, його тип, чим він виражений.
7. Другорядні члени, їхній тип, чим виражені, від яких членів речення залежать, яким типом зв'язку з ними пов'язані. (Спочатку розглядаємо групу підмета, а потім групу присудка.)
8. Пояснити розділові знаки.

Зразок розбору простого двоскладного речення

Марійка мовчки дивилася на здивовану подругу (О. Десняк).

Речення просте, розповідне, неокличне, двоскладне, поширене, повне, неускладнене.

Підмет *Марійка*, простий, виражений іменником; присудок *дивилася* простий дієслівний, виражений дієсловом дійсного способу. Підмет і при-

судок пов'язані зв'язком координації. У групі присудка є другорядні члени речення: обставина способу дії *мовчки* виражена прислівником, залежить від присудка *дивилася* (*дивилася (як?) мовчки*) і поєднується з ним зв'язком прилягання, непрямий додаток *на подругу* виражений іменником із прийменником, залежить від присудка (*дивилася (на кого?) на подругу*) і поєднується з ним зв'язком керування; узгоджене означення здивовану виражене дієприкметником, залежить від додатка (*подругу (яку?) здивовану*) і поєднується з ним зв'язком узгодження.

Стилістика і культура мовлення

Правильне вживання другорядних членів речення у мовленні.
Роль другорядних членів у реченні

381. Прочитайте лінгвістичну довідку.

В українській мові для узгодженого означення типовою є позиція перед означуваним словом. Після означуваного слова воно вживається рідше, здебільшого це означення, виражені дієприкметниковим зворотом, та означення-епітети: *I племені незнаному, новому несу поклін я з батьківського дому* (М. Рильський).

Якщо узгоджене означення залежить від числівникового словосполучення «два (три, чотири) + іменник у називному відмінку», то воно має форму або родового, або називного відмінка: 1. *Минуло дев'ять трудних днів* (М. Бажан). 2. *Дві тополі високії одна одну хилить* (Т. Шевченко).

Якщо означення при однорідних членах відноситься до них усіх, воно здебільшого стоїть у множині, хоч не виключена і форма однини: *Юнацький запал і завзяття час від часу штовхали хлопця на ризик*.

Якщо ж означення пояснює лише один із однорідних членів, то воно узгоджується в числі з ним: *Найменший шерхіт, тріск гіллячки, шум пташиного крила, цокання копит — все тут звучало надзвичайно лунко* (О. Гончар).

382. 1. Узгідьте означення, що в дужках, з іменниками й запишіть. Обґрунтуйте свій вибір.

1. (Незлічений) зірки сяють у воді (О. Довженко). 2. (Веселий) скляр (умілий) рукою засклів блакиттю (райдужний) вітраж (В. Бичко). 3. Помалу кружляла край (жовта) скроні (червоний) планетка гвоздик. 4. Минуло п'ять (тривожний) днів. 5. Я візьму (твій) смутку і горя (важкий) половину у (розтерзаний), (гордий), (нескорений) серце мое! (З тв. А. Малишка). 6. І на снігах паперу (дивний) повість (свій) мережку вирізьбити (яс-

ний) про молодості (легкий) випадковість і старості (суворий) сивину (*М. Рильський*).

ІІ. Поясніть правопис н і їн у прикметниках і дієприкметниках.

383. Словосполучення з узгодженим означенням часто замінюють іншими словосполученнями — синонімами з неузгодженими означеннями. Здійсніть таку заміну, порівняйте словосполучення. Чи різняться такі словосполучення смисловими відтінками? Введіть кілька пар у речення (усно й письмово), зробіть власний висновок.

1. Львівська траса. 2. Чорноволосий хлопець. 3. Соколине полювання. 4. Одеський дядько. 5. Срібна монета. 6. Безмежна свобода. 7. Нічна робота. 8. Креслярський набір. 9. Гірські вершини. 10. Геройський вчинок. 11. Двадцятирічний юнак.

Увага! Узгоджені означення лише констатують певну ознакоу предмета, неузгоджені — виділяють, підкреслюють наявну ознаку, зосереджуючи на ній нашу увагу. Неузгоджені означення можна поширити узгодженими.

Узгоджені означення належать до яскравих художніх засобів, які в художньому мовленні називають епітетами.

384. Поясніть, у яких реченнях означення є епітетом або метафорою.

1. От стеляться розложисті, як скатерт, зелені левади (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Здалека доносились крики череди, співи дівочі. 3. Одарка сиділа на лаві й любувалася синовою заставою. 4. Грицьків докір дуже вразив Чіпку. 5. Мов хто обложив кригою Петрове серце (*З тв. Панаса Мирного*).

Увага! Прикладка є одним з дійових засобів увиразнення усного мовлення. Однічні прикладки вживаються тоді, коли треба розповісти про швидкі, напружені події, а поширені прикладки — в розповідях, описах, пейзажах.

385. Об'єднайтесь у групу. Складіть усний опис квітки, назва якої — прикладка, спочатку в художньому, потім у науковому стилях. Визначте переможців.

386. Прочитайте. Простежте, яку роль виконують обставини часу і місця у тексті. Чи можна їх назвати засобом зв'язку речень?

Скільки не переорювали поле, а стежка народжувалась знов і знов. Спочатку вона губилась у високому житі, пірнала під важке волоття проса або темним шнурком тяглась серед білого квіту гречки. Після збирання врохаю наша доріжка якось блікла серед голої стерні (*В. Близнець*).

387. Складіть невеликий текст (усно), уживаючи як засіб зв'язку обставини часу і місця. Орієнтовні теми: «Останній грім»; «В осінньому лісі»; «Перший сніг»; «Зима в місті (селі)».

388. Прочитайте речення. Знайдіть порівняння. Проведіть дослідження: прочитайте вголос речення без порівнянь, а потім — з порівняннями.

нями. Обґрунтуйте зображенально-виражальну функцію їх у художньому мовленні.

1. Світла ніч стояла над горами. Чиста, прозора, вона просвічувалась наскрізь, як синій коштовний камінь чистої води (*О. Гончар*). 2. Немов барвінок, зацвіли світанки (*М. Сингайський*). 3. З неба, як розтоплене золото, ллеться на землю блискучий світ сонця (*Панас Мирний*). 4. День, мов країла у криницю, у глибоку ніч упав. 5. У травах коник, мов зелений гном, на скрипку грає. 6. Осінь, як розумна господиня, у засік зерно запашне склада (*З тв. М. Рильського*).

389. Складіть речення з порівняльними зворотами так, щоб вийшов текст.

1. Наче блискавиці. 2. Мов очко сине. 3. Червоним яблуком. 4. Як срібний дзвіночок. 5. Мов діамантові корони. 6. Що безкрає море.

Розвиток мовлення

Вибірковий переказ розповідного тексту з елементами опису місцевості

390. І. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. Які типи мовлення поєднані в ньому і як вони допомагають у розкритті думки? Пригадайте композиційні особливості опису (загальне враження, послідовний опис окремих частин, висновок). Запишіть складний план опису місцевості. Усно перекажіть опис Запорозької Січі за планом. Напишіть вибірковий переказ (див. таблицю на с. 118).

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ

Осядком козаків була Запорозька Січ на Дніпрі, нижче порогів, на островах. Там запорожці жили постійно: збиралися, вчилися військової справи і готовувалися до воєнних походів.

Січ — то була простора площа на Дніпровім острові Хортиці (потім на Базавлуці і Томаківці). За всіх боків обливала цей острів глибока вода Дніпра, крім того, на самім острові був викопаний глибокий рів, наповнений водою, поставлено високий гострий частокіл з міцними брамами. На брамах, що на ніч замикалися, стояли гармати й чатувала козацька сторожа. Недивно, що неможливо було дістатися на Січ. І хоча не раз пробували здобувати Січ турки й татари, та це їм не вдавалося.

Довкола майдану стояли побудовані хатки, так звані «коші» (з плетеними стінками), або «курені». Ті хатки були криті очеретом або кінськими шкірами. В такій хатці жив один курінь з курінним отаманом. Та козаки тільки спали тут або пересиджували негоду, латаючи одяг або чистячи зброю. В погідні дні перебували на майдані чи в степу за рікою. Там вправлялися в ізді верхи, в стрільбі з рушниці і гармат та ремонтували човни.

Посередині Січі стояла невелика церква Святої Покрови, знадвору дуже скромна, але всередині повна золота й срібла, бо козаки були побожні й дуже дбали про свою церкву, а під час читання Євангелія тримали шаблі, наполовину витягнуті з піхов, на знак того, що готові будь-якої миті боронити свою віру. Частину своєї воєнної здобичі призначали на церкву і купували щораз кращі нові хоругви та ікони.

На Січі, крім хаток-куренів, були й склади зі зброєю, з гарматами, з човнами та харчами. Коло складів стояла вночі сторожа. Про звичай й побут козаків-запорожців є багато свідчень очевидців, які були на Січі. Хто хотів стати козаком, мав наперед служити три роки в старого козака за джуру. Джура робив усяку роботу й носив за козаком другу рушницю. Коли ж навчався в нього орудувати зброєю й набирав вправності у битвах, ставав правдивим козаком і діставав зброю: рушницю, шаблю, спис, лук і стріли.

Славне Військо Запорозьке близько трьохсот літ обороняло Україну від усяких нападників. Відвага й хоробрість козаків були відомі в цілій Європі (За А. Лотоцьким).

ІІ. Поясніть значення слів *частокіл, брама, кіш, отаман, джура*.

Орієнтовний план опису місцевості

I. Місце поселення запорожців.

1. На Дніпрі, нижче порогів, на островах серед ріки.
2. Січ — простора площа на Дніпровім острові Хортиця.
3. Глибокий рів, наповнений водою, обнесений високим гострим частоколом з міцними брамами.
4. Гармати й козацька сторожа на брамах.

II. Опис житла козаків.

1. «Коши» з плетеними стінками, або «курені».
2. Покриття з очерету та кінських шкір.

III. Оберіг запорожців.

1. Церква Святої Покрови на Січі.
2. Знадвору скромна, всередині повна золота й срібла.

IV. Життєво необхідні елементи життя і побуту козацтва.

1. Склади зі зброєю, човнами та продуктами харчування.
2. Пильна сторожа.

391. Що вам відомо про побут і звичай козаків-запорожців? Які способи ведення буо використовували козаки? Хто з майстрів художнього слова описав трьохсотлітню діяльність Війська Запорозького?

Належність тестування

1. Визначте, у якому з речень підмет виражений словосполученням.

- а) Вася Багіров дуже хотів побачити знайомого (О. Гончар).
- б) Дружба народів — це злагода й мир (М. Рильський).
- в) Двоє рибалок ніколи не почувануть себе чужими один одному (Остап Вишня).
- г) Словесник Адріан Петрович прийшов на урок дуже збуджений (Ю. Смолич).

2. Знайдіть речення з дієслівним складним присудком.

- а) Я буду жити, бо жива мета (Є. Летюк).
- б) По двісті років можуть жити ворони (Є. Летюк).
- в) Більше не будеш не готувати уроки (Є. Летюк).
- г) Були тут люди вищої краси (Є. Божик).

3. Визначте, у якому реченні підмет та іменна частина присудка виражені інфінітивом.

- а) Керувати — це передбачати (Н. Чабан).
- б) Великій меті — велике життя (П. Загребельний).
- в) Людині є про що розповісти (Н. Чабан).
- г) Любов до народу — це служіння йому (О. Довженко).

4. Вкажіть речення з обставиною часу.

- а) З літечка в осінь пором відпливає (Є. Сверстюк).
- б) Від Троянівки до Вовчої долини — сім кілометрів (Г. Тютюнник).
- в) Утомивсь поет від праці, третій день лежить в недузі (Леся Українка).
- г) Чи бачив хто з вас грози приливи ранні? (Р. Братунь).

5. Визначте, у якому речення є прикладка.

- а) Хочу в батька-матері погостювати (Н. Кащук).
- б) Рідна мова — не степ, не хата, а народу мого душа (В. Гончаренко).
- в) Мов душа і сама болю-лиха хотіла (П. Палій).
- г) А на небосхилі — білі хмари-хвилі... (М. Подолян).

6. Укажіть речення, у якому додаток виражений іменником в орудному відмінку.

- а) Щось воно ожило в мені, сповнило енергією (Ю. Збанацький).
- б) Хай стане святом кожен будень для ратая й співця (В. Колодій).
- в) Народна пісня була матір'ю Шевченкової поезії (О. Гончар).
- г) Поет всюди залишається господарем свого настрою (О. Гончар).

Односкладні речення

§ 36. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ.

ТИПИ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

392. Визначте в кожному з речень граматичну основу. Вкажіть речення двоскладні й односкладні.

1. О мово рідна! Й гаряче віддав я серце недарма. Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема (В. Сосюра). 2. Любо в суду соловейко виспівує, слухаю ніжне ляцання. Чистую, щи-

рую річ українську чую я в тім щебетанні (А. Кримський). 3. Любіть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну, красу її, вічно живу і нову, і мову її солов'їну (В. Сосюра). 4. Люблю, мов сонце, материнську мову... (С. Литвин). 5. Чуєте, скільки вогню в нашій мові, в жаркому, гарячому, гарному слові? (Л. Первомайський).

Мовазнавче ступінь

393. Прочитайте теоретичний матеріал. Дайте відповіді на запитання.
1. Які частини мови можуть виступати головним членом в односкладних реченнях? 2. Чи можуть бути в них другорядні члени речення? 3. Які підтипи дієслівних односкладних речень вказують на головний член — особове дієслово?

Односкладні речення — це такий тип простого речення, організуючим центром якого є один головний член. Головний член односкладного речення одночасно називає предмет або явище і разом з тим стверджує його наявність, характеризує дію в її зв'язку з предметом, указує на відношення до дійсності. Відсутність другого головного члена у таких реченнях не викликає їхньої неповноти.

Односкладні речення можуть бути поширеними й непоширеними: *Рисунок. Креслення. Сніжок... Люблю зими живі картини* (П. Усенко).

Головні члени в односкладних реченнях можуть бути однорідними: *В повітрі тихо, холодно й морозно* (Панас Мирний).

За морфологічними ознаками головного члена односкладні речення поділяють на іменні, дієслівні та прислівникові.

В іменніх реченнях головний член виражений іменником, формально він співвідноситься з підметом двоскладного речення: *Зима. Криниця. Стук обмерзлого відра. Жіночі голоси і перегук дитячий* (М. Рильський). За значенням іменні односкладні речення поділяються на два підтипи — **номінативні** (називні) і **вокативні**.

Головний член дієслівних речень — дієслово, він формально співвідноситься з присудком двоскладного речення: *Нас зустрічають хлібом-сіллю* (С. Скляренко).

Дієслівні речення поділяються на п'ять підтипів: **означено-особові, неозначенено-особові, узагальнено-особові, безособові та інфінітивні**.

Конструкції з головним членом, вираженим прислівником, відносяться до безособових: *У вітряку тепер завізно, і гамірно, і добре від рясноти людських очей* (М. Стельмах).

Практикум

394. Прочитайте. Випишіть односкладні речення. Чим виражені в них головні члени? Чи є залежні другорядні члени речення? Це речення поширені чи непоширені? повні чи неповні?

Пізня осінь. Вечоріє. Сонце торкається чорного небосхилу. Гори й долини огортає вечірня мла. В степу тихо, тихо. Зачаровані красою нашої рідної природи, стоїмо на високій могилі. Дихається легко і вільно. Краса, простір, воля! Перед нами розкинулись села, на видноколі — ліс (В. Сухомлинський).

395. Визначте за морфологічними ознаками головного члена тип односкладного речення (іменний, дієслівний, прислівниковий).

Жнива... На току на тебе струменем ллеться живе, тепле зерно, — долоні самі тягнуться до нього. Жнива! Пахне зерном. У полі, в селі, на кожному подвір'ї, в кожних сінях, хаті — всюди розлиті паході зерна. Солодкуваті, щемкі. Житня, пшенична, хлібосільна пора. На ланах багатоголосий гул моторів... Молотять хліб (За М. Сингаївським).

396. Спишіть речення. Чим виражений головний член речення? Який це тип речення? Визначте спосіб, час, особу і число дієслова — головного члена речення. Чи потрібний у реченні підмет?

1. Погуляю понад морем та розважу свое горе. Та Україну згадаю, та пісеньку заспіваю (Т. Шевченко). 2. Не співай мені, землячко, на чужій чужині, не нагадуй мені, сестро, рідної Вкраїни (П. Куліш). 3. На Вкраїні й для Вкраїни будем жити й помремо (В. Самійленко).

397. Прочитайте уривки. Визначте односкладні речення, їх тип. Сформулюйте висновок про їхню роль у тексті.

1. Годуйте коней. Неблизька дорога.
Благословіть в дорогу, матері (Л. Костенко).

2. Але вітру нема. Затарабанився десь у високі ситняги. Йому там добре спітися. Бо так йому зараз і належить. Во наливаються соняхи. Іду собі понад соняхи. Аж гульк — по сей бік приладнався межи них столичний художник Карпо. Соняхи малювати просто. Однакові вони за фарбами, призначенням і сутністю своєю (О. Хоменко).

Спікунування

398. Уявіть, що ви повернулися з мандрівки до іншого міста, далекої країни. Складіть розповідь про враження від побаченого, вживаючи односкладні речення. Якого стилю буде ваша розповідь?

§ 37. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З ГОЛОВНИМ ЧЛЕНОМ, СПІВВІДНОСНИМ ІЗ ПРИСУДКОМ. ОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Мовознавчі студії

399. Спишіть речення. З'ясуйте, чим виражений головний член. Який це тип речення? Визначте граматичні ознаки головного члена (спосіб, час, особу, число). Чи потрібний у реченні підмет?

Люблю зелені степи нашої північної України. Широкі вони, як море, довгі, як небо; безкраї, як воля... І що хороши-прехороши вони навесні! Не розкажеш, не спишеш і не намалюєш тієї степової краси... Любуюмося зеленим безкрайм килимом, смахуємо раєве смакування... «Любіть, любіть», — закликає перепілка (За О. Кониським).

400. Прочитайте лінгвістичну довідку. Складіть алгоритм «Як визначити означенено-особове речення в тексті за граматичними ознаками».

Означенено-особовими односкладними реченнями називаються такі односкладні речення, у яких головний член виражений діесловом, що своїм особовим закінченням вказує на означену (конкретну) особу, якою може бути мовець або його співорозмовник: я, ти, ми, ви. Головний член виражається діесловом у формі 1-ї або 2-ї особи однини чи множини теперішнього чи майбутнього часу дійсного або наказового способу. В означенено-особових односкладних реченнях увага зосереджується не на виконавцеві, а на самій дії. Наприклад: 1. До вічного вогню приходимо щораз (М. Сингайський). 2. Будемо ж берегти наше мирне українське небо (З газети).

Практикум

401. I. Проаналізуйте подані означенено-особові речення. Визначте, якою формою діеслова виражені в них головні члени.

1. Любимо Вкраїну, та не сліпо, щирим серцем, чистою душою (О. Підсуха). 2. Наливайтесь, житечко і ячмінь, теплою виною (В. Бичко). 3. Згадую давній дні, згадую давні розмови (В. Грінченко). 4. І мене в сім'ї великий, в сім'ї вольний, новий не забудьте пом'янути незлім тихим словом (Т. Шевченко). 5. Сади свій сад, плекай свої надії, зневірою душі собі не рань (П. Дорош).

II. Поясніть орфограми і пунктуограми.

402. I. Перетворіть подані двоскладні речення на односкладні означенено-особові. Запишіть парами.

1. Ми любим дивитись на зорі, на їх неосяжну сім'ю, шукаєм в буревому морі по зорях дорогу свою (П. Воронько). 2. Я візьму шматочок літа, кину в воду і зварю чистим золотом сповіту, нерозбризкану зорю (В. Бичко). 3. Молоденькі сади ми посадим на кручі, яворами прикрасим дорогу походу (А. Малишко).

4. Як я люблю оці години праці (Леся Українка).

II. Поясніть різницю в смислових відтінках: у яких реченнях наголошується на дії, а в яких — на особі?

403. I. Прочитайте текст. Випишіть означенено-особові речення. Зробіть синтаксичний аналіз їх.

Ми з дитинства навчаємось мови. Не залишайте цього потрібного для думки заняття і далі.

Мова розвивається, вдосконалюється. Хай мова викликає подив і зачарування. Але надовго не зупиняйтесь у зачаруванні. Проникайте своєю допитливістю в механізм дії мови, у її творчі спроможності, у широту її функцій.

Любіть мову. Бережіть її — вірну помічницю у вашому зростанні. Шануйте граматику — незмінного диригента незліченого оркестру слів (За І. Вихованцем).

II. Зробіть словотвірний і морфемний розбір слів зачарування, незліченного.

404. Прочитайте. Використовуючи в ролі головного члена діеслова наказового способу, допишіть правила тактової поведінки.

Безтактність ображає не менше, ніж грубість. А як поводитися, щоб не бути безтактним? Є одне універсальне правило, яке допомагає за будь-яких обставин зорієнтуватися, як діяти.

... чужі смаки, чужу точку зору.

... в собі душевної глухоти.

... чесним і чуйним до людей — близьких і незнайомих, однолітків і дорослих.

Словом, ... поваги людей до тебе (З журналу).

Довідка: поважати, прагнути, боятися, бути.

Спіккування

405. Складіть і розіграйте у розмовному стилі діалог «На спортивному майданчику». Чи можливі в ньому означенено-особові речення? Яка їх роль в усному мовленні?

406. Напишіть невеличкий твір на тему «Євро-2012» в Україні». Вживайте означенено-особові односкладні речення.

§ 38. НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Мовознавчі студії

407. Прочитайте. Визначте головний член речення, його морфологічні ознаки (особу, час, число). Чи вказує присудок у цих реченнях на конкретних осіб?

1. Весною в селі встають рано (Г. Тютюнник). 2. Після вечері зразу ж лягали спати (О. Довженко). 3. По обіді дякували батькові-матері (Іван Ле). 4. Працюють на землі важко, щоденно (З газети).

408. Прочитайте лінгвістичну довідку. Складіть алгоритм визначення неозначено-особових речень у тексті (за граматичними ознаками).

Неозначено-особовими односкладними реченнями називають такі односкладні речення, в яких дійова особа мислиться неозначено, а головний член виражений діесловом 3-ї особи множини теперішнього або майбутнього часу, або формою множини минулого (давнominулого) часу дійного способу. Наприклад: 1. Посадили над козаком явір та каплину (Т. Шевченко). 2. Поділять тебе, земле, ой поділять (М. Коцюбинський). У цих реченнях важлива сама дія, а не її виконавець.

Неозначено-особові речення широко вживають у наукових творах при описі дослідів чи процесів: Солі одержують за допомогою хімічних реакцій...

Практикум

409. I. Прочитайте текст. Визначте тип односкладних речень. Обґрунтуйте свою думку.

Дбаючи про красу й молодість, умиваються вранці росою з липи, берези, яблуні, вишні... Раз на тиждень роблять маски з листків кульбаби, кропиви, соку алое. Відбілюють обличчя масками з хрону, сиру, яблук, омолоджуються петрушкою з медом.

Щоб волосся було пишним, його мили в кип'яченій воді, додаючи любисток, м'яту, ромашку. Полоскали відваром любистку й васильків.

А після купання ополіскувалися настоем м'яти зі свіжим яблуком. Наслідуйте приклад предків наших і будете славитися красою (З журналу).

II. Що нового ви дізналися про цілющі властивості рослин?

III. Визначте вид додатків.

410. Об'єднайтесь у групи. Складіть три неозначено-особові речення, використавши в ролі присудка діеслова теперішнього, майбутнього і минулого часу. Визначте групу переможців.

411. Проведіть синонімічну заміну двоскладних речень неозначено-особовими і навпаки. Поясніть, як це вплинуло на зміст речення. Сформулюйте висновок, коли використовуються неозначено-особові речення.

1. За народним звичаем, селяни зустрічають нас хлібом-сіллю. 2. У селі співали дівчата. 3. Мамі поштар приніс листа. 4. Через сотні років вас пам'ятатимуть люди. 5. Посадили нову алею тополь у парку. 6. Школярі вивчають комп'ютер. 7. Листоноша пропонує передплату на журнал «Комп'ютер у школі та сім'ї».

Згоден

ОБГРУНТУЙ

Не згоден

В односкладних діеслівних реченнях може бути лише група присудка.

412. Опишіть один із хімічних дослідів, використовуючи неозначено-особові речення.

413. Зробіть синтаксичний аналіз односкладних речень (див. с. 148). Визначте їхній тип. Вставте пропущені букви.

Ро..рив-травою називають цю чудодійну рослину у народних казках. За л..гендою, саме цю траву ро..шукують відьми. Про неї ро..повідають у піснях, її використовували у ворожіннях. Вона відч..яє найх..тріші замки. Як павутиння, ро..сипається від неї кайдани. Ро..рив-траву знають і шанують у нашому народі (За О. Кононенком).

Спікуювання

414. Прочитайте текст. Визначте тип односкладних речень. Розкажіть свій рецепт велиcodньої паски. Яка роль односкладних речень в описах процесів праці?

Щоб зробити сирну паску, беруть свіжий сир, протирають його через сито, солять, додають яйця, ретельно промитий ізюм, масло, цукор, цедру лимона або ванілін. Все треба ретельно перемішати. Потім форму змочують водою, вистеляють тонкою тканиною. Підготовлену сирну масу викладають у форму, щільно утрамбовують, накривають зверху ошпареною дошкою, придавлюють вантажем і ставлять в холодне місце на 10—12 годин. У Великодній ніч ставлять паску на блюдо. Прикрашають паску частіше всього цукатами, горіхами, кольоровими льодяніками (З календаря).

§ 39. УЗАЛЬНЕНО-ОСОБОВІ ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Мовознавчі ступіні

415. Прочитайте лінгвістичну довідку. Порівняйте означенено-особові речення й узагальнено-особові. Чим вони відрізняються? Якими синтаксичними чи граматичними ознаками вони подібні?

Узагальнено-особовими односкладними реченнями називаються такі односкладні речення, дія яких стосується узагальненої особи, а головний член виражений дієсловом 2-ї особи, зрідка — в інших особових формах. Узагальнено-особові речення мають такі ознаки:

1) відтворюються у мові у вигляді готових одиниць для пояснення однакових ситуацій: *Лежачого не б'ють*;

2) не мають просторово-часової конкретно-сituативної співвіднесеності: *Чесне діло роби сміло* (*Нар. творчість*). У реченні є віднесеність до координатів «усе — завжди — всюди». Це ніби формула для всіх людей взагалі;

3) існують у реченні як абстраговані судження, що не відображають певних «конкретних справ»: *Хвалою не нагодуєш* (*Нар. творчість*).

Узагальнено-особові речення можуть бути й складними реченнями з різними видами зв'язку (безсполучниковим, сурядним, підрядним тощо). Наприклад: 1. *Вік живи — вік учись*. 2. *З розумним розуму наберешся, а з дурним і останній загубиш*. 3. *Не погань криниці, бо схочеш водиці* (*Нар. творчість*).

Узагальнено-особові речення поширені в публіцистичному стилі (особливо в статтях), художньому (особливо в поезії), розмовному (особливо приказки, прислів'я, повчання, поради).

Практикум

416. Прочитайте. Доведіть, що ці речення узагальнено-особові.

1. Не поклавши, не бери. 2. Згаяного часу і конем не наздоженеш. 3. Скажеш гоп, коли перескочиш. 4. Неправдою світ пройдеш, та назад не вернешся. 5. Бездонної діжки не наллеш. 6. Не спитавши броду, не лізь у воду. 7. Чого собі не зичиш, того й другому не бажай (*Нар. творчість*).

417. Допишіть прислів'я. Підкресліть головні члени речення. Чим вони виражені? Які це речення? Обґрунтуйте свою думку.

1. Вчись не до старості, а 2. Будь швидким не на обіцянку, а на 3. Працюй плечима, а не 4. Більше роби, а менше 5. Як маєш збрехати, то краще

Довідка: виконання, до смерті, говори, очима, змовчи.

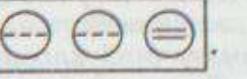
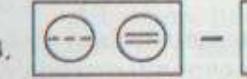
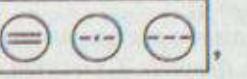
418. Самодиктант. Вивчіть прислів'я і під власну диктовку запишіть.

1. Чужого не гудь, свого не хвали.
2. Не розхитуй човна, бо вивернешся.
3. Як постелишся, так і виспишся.
4. Наперед не виривайся, а ззаду не лишайся.
5. Роби надворі, буде і в коморі.
6. Здобудеш освіту, побачиш більше світу.
7. Відстанеш годиною — не здоженеш родиною (*Нар. творчість*).

419. Визначте тип кожного речення. У якому стилі його можна використати? Свій вибір стилю аргументуйте.

1. Піклуєшся про свою землю, дбаєш про неї — і завдяки цьому вигідно продаеш (*Ю. Бедзик*).
2. Переконаний: з почуття помсти і злоби не побудуєш крашого, людяного життя (*Г. Косинка*).
3. Посій в пору, будеш мати зерна гору.
4. Учителя і дерево впізнають з плодів (*Нар. творчість*).
5. Любіть землю! Любіть працю на землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим ні на якій планеті (*О. Довженко*).

420. Складіть узагальнено-особові речення за поданими схемами.

1. — . 2. .
3. . 4. ,

Спілкування

421. Випишіть зі збірника усної народної творчості п'ятнадцять узагальнено-особових речень.

422. Чого навчають нас прислів'я? Чи актуальні вони сьогодні? Які з них важливі для вас особисто? Подискутуйте з однокласниками про це.

423. Поспілкуйтесь на тему «Чим багатий наш духовний світ?» Простежте, чи вживаєте ви односкладні дієслівні речення.

§ 40. БЕЗОСОБОВІ ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

424. Спишіть. Підкресліть головні члени речення. Визначте, двоскладні чи односкладні вони. Чи є у реченнях вказівка на предмет, який виконує дію? Що означає головний член (дію, стан, процес)?

Навколо справді було казково. Вечоріло. Незважаючи на малесенький вітрець, парило і робилося душно. Пахло талим снігом. Видно, уже весніє... (За Г. Тютюнником).

Малознавчі ступіс

425. Прочитайте теоретичний матеріал. Які смислові та граматичні ознаки властиві безособовим реченням? Якими формами дієслів виражається головний член у безособових реченнях?

Безособовими називаються такі односкладні речення, в яких виражається дія або стан, що виникають та існують незалежно від витворювача дії та носія стану. Наприклад: 1. *А в степу весніє, весніє* (О. Гончар). 2. *Світало по-березневому рано* (З. Тулуб).

Безособові речення вказують на стан природи, довкілля, на фізичний або психічний стан людини, незалежні від самого виконавця, і процеси, що виражаюти ставлення до повідомлюваного: 1. *Світало (А. Малишко)*. 2. *Зробилося страшно*. 3. *Мені було прикро (Яків Баш)*.

Головний член безособових речень може бути виражений:

1) **безособовим дієсловом**. Воно має форму 3-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часу або форму середнього роду однини минулого часу, але вказівка на особу у таких дієсловах має формально-граматичний характер: 1. *Швидко розвіднілося* (Ю. Бедзик). 2. *Та не судилося* Марії зберегти дітей (О. Довженко);

2) **особовими дієсловами** в безособовому значенні. Такі дієслова мають форму 3-ї особи однини або форму середнього роду: 1. *Пахне в'яло травою, квітами* (О. Довженко). 2. Чимось особливо рідним повіяло від мальв;

3) **дієслівними формами на -но, -то**: 1. *Там усе правильно записано* (В. Собко). 2. *На лузі траву скошено*;

4) **неозначеню формою дієслова** із заперечною частиною **не**: *Не розірвать з життям моого єднання* (В. Сосюра); словом **немає**: *Біля афінських стін сьогодні немає ворогів* (Ю. Мушкетик); дієсловами **чути, знати**: *Було чути тихий шепіт*;

5) **іменником із запереченнем**: *Удар! Ні стогону, ні крику* (В. Сосюра);

6) **прислівниками**, зокрема словами категорії стану: **добре, важко, холодно, можна, слід, шкода, треба, час, стало** із зв'язкою або без неї: *У кімнаті світло, тепло. Матері кожної дитини жаль*;

7) **предиктивними словами** іменникового походження: **страх, жаль, шкода, гріх, пора**: *Сором хилитися, долі коритися* (Л. Костенко).

Головний член безособового речення часто буває складеним: 1. *Приємно зараз було Сагайді дивитись* на своїх людей (О. Гончар). 2. *Починає дніти* (М. Коцюбинський).

Увага! В односкладному безособовому реченні предиктивний прислівник (**важко, жаль, боляче, добре тощо**) стоїть перед інфінітивом і утворює з ним один складений головний член: *Як важко перші кроки йти* (А. Малишко).

Безособові речення поширені в розмовному та художньому стилях.

Практикум

426. Спишіть речення. Підкресліть головний член. Чим він виражений? Доведіть, що ці речення безособові.

1. Морозом вікна позамурено.
2. На селі світиться скрізь (Панас Мирний).
3. У землянці було жарко.
4. Довкола було тихо й безлюдно.
5. Чернишеві стало приемно (З тв. О. Гончара).
6. Опівдні зробилося зовсім тепло.
7. Від борозни повіяло гіркими корінцями і розпареним душком землі (З тв. Григора Тютюнника).
8. Надворі вогко й холодно.
9. Ні з ким навіть говорити (О. Хоменко).

427. Прочитайте. Яка роль безособових речень у текстах-описах?

Зранку вперше підморозило. Голій землі було холодно, не-привітно. Прижухлим озимим хотілося вкритися білою ковдрою і спати до весни. Навкруги тихо. Все в очікуванні зими. Після обіду насунулось, потемніло. Скоро закружляли лапаті сніжинки. Раптом помело по дорозі, закрутило, зав'южило, захурделило. Довгождана зима... (В. Кулик).

428. Перетворіть безособові речення на синонімічні двоскладні і запишіть. Підкресліть у них підмет і присудок. У яких текстах безособові речення більш доцільні, ніж двоскладні?

1. Пахло смолою і хлібом житнім (П. Дорош).
2. Сьогодні чогось не спалося хлопцеві (М. Стельмах).
3. Потім несподівано зразу труснуло сніжком (М. Коцюбинський).
4. Чіпку всього трусило (Панас Мирний).
5. Козакам поталанило пробитися до фортеці.
6. Добуто у турків добру гармату (Г. Колісниченко).

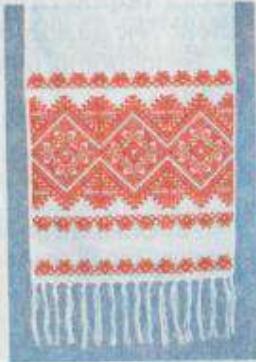
429. Перебудуйте подані речення на безособові. У яких текстах їх слід використовувати? Обґрунтуйте відповідь.

1. Тут пахли нагріта земля, соняшники, кріп (Г. Тютюнник).
2. Жаль здавив серце.
3. Душа занімала та стерпля.
4. Повіяли осінні вітри.
5. Вітер штурляв у вікна сніжинки.
6. Зал був затишний.
7. Василина чогось соромилася.

Спікнування

430. Напишіть твір-опис «Останні вибрики зими». Доцільно вживати безособові речення. Найкращі роботи розмістіть на сайті вашого навчального закладу.

431. Розгляньте фотоілюстрації. Об'єднайтесь у групи й доберіть до кожної з них по три безособові речення. Визначте групу переможців.

§ 41. ІНФІНІТИВНІ ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Мовазнавчі студії

432. Прочитайте речення в обох стовпчиках. Чим виражений головний член речення? Чи є різниця між головним членом безособового речення і поданих речень? Зверніть увагу на зв'язок головного члена з іншими словами в реченні. Як би ви назвали ці речення?

Безособові речення

1. Отепер уже можна показатися й дядькові (*Яків Баш*).

2. Уже час було Косачову повернутись (*Ю. Збанацький*)

?

1. Негайно зупинити ворога понад Доном... (*Іван Ле*).

2. Козацьких дубів в Україні не полічить (*З газети*).

433. Прочитайте лінгвістичну довідку. Складіть алгоритм визначення інфінітивних речень.

Інфінітивами називаються односкладні речення з головним членом, вираженим незалежним інфінітивом, що позначає можливу або неможливу дію. Наприклад:
1. *Куди мені діватись? Де помочі шукати? Кого просити?* (*І. Котляревський*) 2. *Піти лише пасіку обдивитись* (*Панас Мирний*).

На відміну від безособових речень, до складу головного члена яких теж може входити інфінітив, але інфінітив залежний, підпорядкований предикативним словам, в інфінітивних реченнях діеслово у неозначеній формі є незалежним і самостійно виступає у ролі головного члена. Наприклад: *Соню*

над світом горіти (*М. Нагнибіда*). Виконавець дії позначається в реченні додатком у формі давального відмінка: *Зранку менійти до школи*.

Інфінітивні речення різноманітні за своїм значенням. Серед інфінітивних речень виділяють:

1) розповідні речення зі значенням простого ствердження чи заперечення дії, її неминучості, можливості чи неможливості: *Ніколи не зупинити блискавиць* (*О. Гончар*);

2) спонукальні речення, що виражають пораду, побажання, пропозицію, прохання, наказ, заклик: 1. *Стояти тут!* (*М. Бажан*). 2. *Перебудувати очі!* (*О. Гончар*);

3) питальні речення: *Як мені далі жити?* (*В. Собко*);

4) речення, які виражають бажаність чи небажаність дії, її доцільність: *Назавжди викреслити війну з життя людини!* (*Іван Ле*). У таких реченнях до складу головного члена входить частка *б* (*би*).

Практикум

434. Спишіть речення. Підкресліть головний член. Укажіть, яке значення він виражає.

1. Не злічити мені тих зірок (*В. Сосюра*).
2. Простір не осягнути й не обняти (*Л. Дмитерко*).
3. Роботящим умам, роботящим рукам перелоги орати (*Т. Шевченко*).
4. Одібрати землю! (*М. Коцюбинський*).
5. Сонця злиток, і правду, й гнів — тобі нести (*А. Малишко*).
6. Коли б хоч з чоловіком словечко промовити (*Марко Вовчок*).

435. Прочитайте. Визначте інфінітивні речення і безособові. Аргументовано поясніть різницю між ними.

1. Можна втратити все, але мати Вітчизну (*П. Перешийніс*).
2. Словами серденька не одурити (*Леся Українка*).
3. Краще багато істи, ніж багато говорити (*Нар. творчість*).
4. Не могли спокійно жити, спати, в горі матерів втішати.
5. Усміхнувся. Як тут не радіти! Усі разом. Щирі в почуттях.
6. Стукнули в шибку пізньої ночі. «Хто б це? Чи можна в хату пустити? Темно надворі, хоч виколи очі... Може, і лампу не треба світити... Може, пождати, та й підуть від хати!...» — думав лісник...
7. Викувати троянду не кожному дано (*Ю. Яновський*).
8. Хотілося піснею стати і полетіти в далекі світи (*В. Грінчак*).

436. I. Спишіть текст. Визначте види односкладних речень.

Ви бачили справжню скриню? Таку, од якої очі розбігаються, серце калатає, таку, в яку хочеться пірнути мов у барвисте літо? У моєї бабусі була така скриня. Не скриня — скарб! Вона стояла у кутку, застелена веселковим вовняним рядном, повна тайни, розмаю, стояла міцно й урочисто. Чого тільки не було в тій скрині. Святковий одяг, рядна, подушки, сорочки, намис-

та. До скрині ховали «спомини про дівування» та скарби, надбані за самостійного господарювання, рушники повивальні, рушники весільні, сорочки шлюбні та великовідні, скатертини святкові та «на щодень» (Із журналу).

II. Зробіть синтаксичний розбір односкладних речень (див. с. 148)

Спінкування

437. Об'єднайтесь у групи. Придумайте і запишіть по три односкладні речення різних видів (означено-особових, неозначено-особових, узагальнено-особових, безособових, інфінітивних), дібравши їх за певною темою. Визначте групу переможців.

438. Напишіть твір «Наші герої — брати Клички!». Використовуйте різні види односкладних речень.

§ 42. ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З ГОЛОВНИМ ЧЛЕНОМ, СПІВВІДНОСНИМ З ПІДМЕТОМ. НАЗИВНІ ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Малознаті стужі

439. I. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Визначте головний член в односкладних реченнях. Чим він виражений?

Звичайні озерця. Сосонки. Вільхи.
Між ними й за ними піщаний лан.
І не просивши в природі пільги
Та перемігши цупкий бур..ян,
Квітує жито. Соло..кі соки
Н..суть колоскам корінця рясні.
Хоча ст..бел..ця не дуже в..сокі,
Та сила тужава бр..нить у з..рні.
Б..рі..ки. Пісок. Сосняк сумовитий,
А колос у жита і тут густий.
На те воно й жито, щоб всюди жити
І радість ж..ттям н..сти.

I. Савич

II. З'ясуйте лексичне значення виділених слів.

440. Прочитайте. Працюючи в парах, здійсніть взаємоопитування за темою.

Номінативними (називними) реченнями називаються односкладні речення з називним відмінком імені або кількісно-іменною сполучкою, що стверджують буття предмета або явища, яке може ускладнюватися значенням вказівки, емоційної оцінки, волевияву. Наприклад: 1. Сніг і вітер. Хурделиця. Мороз (А. Головко). 2. Зима. У лісі стало зовсім холодно (В. Підмогильний).

Основною граматичною ознакою номінативних речень є їх односкладність та морфологічна природа головного члена, який може виражатися:

1) іменником у називному відмінку: Зоря... Цвіти... І гай, і поле... Над ставом верби золоті (В. Сосюра);

2) кількісно-іменною словосполучкою: Два літа. Три літа. А там дивись і в школу помандрує (Я. Мельник);

3) займенником: Вона! Боже, справді вона (В. Самійленко).

Частина іменників не утворюють номінативних речень, оскільки вони не мають буттевого значення. Це, зокрема, абстрактні і збірні іменники. З цієї ж причини номінативні речення не бувають заперечними, вони тільки стверджувальні.

За структурою ці речення бувають **поширені** і **непоширені**. Непоширені номінативні речення складаються тільки з іменника у називному відмінку: Тиша... (О. Донченко). Поширені номінативні речення включають головний член і залежне від нього значення. Це значення може бути узгодженим і неузгодженим, відокремленим чи невідокремленим. Узгоджене значення в основному стоїть перед головним членом: Високі айстри, небо синє, твій погляд, мілій і ясний... (М. Рильський).

Увага! Прикметник, що стоїть після головного члена, у більшості випадків є іменною частиною складеного присудка, а саме речення є двоскладним: Дорога довга. Яр глибокий.

Неузгоджене значення вживається як перед головним членом, так і після нього: 1. Каштанів шум. Дніпра привіти. (В. Сосюра). 2. Ніч наступу.

Номінативні речення є завжди повними. Неповних номінативних речень не буває. Деякі номінативні речення мають вказівні частки ось, он, от: А ось ліси (Л. Дмитерко).

Залежно від значення та структури розрізняються такі різновиди номінативних речень:

1) **буттеві**, або **екзистенціальні**, що стверджують існування, буття предметів, подій, явищ: Вечір. Ніч (П. Тичина);

2) **вказівні** (з частками ось, он, от): Ось собор (З газети);

3) **емоційно-оцінні**, або **оцінні номінативні** (зі словамами який (яка, яке, які), такий (така, таке, такі), що за, ну і та окличною інтонацією): Які степи! (О. Гончар) — у яких поєднується повідомлення про існування предмета з емоційною характеристикою;

4) **власне-називні**, до яких належать назви книг, журналів, організацій, установ, заголовки тощо: «Собор» (роман О. Гончара);

5) **спонукально-бажальні номінативні речення** (в яких міститься команда, наказ тощо): Вогонь! — пролунало з КП.

Увага! Речення-звертання, в яких передається те чи інше почуття, волевиявлення (радість, страх, прохання, заборона і т. д.), називають **вокативними**. Наприклад: *Вона забула постукати, сіпнула двері: «Варю!»* (О. Донченко). За формою вокативні речення близькі до номінативних, але головний член їх може бути виражений не тільки називним, а й кличним відмінком іменника: 1. *Україно-земле, о рідна моя!* Чи знову повернеться слава твоя? (О. Левицький). 2. *Мати ніжна моя!* Знай: по бурі тяжкій перемога засяє дзвінка і погідна (М. Рильський).

Примітка. В останніх синтаксичних дослідженнях вокативи називають не реченнями, а висловленнями — ізольованими звертаннями — залишками або звертальними комунікатами, що можуть виражати різні відтінки значення — гукання когось, спонукання, попередження, заборону: 1. *Степане! Біжи вівці вилучати!* (М. Коцюбинський). 2. *Голубчику! Схаменись! Не кажи таких слів!* (Ю. Яновський).

Практикум

441. Спишіть. Підкресліть головні члени у називних реченнях. Вкажіть поширені й непоширені називні речення.

1. Сніг і вітер, ніч зимова (В. Сосюра). 2. Вечір. Прохолода. В селі дзвенить криниця повноводна (М. Рильський). 3. Ніч. Тиша. Біле, біле поле (В. Сосюра). 4. Село. Хати. Так тихо-тихо. По вікна стіни замело... Хмарно... Сумно... Чорні луки, чорне поле, чорний гай (С. Черкасенко). 5. Вітри та сонце. Сива ковила. Орлиний клекіт. Коней дике ржання... (Г. Кривда). 6. Мертві тиши. Степ без кінця і без краю (О. Донченко).

442. Спишіть. Підкресліть називні речення.

1. Розлогі верби. Затишок і тіні. Під ними тихо плещеться ріка. 2. Верби й тополі, діброви й гаї. Стежка між нивами плідними. 3. Ой, зима! Біжить, рягоче біло. 4. Умань! Добра ласка ва Умань. Хмари в небі — мов сива шаль. 5. Гей, нові Колумби й Магеллани! Кличуть нас у мандри океані. 6. Кораблі! Шикуйтесь до походу! Мрійництво! Жаго моя! Живи! (З тв. В. Симоненка).

Задача ОБ'РУНТУЙ Не згадай

У називних реченнях може бути тільки група підмета.

443. Поширте подані називні речення другорядними членами. Які другорядні члени можуть бути в називних реченнях?

Зима. Мороз. Сніги. Село. Ліс. Річка.

444. Перетворіть речення на поширені й непоширені називні. Порівняйте поданий і створений тексти. Який із них відзначається більшою виразністю?

Зразок. Прийшла весна. — Весна!

1. Настав пекучий полудень.
2. Яскраво світило сонце.
3. Перед нами відкрилась лісова галявина.
4. Навколо буяли соковиті трави.
5. Палахкотіли веселкою лісові квіти.

445. На лінгвістичному порталі [«Mova.info»](http://www.mova.info) (www.mova.info) знайдіть текст «Індивідуальні особливості пам'яті». Прочитайте його, сформулюйте основну думку тексту. Вишишіть односкладні речення. Визначте їхній тип. Перебудуйте декілька двоскладних речень на односкладні.

Спікуючі

446. Подискутуйте на тему «Музика у моєму житті». Аргументуйте свою відповідь. Уживайте односкладні речення.

447. Уважно прочитайте розділ «Односкладні речення». Складіть план. Підготуйтесь до усного викладу матеріалу всього розділу.

Маніфест

1. Які речення називаються односкладними?
2. Назвіть типи односкладних речень.
3. Які речення називаються означенено-особовими? Наведіть приклади.
4. Назвіть характерні ознаки неозначенено-особових речень. Наведіть приклади.

5. Чим відрізняються узагальнено-особові речення від означенено- і неозначенено-особових? Доведіть відмінність їх на прикладах.

6. Які речення називаються безособовими? Наведіть приклади безособових речень. Чим безособові речення відрізняються від інфінітивів? Покажіть на прикладах.

7. Схарактеризуйте номінативні речення. Чим вони відрізняються від односкладних речень інших типів? У чому відмінність номінативних речень і вокативних? Наведіть приклади.

8. Які речення називаються повними, а які — неповними? поширеними і непоширеними? Наведіть приклади. Чи можуть бути неповними поширені, а повними непоширені речення? Доведіть на прикладах.

448. Прочитайте. Визначте вид односкладних речень.

1. Летим. Дивлюся, аж світає.
2. Ніхто того не додбає, ніхто не зруйнує...
3. Задзвонили в усі дзвони по всій Україні.
4. Зима! Сиди один в холодній хаті.
5. Смеркалося... огонь огнем кругом запалало...
6. Чи довго ще на цім світі катам панувати?!
7. Нехай чорніє, червоніє, полум'ям повіє...
8. Людей не чутъ, не знатъ і сліду людської страшної ночі (З тв. Т. Шевченка).

449. Напишіть рецепт приготування улюбленої страви, використовуючи означенено-особові речення.

Зразок. Береш (беру), наливаєш (-ю), додаєш (-ю), кладеш (-у), ставимо.

450. До кожної з поданих тем запишіть план у формі називних речень і складіть розповідь за ним: «Світ моїх захоплень», «ПК у нашій сім'ї», «Володар духовної краси».

451. Сформулюйте і запишіть поради «Як вивчати іноземні мови», використовуючи різні типи односкладних речень.

452. Поспілкуйтесь. Як ви оцінюєте свої знання мови? Яку роль відіграє вона у вашому житті? Чи впливає мова на ваше самовдосконалення? Як пов'язана вона з майбутньою професією?

Стилістика і культура мовлення

Вживання односкладних речень з певною стилістичною настановою

453. Прочитайте уривок спершу в авторській редакції, не беручи до уваги слів у дужках, вдруге — розкриваючи дужки. Який варіант менш емоційний, громіздкий і немилозвучний? Чому письменник вдався до означеного-особових речень?

Увечері відбулися перші партизанські збори. (Я) Оголосив наказ про те, що Остерський партизанський загін створено. Наказ прослухали по команді «струнко». Опісля того (я) зачищую текст клятви. (Я) Приймаю урочисту клятву перший. (Я) Читаю слово за словом. (Я) Ледь-ледь стримую сльози, (я) боюся розплакатися од щастя (За Ю. Збанацьким).

Односкладні речення роблять висловлення динамічним, дають змогу зосередити увагу на дії. Означені-і неозначені-особові речення використовуються в розмовному (діалогічному) усному мовленні, в художньому та публіцистичному стилях, узагальнено-особові — переважно в усній народній творчості. Безособові речення властиві книжним стилям (нauковому, діловому, публіцистичному), а також розмовному для передачі психологічного стану людини. Широко вживані вони й у фольклорі.

454. Простежте, яка роль односкладних особових речень в усному діалогічному мовленні.

— Самі карасі, кажеш? — перепитав. Дівчинка кивнула головою...

— А знаєш, що ми зробимо з ними? — підходить дід Данило до верби, що всім стовбуrom тягнеться до води.

— Не знаю.

— Візьмемо знову кинемо у воду (М. Стельмах).

455. Складіть усну розповідь за поданим кінцем, вживаючи односкладні особові речення.

...Приносимо лопату, викопуємо велику брилу землі, переносимо ніжну стеблину з коренем і землею. Викопуємо яму в тихому, затишному куточку. Опускаємо брилу в ямку, і ось наш дубок у безпеці (В. Сухомлинський).

456. Пригадайте приказки і прислів'я, до складу яких входять подані дієслова-присудки, і запишіть.

Не втіш, пройдеш — не вернешся, не возять, заблудився, не викинеш.

457. Складіть на основі власних спостережень опис на тему «Ранкова зірниця», використовуючи в ролі головних членів такі слова: *світає, тихо, розвидняється, не видно, ввижаеться, не вірилось, хочеться бачити, пахло, повіяло, гарно стояти, легко, приємно і радісно жити.*

458. Використовуючи подані називні речення, складіть твір-опис у художньому стилі. Доберіть заголовок.

Літо. Небо чисте й високе! Перші ягоди. Липнева спека, сінокіс. Духмяні золоті меди. Багатий урожай. Малинові яблука. Рум'яні, підсвічені жовтизною груші. Підсинені туманцем дозрілі сливи. Смугасті кавуни, жовтогарячі дині. Переозрілі сині озерця. Дрібненький дощик. Тихий вечір.

Увага! Називні речення відіграють важливу роль у художніх описах. Вони краще передають почуття, ліричний настрій, залишають багато простору для творчої уяви.

459. Прочитайте, визначте тип речення. Які з них більш образні?

1. Вечір. — Настав вечір.
2. Звуки мелодії. — Здалеку долинали звуки мелодії.
3. Морозець. — Щипає морозець.
4. Сніжок. — Порипує сніжок.

460. Усно замініть особові речення називними, поясніть, як вплинула ця заміна на характер розповіді.

Густі чорні хмари швидко вкривали ясну блакить. Рвучкий вітер подув від заходу. Бліскавки оперезали небо. Загуркотів трім. Полив теплий дощик.

461. Виразно прочитайте речення і скажіть, як вплинуло на образність висловлювань поєднання кожної пари називних речень в одне особове.

1. Дніпро! Колиска слави народної! — Дніпро — колиска слави народної.
2. Книга... Найкращий друг. — Книга — найкращий друг.
3. Карпати! Край казкової краси. — Карпати — край казкової краси.

462. Складіть усну розповідь на одну з тем: «Степова тиша», «Запах свіжого хліба», «Ранок міста».

Розвиток мовлення

Стислий переказ розповідного тексту з елементами опису пам'яток історії та культури.

Твір-опис пам'ятки історії та культури

463. Описуючи історичні пам'ятки й пам'ятки культури, використовуйте архітектурні терміни. Опрацуйте поданий нижче словник, переконайтесь, чи правильно ви называете елементи пам'ятників, будівель.

Архітектура — мистецтво проектування, спорудження та художнього оформлення будівель.

Ансамбль — сукупність будівель, споруд, що є частиною одного цілого.

Пам'ятник (монумент) — архітектурна або скульптурна споруда в пам'ять чи на честь кого-, чого-небудь.

Меморіал — архітектурна споруда для увічнення пам'яті якої-небудь особи чи визначної події.

Скульптура — вид образотворчого мистецтва, твори якого мають рельєфну або об'ємну форму і виконуються способом виливання, різьблення, ліплення тощо з твердих чи пластичних матеріалів.

Стела — кам'яний стовп чи плита з написом або рельєфним зображенням, що ставиться як надмогильний пам'ятник або на згадку про якусь подію.

Барельєф — скульптурна прикраса на плоских поверхнях, що виступає над площею фону менш як на половину своєї товщини.

464. За тлумачним словником уточніть і запам'ятайте лексичне значення поданих термінів.

Обеліск, статуя, рельєф, горельєф, бюст, п'єдестал, колона, балюстрада, фасад, фронтон, арка, портик, цоколь, пілони, пілястри.

465. Ознайомтеся з порядком роботи над описом пам'ятника.

Порядок роботи над описом пам'ятника

1. Зібрати відомості про те, де встановлено пам'ятник і хто його автор.
2. Дати стислу інформацію про людину, якій поставлено пам'ятник.
3. Подати загальне враження від монумента (йому підпорядковуватиметься увесь наступний опис).
4. Описати саму скульптуру.
5. Описати постамент.
6. Зазначити, чи гармонує пам'ятник з місцевістю.
7. Дати загальну оцінку пам'ятнику, значення його для історії культури народу.

466. Прочитайте текст. Визначте тему, основну думку, тип мовлення, стиль тексту. Складіть план. Підготуйте усний і письмовий переказ тексту, використовуючи фотоілюстрацію.

Визначним твором української монументальної скульптури є пам'ятник Тарасові Шевченку в Харкові.

У 1930—1933 роках, коли столицею України був Харків, оголошено було кілька конкурсів на проект пам'ятника Шевченкові. Переможцями конкурсу стали скульптори Матвій Генріхович Манізер та архітектор Йосип Григорович Лангбард.

Пам'ятник спорудили на центральній Сумській вулиці у парку. Висота його — 16,5 метра, постаті поета — 5,5 метра. Відкриття монумента відбулося 1935 року.

Постамент зі східцями було виготовлено із сірого лабрадориту, постаті поета та шістнадцять фігур, які по східцях на че піднімаються вгору, оточуючи постамент, відлито з бронзи. Статуї довкола п'єдесталу символізують історичне минуле України. Тут і Шевченкова Катерина з дитям (позувала відома актриса Н. Ужвій), і Ярема (моделлю був народний артист

О. Сердюк), і Гонта (позував народний артист І. Мар'яненко), і селянин, і солдат-рекрут (моделлю був народний артист А. Бучма)...

Головним завданням скульптора було не тільки відтворити зовнішню подібність, а й передати думки, почуття поета. І це йому вдалося.

Титанічна постать Кобзаря на високому п'єдесталі підноситься на тлі неба. Вона сприймається надто реально. М. Манізер писав, що під час роботи він настільки яскраво уявляв собі зрист, ходу, вираз обличчя, очей, усмішку і навіть голос Шевченка, що, зустрівши його живим на вулиці, нітрохи не здивувався б.

Усі деталі скульптури показують світову велич Кобзаря.

Багатофігурна композиція символізує тісний зв'язок поета-пророка з народом, його долею (О. Довга).

467. Що вважають пам'яткою історії та культури? Назвіть відомі вам пам'ятки. Ознайомтеся з поданим порядком опису пам'ятки-будівлі.

Порядок опису пам'ятки-будівлі

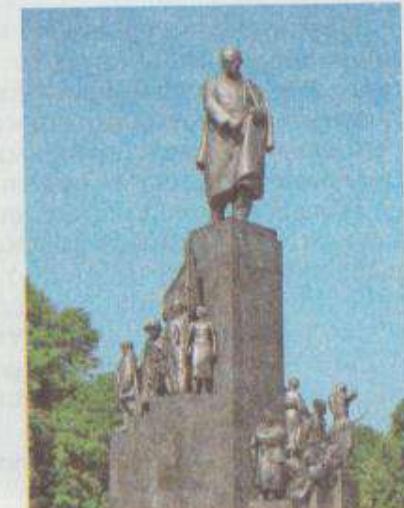
1. Загальне враження від пам'ятки.
2. Центральний фасад, його членування: відповідно до поверхів — вертикальне (виступи, колони, пілястри, пілони, аркади); горизонтальне (лоджії, карнизи, фронтони, балкони).
3. Оформлення порталу.
4. Загальне сприймання будівлі в архітектурному ансамблі міста.

468. I. Прочитайте текст-опис. З'ясуйте значення незрозумілих слів за словником. Запишіть складний план. Підготуйте усний і письмовий переказ тексту.

ДЕСЯТИНА ЦЕРКВА

Крашою будівлею ансамблю «міста Володимира» за часів Київської Русі була Десятинна церква.

Про це свідчать літописи й дані археологічних розкопок. За своїм типом храм належав до хрестокупольних візантійських храмів. Стіни були зведені з каменю й цегли (плінфи) в системі мішаної кладки. Внутрішній простір перекривався зводами у формі хреста, на якім підносився купол, що підтримувався кружними арками, опертими на чотири центральні стовпи. Зі сходу знаходились напівкруглі виступи — вівтарі. Із західного боку підносились дві башти, які разом з багатоглавим завершенням надавали церкві особливої урочистості. Сприяв цьому і вибір місця — на найвищій вершині Старокиївської гори.

Пам'ятник Тарасові Шевченку в Харкові

Кам'яна громада храму високо підносилась над дерев'яними кварталами і кріосними стінами київського дитинця. Його куполи добре було видно не тільки з Подолу, а й із Задніпров'я. За літописом, в середині церкви була прикрашена іконами, дорогоцінним посудом, хрестами, які Володимир вивіз із Херсонеса і одержав як посаг за принцесою Анною з Константинополя.

Підлога була викладена майоліковими плитками і мозаїкою, стіни розписані фресками і мозаїчними панно. Крім того, в інтер'єрі храму широко використовувалися мармурові архітектурні деталі: колони, різьблені плити, карнизи.

Це дало підстави літописцям назвати церкву «мраморяною».

Урочисто-святковий характер небаченої доти на Русі будівлі, безперечно, справляв на вчораших язичників велике враження, сприяв утвердженню християнства (П. Толочко).

II. Дізнайтеся про долю Десятинної церкви з довідкової літератури або з Інтернету.

469. Опишіть пам'ятник, що є у вашому місті (селі). Кому він встановлений? Зверніть увагу на матеріал, з якого виготовлена скульптура. Яке враження на вас спровалює цей пам'ятник?

470. Ознайомтеся з матеріалами до твору-опису Михайлівського собору в Києві, реконструйованого нещодавно. Опишіть споруду за фотоілюстрацією, передавши загальне враження від будівлі. В описі використайте відомі вам з уроків історії та літератури подробиці про зруйнування і відбудову собору.

Орієнтовний план

1. Історія заснування храму.
2. З якого матеріалу збудовано собор?
3. Що надає особливої вишуканості споруді?
4. Яке значення в духовному житті нашого народу має пам'ятка?

Матеріал до твору-опису

МИХАЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕРХИЙ СОБОР

Для розповіді

У 1108 році сини київського князя Ізяслава Ярославича Петро Ярополк і Михайло Святополк заснували на місці древнього Дмитріївського монастиря Михайлівський монастир. У цьому ж році на честь перемоги над половцями розпочато будіництво головної споруди нової обителі — Собору в ім'я Архангела Михайла. Михайлівський собор збудовано на схилі Старокиївської гори способом мішаної кладки, в якій чергувалися ряди каменю і пласкої цегли. Вперше в практиці кам'яного зодчества купол собору було покрито позолотою, за що він і отримав назву — Золотоверхий. У XVII—XVIII століттях храм кілька разів перебудовувався. Замість одного в нього з'явилось сім куполів.

Непересічну славу Михайлівському собору здобули його мозаїки і фрески, що, на думку мистецтвознавців, відкрили но-

вий тип живопису Давньої Русі, так званий «мерехтливий живопис».

У 1935 році собор було зруйновано, а відбудовано за часів незалежної України (З журналу «Пам'ятки культури»).

Для опису

Михайлівський собор як пам'ятка світової культури — неперевершений взірець давньоруського мозаїчного мистецтва. У ньому збережено 45 квадратних метрів мозаїк, які колись повністю покривали стіни собору. Фасади храму оздоблені ліпними прикрасами, орнаментом. Основи барабанів прикрашені оригінальними яскравими розетками. Стіни собору з усіх боків закріплено контрфорсами.

У мозаїках переважає поєднання бурштиново-зелених, сіро-синіх, фіолетових, блідо-зелених, золотистих і білих кольорів.

Словник

Мозаїка — візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених на цементі чи мастиці різноманітних шматочків скла, мармуру, камінців тощо.

Фреска — картина, написана водяними фарбами по свіжій вогкій штукатурці.

Контрфорс — вертикальний виступ стіни, що надає їй міцності та стійкості.

Барабан — циліндрична чи багатогранна частина будівлі, на яку спирається купол.

Розетка — орнаментальний малюнок у вигляді квітки з однаковими пелюстками або вписаного в коло листя.

Фасад — зовнішній лицьовий бік будівлі.

Навчальні реченні

§ 43. ПОВНІ ТА НЕПОВНІ РЕЧЕННЯ. ТИРЕ В НЕПОВНИХ РЕЧЕННЯХ

471. Прочитайте діалог. Зверніть увагу на речення-відповіді. Як звучатиме повна відповідь? Які члени в реченнях пропущені?

- А куди ти, мандруеш, парубче?
- Додому.
- А де ж твоя домівка, небораче?
- У Кирилівці (С. Васильченко).

Михайлівський собор у Києві
(реконструкція)

Мовознавчі студії

Найуживаніші типи неповних речень

472. Прочитайте. Підготуйте одне одному запитання. Складіть діалог за вивченою темою.

За структурою розрізняють повні й неповні речення.

Повними є речення, в яких наявні всі необхідні для цього структурного типу члени речення, як головні так і другорядні. Наприклад: *Збиралося на досвіт... Мати була вся в роботі. В печі варилося снідання* (В. Скуратівський).

Речення, у яких пропущений головний або другорядний член чи кілька членів одночасно, але вони легко відновлюються з контексту, ситуації, підказуються змістом самого речення, називаються неповними. Вони є двох видів: **власне-неповні та еліптичні**. Наприклад: *Мати сіла поруч. Люблячим замуренім поглядом глянула на сина* (Ю. Мушкетик). У другому реченні пропущений підмет *мати*, який відновлюється з попереднього речення. Такі неповні речення називаються контекстуальними.

Неповні речення з неназваними членами, які підказуються обстановкою, конкретною мовленнєвою ситуацією, називаються ситуативними.

Неповними реченнями можуть бути односкладні і двоскладні речення. Наприклад: *Не місце красить людину, а людина — місце* (Нар. творчість). Серед неповних речень виділяється група **еліптичних речень**, у яких уява про пропущений член речення безпосередньо встановлюється із власного змісту та будови, насамперед із значення синтаксично залежного слова. Наприклад: *Попрощаєшся — й надвір* (І. Гнатюк).

Еліптичні речення стосуються тільки двоскладного речення. В них можуть бути пропущені лише головні члени речення. Вони поділяються на дві групи:

1) речення з пропущеним (нульовим) присудком: *А тут і Чіпка в хату* (Панас Мирний); *Я вперше в Києві* (Л. Костенко);

2) речення з пропущеним (нульовим) підметом: *Поховали старезного діда, закопали навіки у землю святу* (В. Симоненко). *Спогадаймо повість незабутню про далеку вільну країну* (Леся Українка). Зі структурного боку еліптичні речення складаються здебільшого з імені в називному відмінку й обставин та додатків: *Тиша над містом*.

473. Розгляньте таблицю на с. 177. Визначте, які члени речення можна пропускати у неповних реченнях.

Неповні двоскладні речення з пропущеним головним членом

З неназваним підметом	<i>А степ принишне, зачарований. Зітхне (=) (А. Головко).</i>
З неназваним присудком	<i>Нетерплячі тільки зітхали. Найбільш усіх (=) Василь (Панас Мирний).</i>

Неповні односкладні речення з пропущеним головним членом

З неназваним головним членом або частиною його	<i>Можемо виробляти, що хочеш! Свистіти, співати (=) (О. Гончар).</i>
--	---

Неповні речення з пропущеним другорядним членом (одним чи кількома)

З неназваним додатком	<i>— Ти мене не забула? — Ні, не забула (= —) (М. Коцюбинський).</i>
-----------------------	--

З неназваним означенням	<i>Крижана хвиля піднялася перед батьком. І він пірнув у (~) хвилю (М. Хвильовий).</i>
-------------------------	--

З неназваними кількома членами речення	<i>За проваллям починається болото, поросле очеретами, а далі (= —) — річка... (Остап Вишня).</i>
--	---

474. Прочитайте. Визначте повні й неповні речення. Обґрунтуйте свою думку.

1. — Скоро? — Недалеко вже... — Женітъ же! Не шкодуйте! (І. Микитенко).
2. — Що ти любиш найбільшою любов'ю?
— Сонце, небо, далі і тополі (В. Сосюра).
3. Одні залиблися в старі міста. Ті — в музику. А ті — в руді томища (Б. Олійник).
4. Скільки тобі вчитися в училищі? — Два роки (Григорій Тютюнник).
5. Що я для тебе маю? Серце! Руки! Уста! (Д. Павличко).

Увага! Неповні речення треба відрізняти від односкладних, у яких наявний тільки один головний член, а другого немає і не може бути в їхній структурі. На місці пропущеного члена в неповних еліптичних реченнях може ставитись тире. Порівняйте: Односкладні повні речення: 1. І згадується Дорошеві. Ніч. Мороз. Сніг (Григорій Тютюнник). 2. Що посієш, те й пожнеш (Нар. творчість). 3. Розбиті ноги остужу в росі (Л. Костенко). 4. Нас зустрічають хлібом-сіллю (Леся Українка). — Двоскладні неповні еліптичні речення: 1. На душі — дивна тривога (Ю. Бедзик). 2. По однім боці хвилювалося жито, а по другім — глинняна круча (М. Коцюбинський).

Практикум

475. I. Прочитайте. Знайдіть неповні речення.

Додому полетів би на крилах, і на батьківську хатку глянути закортіло. Та й недалеко ж тут, з півкілометра від лісової дороги. — Піду!.. — рішуче взяв він праворуч лісом (О. Десняк).

II. Чи зрозумілий вам зміст неповних речень? Чи можна встановити пропущені в них члени речення? Яка мета таких речень?

Неповні речення слід розглядати як певне стилістичне явище. Широко вживаються вони в розмовному, художньому та публіцистичному стилях: а) в діалогах: — Що пишете? — Листа; б) у складних реченнях з метою виділити головне: На широкій лаві — сивовусий кобзар з бандурою, поруч — хлопець блявий або уникнути повторів: За словом діло поспішає, за ділом — час (В. Бабляк).

476. Порівняйте речення, визначте їхні типи. Яке серед них (у якій групі) виражає найбільш динамічну дію? Який член речення в них пропущено? Що надає експресивності реченням? Доведіть свою думку.

1. Іван вибіг з хати. А Іван як кинеться з хати! А Іван ну бігти з хати! А Іван — з хати! 2. Та з тим ми знову перебігли на берег, сіли там на човна і переправилися на той бік. Та з тим знову перебігли на берег, сіли на човна і переправилися на той бік. Та з тим знову перебіжками на берег, на човна і на той бік (Остап Вишня). 3. А він мене взяв за руку, потім пригорнув і поцілував. А він мене хватить за руку, — пригорнув і поцілував. А він мене за руку, — пригорнув і поцілував (Марко Вовчок).

Задача ОБГРУНТУЙ

Неповні еліптичні речення завжди двоскладні.

Увага! Якщо на місці пропуску члена речення робиться пауза, то на письмі вона позначається тире.

477. Прочитайте речення. Визначте, які члени речення пропущені. Поясніть уживання тире в неповних реченнях.

1. Жайворонок з'явився — до тепла, а зяблик — до холоду. 2. Перший грім при північному вітрі — холодна весна, при східному — суха й тепла. 3. Глухий грім — на тихий дощ, голоський — на зливу. 4. Комарів багато — врожай на ягоди, а мошки — на гриби. 5. Багато ягід на горобині — осінь буде дощовою, а мало — сухою. 6. Вересень пахне яблуками, а жовтень капустою (В. Скуратівський).

478. Складіть речення за схемами.

1. $\bigcirc = \bigcirc \sim \bigcirc$.

2. $\bigcirc ?$ (пропущено: \bigcirc).

3. $\sim \bigcirc ?$ (пропущено: $\bigcirc = \bigcirc$).

4. $\bigcirc - \sim \bigcirc$ (пропущено: $= \bigcirc$).

5. $\bigcirc = \bigcirc , \text{а } \bigcirc - \bigcirc$.

479. Прочитайте. Випишіть еліптичні речення.

1. Всі барви світу в себе увібрали і квітами убралися всіма легка веселка. Та вона не грала. Стояла сумовита і німа (В. Бичко).
2. Надворі ясна холодна ніч (І. Вільде). 3. У тебе зараз вигляд наполоханого зайця (В. Собко). 4. В піснях і труд, і даль походу, і жаль, і успіх, і любов, і гнів великого народу, і за народ пролита кров (М. Рильський). 5. Тиша на Дніпрі. 6. Хороша вода в степовій криниці? — Свіжа, мідна (М. Стельмах).

480. Прочитайте текст. Випишіть неповні речення. Виконайте синтаксичний розбір їх (див. с. 148).

Яка хвилина!.. Уявіть собі, тітко, що наші батьки й брати пішли в похід. Але не за приказ царя й за царя, а за Україну, за її визволення. Борються, як боролися предки, побіджують. Отже, Бог дав, що остаточна побіда за нами. Уявіть собі, тітусю: ми побідили. Україна вольна! І нема вже ні чужих регіментарів у нас, ні цар нам не пан, ні король, ні хан — гетьман заправляє нашою країною — наш, український гетьман. І ось він на сивому коні в'їжджає з поля бої в золотоверхий Київ (Б. Лепкий).

Увага! Неповне речення розирається, як повне. Треба вказати, що це речення неповне та який член речення пропущений у ньому.

Спілкування

481. Складіть діалог з теми «Як я готуюся до уроків», використовуючи повні й неповні речення.

Моніторинг

1. Чим відрізняються неповні речення від повних? Які речення (за граматичною структурою) можуть бути неповними?
2. Які члени речення можуть пропускатись?
3. Як сприймається зміст неповного речення?
4. Які є види неповних речення?
5. Що таке еліптичні речення?
6. Де і для чого вживаються неповні речення?

§ 44. СЛОВА-РЕЧЕННЯ

Мовознавчі студії

482. Прочитайте. Вкажіть, яку роль виконують слова так і ні (слова чи речення).

— Петре Михайловичу, можна?

— Можна! — каже.

Упхались гуртом.

— Добриден!

— Добриден! Що, робота нудна?

— Ні! Ні! Робота цікава!.. — гаряче запротестували.

— Так! Тоді чого ж? (За С. Васильченком).

483. Прочитайте лінгвістичну довідку. Працюючи в парах, проведіть взаємоперевірку засвоєного матеріалу.

Серед простих речень виділяють групу речень, виражених одним словом або нерозкладним словосполученням. Причому ці слова є частками, вигуками, фразеологічними зворотами і навіть деякими звуками. Наприклад: *Так. Атож. Ні. Невже? Геть! Ну! О! Ex!* і под. Такі речення синтаксично нечленовані, тобто не мають у своєму складі окремих членів речення (ні головних, ні другорядних), тому їх не можуть бути віднесені ні до двоскладних, ні до односкладних речень. Вони називаються **нечленованими реченнями (словами-реченнями)**. Слова-речення передають реакції, відгуки мовця на висловлення співрозмовника. Це може бути ствердження (*Так! Авеж!*), заперечення (*Ні!, Навпаки.*), згода (*Ще б пак!, Угу!*), незгода (*Ба ні!.. Ані чутъ*), спонукання до дії (*Марш!, Цить!*), емоційна оцінка попереднього висловлення (*Ага!, Овва!, Ого-го!*).

Залежно від значення і функцій нечленовані речення поділяють на декілька груп:

1) **стверджувальні**; означають ствердження, згоду і передаються модальними частками і словами. Наприклад: — *Ну і вивчив?* — посміхнулась Жукова. — *Авжеж!* Так само, як і ти. — *Ну, гаразд. Це піде нам лише на користь* (О. Довженко);

2) **заперечні**; передають заперечення, незгоду, виражаються заперечними частками. Наприклад: «*А було би цікаво?*» — *«Зовсім ні»* (І. Франко); «*Дівчата, вам не боязко?*» — *«Аніскільки»* (М. Стельмах);

3) **питальні**; містять питання і передаються за допомогою питальних часток і вигуків. Наприклад: «*Тобі лист. — Що-о?* — аж підстрібнув Кукулик» (П. Загребельний);

4) **спонукальні**; містять спонукання до дії. Наприклад: «*Братці мої!* — кричав він. — *Ура! Перемога!*» (С. Скляренко);

5) **emoційно-оцінні**; виражають емоційну оцінку висловленого або чиїхось дій (схвалення, радість, здивування і под.).

Наприклад: «*Яка краса!*» — тихо вигукнула мати (О. Гончар); «*Україна подобається?*» — «*O!*» (О. Гончар);

6) **слова-речення**, які виражають привітання, подяку, вибачення, формули мовного етикету. Наприклад: «*На добраніч, ниви і поля*» (М. Коцюбинський); «*Щастя тобі!*» (А. Головко).

Практикум

484. Прочитайте. Визначте, що передають нечленовані речення.

1. «*Ні, голосу я гучного не маю!*» (Леся Українка). 2. «*Чи ви не з Запорожжя? Ви не з Січі?*» — «*Ні, ні...*» (А. Малишко).
3. «*Орлюк?..*» — «*Егє ж*» (О. Довженко). 4. «*Отож бо й е. Це такі дні, що наше життя до сонця повертають*» (М. Стельмах). 5. «*Я закохана у ваше село..* — «*Невже?*» (М. Стельмах). 6. «*Aх, он як! Розумію!*» (О. Довженко). 7. «*Я льотчиком буду...*» — «*Ага!*» — хихикає Корній (О. Гончар).

485. I. Укажіть, в яких прикладах так і ні є словами-реченнями, а в яких — прислівниками і сполучниками.

1. *Ні! Сьогодні він не хоче спогадів* (А. Головко). 2. Все звідали..., але на глум і на важку поталу не віддали ні землю, ні сади, й Дніпро не віддали (О. Ющенко). 3. Так пахне світ конваліями, зіллям, так легко нюхати це до забуття, так легко говорити з Ізergіллю про дивний цвіт минулого життя (К. Герасименко).
4. *Ні, світла не здолає тьма* (В. Сосюра). 5. Так. Можна мрію поздогнати, коли натхнення окрила (О. Ющенко). 6. Так п'яно пахнуть полуниці між трав у лісі повесні (К. Герасименко).

II. Проведіть спостереження. Які розділові знаки ставляться при словах-реченнях?

Увага! Слова-речення на письмі відокремлюються від наступного речення крапкою або комою, зрідка знаком оклику, в усному мовленні — паузою.

486. Спишіть. Поставте розділові знаки.

1. *Ні (I, i) тиха колисанка, і святій образ мами, і сонце в блакитному небі, і земля — все це дается, як найдорожчий дарунок світу...* (Я. Гоян). 2. *О-о-о (У, у) свій час за цю картину дали б золотом...* (О. Колісник). 3. *Оце життя (Щ, щ) одуху мчать — їм весело* (О. Гончар). 4. *Спасибі друже (П, п) роща-а-ай — доноситься з тайги...* (О. Довженко).

487. Випишіть із художньої літератури п'ять уривків текстів зі словами-реченнями.

Спілкування

488. Складіть діалог на тему «Телевізійні конкурси для інтелектуалів». Вживайте повні й неповні речення та слова-речення.

489. Підготуйте усне лінгвістичне повідомлення на тему «Словаречення». Доберіть приклади для ілюстрації правил.

Маніфаранс

- Що називають словами-реченнями?
- На які групи за значенням поділяють слова-речення?
- Які розділові знаки вживають при таких конструкціях?

Стилістика і культура мовлення

Стилістична функція неповних речень

490. Прочитайте лінгвістичну довідку.

Повні й неповні речення забезпечують синтаксичну різноманітність тексту, його виразність. Уживання повних і неповних речень зумовлене сферою їх використання. Повні речення переважають у книжних стилях, а неповні — у розмовному. У художньому стилі неповні речення використовуються лише тоді, коли треба відбити живе розмовне мовлення (у діалогах).

Читаючи неповні речення, пам'ятайте про інтонаційні особливості — на місці пропущеного присудка в неповному реченні робиться пауза.

491. Зіставте подані діалоги. Як вплинула на діалог заміна неповних речень повними? За допомогою яких речень легше спілкуватися? Які речення надають діалогу чіткості, лаконічності, динамізму?

— Ви вчитесь?	— Ви десь навчаєтесь?
— На останньому курсі будівельного інституту.	— Я вчуся на останньому курсі будівельного інституту.
— І працюєте?	— І ви також працюєте?
— Так.	— Так, я працюю.
— Ким ви працюєте?	— Ким же ви працюєте?
— Шофером на будівництві.	— Я працюю шофером на будівництві.
— А ким будете по закінченні інституту?	— А ким ви будете по закінченні будівельного інституту?
— Архітектором.	— Після закінчення будівельного інституту я буду архітектором.
- (П. Загребельний).

492. Імпровізуйте бесіду зі співрозмовником-однокласником на одну з тем: «Цікава книжка», «У транспорті», «Комп'ютерні ігри».

Розвиток мовлення

Ділові папери. Протокол

493. I. Прочитайте. Визначте стиль тексту. Підготуйте усний переказ.

Офіційно-діловий стиль — це мова ділових паперів: заяв, автобіографій, оголошень, розписок, актів, доручень, наказів,

протоколів тощо. Основна функція офіційно-ділового стилю — інформативна (повідомлення), полягає в тому, що він надає висловлюванню характер документа.

Документ (слово латинського походження, що означає «доказ») — це засіб закріплення на папері інформації про факти, події, явища дійсності і про діяльність людини. Ділові папери різних видів оформлюються за певними стандартами, що полегшує ведення документації, ділового листування.

Наприклад, протокол — це документ, в якому фіксуються хід і результати роботи нарад, засідань, зборів. У протоколах відображаються всі виступи з питань, що розглядаються, і рішення, прийняті в результаті обговорення.

Текст протоколу складається з двох частин: вступної та основної. У вступній частині вказується номер протоколу, дата проведення зборів, засідань, зазначаються прізвища та ініціали всіх присутніх (відсутніх), запрошених. У цій частині поєднується також порядок денний зборів, засідань з переліком питань, що розглядаються.

Основний текст протоколу складається з розділів, що відповідають питанням порядку денного. Кожен розділ містить такі частини: СЛУХАЛИ; ВИСТУПИЛИ; УХВАЛИЛИ.

Протоколи загальних зборів (засідань, нарад) підписують голова й секретар, а протоколи засідань комісії — члени комісії.

II. Ознайомтеся з порядком оформлення протоколу.

Порядок оформлення протоколу

- Назва виду документа.
- Заголовок (вказується структурний підрозділ або колегіальний орган).
- Дата засідання.
- Номер протоколу.
- Гриф (якщо потрібно).
- Прізвища та ініціали присутніх (відсутніх).
- Порядок денний.
- Текст.
- Підписи голови й секретаря.

494. За поданим зразком напишіть протокол засідання гуртка, зборів класу тощо.

Протокол № 5

Засідання редакційної колегії газети «Посвіті» клубу «Старшокласник» ЗНЗ № 2 м. Ромни від 29 березня 2012 р.

Присутні:

Тищенко Юлія
Вахтеров Юрій
Терещенко Наталя
Бадикова Марина
Чумак Тетяна
Тищенко Юлія
Чумак Тетяна

Голова засідання
Секретар

Порядок дій:

1. Про випуск святкового номера клубної газети «Посвіт».

Слухали:

Інформацію Терещенко Наталі про випуск святкового номера газети «Посвіт» до Дня Перемоги.

Виступили:

1. Вахтеров Юрій. Запропонував збільшити формат газети вдвічі, підібрати матеріал про ветеранів Другої світової війни, що живуть у місті, використати матеріали міського архіву, зібрати вірші клубних поетів, присвячені цій даті, і краці надрукувати.

2. Бадикова Марина. Запропонувала провести конкурс усіх художників клубу «Старшокласник» на краще оформлення святкової газети «Посвіт».

Ухвалили:

1. Підготувати святковий номер газети «Посвіт», присвячений Дню Перемоги, до 8 травня.

2. Провести конкурс художників на краще оформлення газети, до 15 квітня.

3. Доручити підготовку матеріалів до газети Чумак Тетяні, Терещенко Наталі, Вахтерову Юрію.

4. Призначити відповідальною за проведення конкурсу і художнє оформлення газети Бадикову Марину.

Голова засідання (підпис)

Секретар (підпис)

495. Напишіть протокол зборів вашого класу.

Назустріч тестуванню

1. Визначте серед наведених речень узагальнено-особове.

- а) На кожну голову приходить своя хуртовина (М. Стельмах).
- б) Не хоче півень на чуже весілля, та несуть (М. Стельмах).
- в) Життя вдивляється у наші очі очима втрат (Т. Севернюк).
- г) Полиняло, оджовтіло, зголубіло (Б. Олійник).

2. Визначте означенено-особове односкладне речення.

- а) Я спішу до вас на розмову, на розраду у час вечірній (В. Колодій).

б) Поклич мене. Я по льоду до тебе знов дорогу віднайду.

в) Всі печалі мої встигли на експрес (Б. Олійник).

г) Жити — щоб шукати істину (П. Загребельний).

3. Визначте безособове речення.

- а) Та все ж мені про осінь подумати пора (М. Сингайський).

б) Орфею, грай на сопілці (В. Коломієць).

в) Нам вічно треба небом жити (М. Вінграновський).

г) Життя мое — квітник (Ю. Дмитренко).

4. Визначте називне речення.

- а) Велике дерево поволі росте (Нар. творчість).

б) Час — це хвилини, час — віки і вічність (Л. Костенко).

в) Тиша. Тиша. Велика тиша (В. Швець).

г) Діалогу не відбулося (Т. Севернюк).

5. Укажіть означенено-особове речення.

- а) Як час ступає спроквола (В. Стус).

б) В садку сутеніс (Леся Українка).

в) Щастя вам, діти (Л. Дмитерко).

г) Скучив за степом, скучив за лугом (В. Стус).

6. Укажіть, яка ознака лежить в основі поділу дієслівних односкладних речень на види.

- а) Засіб вираження головного члена.

б) Час дієслова.

в) Спосіб дієслова.

г) Відношення дії до діяча.

7. Які з наведених груп іменників у називному відмінку не можуть створювати називних речень?

- а) Дош, тиша, літа, осінь.

б) Половина, третина, більшість, сім.

в) Удар, стукіт, гуркіт, грім.

г) Сум, радість, любов, спогади.

8. Визначте безособове речення, головний член якого виражений інфінітивом.

- а) Співали хором «Заповіт» (О. Іваненко).

б) Чудес в природі не буває (Ю. Смолич).

в) Мало прожити життя — треба життя зрозуміти (С. Плужник).

г) Отак би завжди — без парадності (В. Базилевський).

9. Укажіть неповне речення з пропущеним присудком.

- а) Очі — міра, душа — віра, совість — порука (Нар. творчість)

б) У хірурга є скальпець, у муляра — кельма, у художника — пензель (Д. Білоус).

в) Він рибу варить. Лина, що спіймав уранці! Такого ситого! (М. Коцюбинський).

г) Один за всіх — всі за одного! (Нар. творчість).

10. Укажіть повне речення.

- а) Вийшов на село, глянув — умлині світиться (Г. Тютюнник).

б) Мати — це вічне одкровення (Г. Кривда).

в) Камінь — не мертві брила (Л. Дмитерко).

г) Яка земля! Яка велика доля! Які дороги поколінів! (М. Нагибіда).

Ускладнені речення

До простих ускладнених речень належать такі синтаксичні конструкції: речення з однорідними членами, речення з відокремленими членами, речення зі звертаннями, речення зі вставними і вставленими компонентами.

496. Ознайомтеся із завданням з української мови та літератури для інтелектуальних змагань старшокласників, які розміщені на сайті «Острів знань» (www.ostriv.in.ua). Виконайте п'яте завдання першого і другого варіантів. Скористайтесь порадами щодо виконання інтелектуальних завдань та зразками орієнтовних відповідей.

§ 45. РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ.

ПОШИРЕНІ Й НЕПОШИРЕНІ ОДНОРІДНІ ЧЛЕНІ. ІНТОНАЦІЯ Й СПОЛУЧНИКИ СУРЯДНОСТІ В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

497. Прочитайте речення. Визначте однорідні члени речення. На яке питання вони відповідають, до якого слова відносяться? Який зв'язок між однорідними членами?

1. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине.
2. Розказали кобзарі нам про війни й чвари.
3. Вже не три дні, не три ночі б'ється пан Трасило.
4. Дивлюсь на море, широке, глибоке...
5. Море сине звірюкою то стогне, то вие (З тв. Т. Шевченка).

Мовознавчі студії

498. Прочитайте. Визначте в тексті «відоме» вам і «нове». Складіть план лінгвістичного повідомлення на тему «Однорідні члени речення».

У реченні слова поєднуються сурядним і підрядним зв'язком. Підрядним зв'язком поєднуються нерівноправні з граматичного погляду слова: одне з них виступає головним, а інше залежним. Такі слова є різними членами речення: *Марійка дивилася на подругу* (присудок → додаток). Сурядним зв'язком поєднуються рівноправні, граматично незалежні одне від одного слова, які у реченні залежать від одного й того ж слова, відповідають на одне й те ж питання, виконують однукову синтаксичну функцію. Такі члени речення називаються однорідними.

Логічно однорідні (видові) поняття об'єднуються поняттям більш загальним (родовим). Отже, з точки зору логіки, однорідні члени становлять результат поділу родових понять на видові. Тому не завжди одноіменні члени речення є однорідними. Так, наприклад, у реченні *З Асканії Нової в Київ везу я золото снопів обставини місця* (*З Асканії Нової і в Київ*) не будуть однорідними, тому що перша вказує на вихідний пункт руху, а друга — кінцевий. Однорідні члени функціонально рівноправні і граматично не залежать один від одного.

Однорідними можуть бути підмети, присудки, означення, додатки й обставини: 1. *Крокують стрільці і танкісти, бійці,*

генерали і маршали (М. Бажан) (підмети). 2. *Мене все життя ваблять і хвилюють* зорі (присудки). 3. *Вітер в гаї нагинає дози і тополю* (додатки). 4. *Зирають світлі, золоті меди весело-крилі та прозорі бджоли* (М. Рильський) (означення). 5. *Нас зутрічали тепло й привітно* (обставини).

Однорідні члени речення бувають **непоширеними** і **поширеними**, тобто мають при собі залежні слова. Наприклад: *Дніпрогес з його крилатими щоглами, могутньою греблею, арками мостів відпливав у дахину* (М. Бажан). Однорідні означення *щоглами, греблею, арками* відносяться до спільногопідмета *Дніпрогес*. Кожне з цих неузгоджених означень має залежні слова — означення: *крилатими щоглами, могутньою греблею, арками мостів*. Однорідні члени речення здебільшого мають однакове морфологічне вираження, тобто виражаються однією частиною мови, але можуть бути виражені словами різних частин мови. Наприклад: *Картуз був на Кузьмі якийсь чудернацький, не нашої ери, з переламаним козирком* (О. Гонchar) — однорідні означення виражені: перше — прікметником, а два наступні — словосполученнями.

У реченні може бути кілька рядів однорідних членів. Наприклад: *To ливарі і ковалі в січневі нощі, в ранки маю могутній плуг куточок землі для дружби, щастя і врожаю* (В. Сосюра): перший ряд — однорідні підмети, другий — однорідні обставини, третій — однорідні додатки.

Однорідні члени речення з'єднуються один з одним:

- 1) сурядними сполучниками (сполучниковий зв'язок);
- 2) тільки інтонацією (безсполучниковий зв'язок);
- 3) обома цими способами (змішаним — сполучниковим і безсполучниковим зв'язком). Наприклад: 1. *Любив дід гарну бесіду й добре слово* (О. Довженко). 2. *Гудуть бори привожено, таємничі* (В. Грінчак). 3. *I так повзла зима, заметільна, сніжна, морозна і чарівна* (М. Рильський).

Найчастіше однорідні члени вимовляються перелічуваною інтонацією: одинаковим тоном, окрім або по двоє (парами): 1. *A тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море* (Т. Шевченко). 2. *Вона (пісня) говорила про красу і щастя, про відвагу й радість* (М. Трублайні).

При протиставленні однорідних членів перший з них вимовляється висхідною інтонацією, а другий — спадною, наприклад: *Тече вода в синє море, та не витікає* (Т. Шевченко).

Не є однорідними членами:

- 1) повторення того самого слова: *У безмежній чорноті й тиші пливе й пливе своїм шляхом рідна планета*;

2) цілісні вирази фразеологічного характеру: *і день і ніч, ні те ні се, ні риба ні м'ясо і под.*;

3) поєднання двох діеслів в одній і тій же формі, які виступають у ролі одного присудка: *Піду подивлюся розклад*;

4) уточнювальні і пояснювальні члени речення: *У темному гаю, в зеленій діброві, на припоні коні отаву скубуть: осідлані коні, вороні, готові* (Т. Шевченко).

Практикум

499. Спишіть, підкресліть однорідні члени речення. Визначте, на які питання вони відповідають, до якого слова відносяться, якою частиною мови виражені, як поєднані між собою, якими членами речення є.

Велетенський чоловік чаклував над полум'ям. Червоне, жовте, сизе, а то зненацька шутне звідти чорне і сковається за миготливу червоність. Бузкова каламута розчиняється в ніжній синяві. Барви народжувалися, вигравали, мінилися, жили буйним, веселим життям спершу в горні, потім на обличчі, на широких ділових руках, на всій його могутній постаті (П. Загребельний).

500. I. Спишіть, підкресліть однорідні члени речення. Які члени речення є однорідними? Аргументовано доведіть.

1. Кобзарі та бандуристи — це народні митці. Деякі з них не тільки виконавці, а й автори дум. Вони повинні були володіти гучним, приемним голосом. Співали на «розпуттях велелюдних», на майданах, на ярмарках. Для музичного супроводу чи виконання дум треба було мати музичний хист (Т. Шевченко).
2. І слухав місяць золотистим вухом страшні легенди про князів і ханів (Л. Костенко). 3. А кобза — стара, ледве жива відтоді стойть на покуті (Ф. Роговий).

II. Поясніть правопис слова *виконання*, доберіть аналогічні приклади.

501. Спишіть, на місці крапок поставте пропущені букви. Визначте ряди однорідних членів речення. Прокоментуйте розділові знаки.

1. Грає к..бзар, виспівує, вимовляє словами, як москалі, орда, ляхи бились з козаками. 2. Там родилася, гарцювала к..зацька воля, там шляхтою, татарами засівала поле. 3. В..чірне сонечко гай золотило, Дніпро і поле золотом крило. 4. Прав..дная душа! Пр..йми мою мову не мудру, та піну, пр..йми, пр..вітай (З тв. Т. Шевченка).

502. Розгляньте репродукцію картини Михайла Дерегуса «Тарас слухає кобзаря». Складіть розповідь від імені Шевченка-підлітка за сюжетом картини. Уживайте односкладні речення та речення з однорідними членами.

М. Дерегус. Тарас слухає кобзаря

503. Спишіть. Знайдіть слова, до яких відносяться однорідні члени, визначте, які члени речення є однорідними. Дайте повну характеристику їм (поширені — непоширені; чим виражені, який між ними зв'язок, інтонація). Поясніть розділові знаки.

Здавна вважали, щоб полюбити — треба знати, а щоб знати — маєш полюбити. І той ставок, освітлений серпиком місяця, і леваду з попасом корів, і крислате дерево на краю села, і чумацький шлях, усміх незрадливої юнки, мудрий погляд бабусі, чарівний гук кобзи, поклик освітлених вікон маминої хати. Не забудьте, не збайдужійте, не зрадьте цих духовних оберегів, з якими ми виростали й виходили в широкий і тривожний світ, щоб завжди повернутись, бодай у спогадах, до родинного вогнища — до свого посвіту! (В. Скуратівський).

504. I. Спишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки. Однорідні члени підкресліть. Укажіть, які з них є поширеними.

Вареники — одна з найпоширеніших на Україні страв з вареного тіста з начинкою. Начинка могла бути пісною чи скромною залежно від релігійного календаря. Як начинку використовували сир смажену капусту варену товчену картоплю мак калину вишні та інші ягоди варені та товчені сухофрукти (сушину) варену квасолю горохове пюре пшоняну чи гречану каші і навіть борошно.

У повсякденному меню українського селянина вареники вживалися нечасто вони були окрасою недільного й святкового столу. Вареники вживалися також під час урочистих трапез на весіллях хрестинах поминках на гостиных присвячених храмовим святах їх варили на толоку й обжинки (За Л. Артюх).

II. Виконайте словотвірний аналіз виділених слів.

505. Закінчіть речення однорідними членами і запишіть. Порівняйте ваш текст з авторським (О. Довженко «Зачарована Десна», I розділ, початок).

До чого ж гарно й ... було в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивитись навколо — геть-чисто все зелене й А сад було як зацвіте весною! А що робилось на початку літа — огірки цвітуть, ... цвітуть, ... цвіте. Цвіте малина, ..., ..., А соняшника, а ..., ..., ..., ..., ...! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати (О. Довженко).

506. Об'єднайтесь у групи. Наведені пари слів уведіть у речення в ролі однорідних членів. Визначте групу переможців.

1. Гори й ліси, поля й степи, міста й села.
2. Розумні й дотепні, сміливі й горді.
3. Учора й сьогодні, завтра й завжди.

Мовазнавчі студії

507. Назвіть сурядні сполучники. На які групи вони поділяються? Прочитайте теоретичний матеріал. Доберіть власні приклади.

Між однорідними членами речення встановлюються такі відношення:

1) **єднальні:** використовуються сполучники *і* (*й*), *та* (у значенні *і*), *ані*, *і-і*, *ні-ні*, *ані-ані* та інтонація переліку. Наприклад: 1. *Не страшна тобі посуха, ані дощ* (М. Коцюбинський). 2. *Горить під вікном калина та хлюпає жаром у вікна* (В. Грінчак).

2) **протиставні:** Поєднуються за допомогою сполучників *а*, *але*, *та* (у значенні *а*, *але*), *однак*, *зате*, *проте*, *тільки*. Наприклад: 1. *Сова спить, а кури бачить* (Нар. творчість). 2. *Світить місяць, та не гріє* (Нар. творчість). 3. *Було тісно, зате тепло*;

3) **розділові:** сполучники *або*, *чи*, *або-або*, *чи-чи*, *то-то*, *не то-не то*, *чи то-чи то*. Наприклад: 1. *У кожного з нас є дома або дружина, або діти, або мати, або наречена* (О. Гончар). 2. *Чи то подив, чи то страх мелькнув в Олексиних очах* (А. Дімаров);

4) **градаційні:** засобом їх вираження є парні сполучники *як — так і*, *не тільки — а й, не так — як, не лише — але й*, *якщо не — то, не стільки — скільки*. Наприклад: *Його положили не так багатства наявних рослин, як їх життєва сила* (Іван Ле);

5) **приєднувальні:** сполучники *та й, а також* приєднують до перелічуваних предметів ще один, який виник у свідомості мовця пізніше, уже під час мовлення. Наприклад: *Сірі хмари стали на заході та й закаменіли* (В. Стефанік).

Практикум

508. Прочитайте. Схарактеризуйте однорідні члени речення і відношення між ними.

1. Тягнуться до сонця і квітки, і трави, віти кучеряви, гори голубі (В. Сосюра).
2. Повільно, але неухильно весна відвідовувала свої права (М. Сиротюк).
3. Ані хвали, ні пишних нагород мені не треба, — даруй мені, природо, клаптик неба, де владне Слово поселив народ (М. Руденко).
4. Степ стелив під ноги вершникам то ясні плахти різnobарвного зілля, то зелені смуги жита та пшениці, то шовкові вруна ковили (С. Добропольський).
5. Туман стелився не тільки над річкою, а й над полями (А. Кром).

509. Прочитайте текст. Схарактеризуйте повністю однорідні члени речення шляхом доведення: теза → аргумент → висновок.

Івана Макаровича Гончара, всесвітньо знаного зодчого українського Відродження, називають національною совістю і гордістю, мають за взірець мужності, незламності духу. Майже шістдесятирічна творча й громадська діяльність художника, мистецтвознавця, науковця, етнографа, збирача коштовностей нетлінних увінчалася скарбом унікального в світовій практиці приватного музею. У ньому гармонійно сусідять і співживуть у міри й злагоді власні витвори майстра (скульптури, олійні полотна, графічні аркуші) і дорогоцінна колекція, зібрана справжнім патріотом. Тут картини національного живопису і сuto народні вироби — вбрания, убори, оздоби, рушники, килими, ткацтво, різьбярство, гончарство, кераміка, майоліка, порцеляна, писанки, козацька зброя й обладунки, картини з козаком Мамаем, унікальна бібліотека. Праця ця гідна подиву й схиляння. «Своїм музеєм я відкривав людям очі на красу народного мистецтва, — якось зізнався мені Іван Макарович. — Вважав і вважаю, що правду треба казати скрізь і завжди, але насамперед у рідній хаті, на рідній землі».

Кожен, хто бачив зібрані в господі художника скарби, розуміє, як палко любив він матір-Україну, її народ, його героїчну й трагічну історію, його літературу, мистецтво, його думу, пісню, мову (За М. Кагарлицьким).

Спілкування

510. Для чого потрібні музеї? Як часто ви відвідуєте їх? Чи є музей у вашій школі (місті)? Яка його роль у громадському житті? Складіть діалог між відвідувачем музею та екскурсоводом. Уживайте однорідні члени речення.

511. На сайті www.wek.kiev.ua «Енциклопедія Києва» знайдіть текст про Маріїнський палац (категорія: пам'ятники архітектури). Випишіть речення з однорідними членами, визначте, на які питання вони відповідають, якими частинами мови виражені, якими членами речення виступають. Поясніть розділові знаки при однорідних членах речення.

Розвиток мовлення

Робота над творами. Твір-опис місцевості

512. Прочитайте. Визначте стиль тексту. Обґрунтуйте свою думку. Що ви знаєте про цей тип творів? Наведіть приклади з літератури.

Твір — це оригінальний зв'язний текст, самостійно складений в усній чи письмовій формі за даною темою.

За способом викладу матеріалу є такі види творів: твір-розвідь, твір-опис і твір-роздум.

Твір-розвідь — це зв'язний текст, усний чи письмовий, у якому послідовно повідомляється про якісь події.

Твір-опис — це зв'язний текст, який дає словесне зображення основних ознак предмета, явища, особи в усній чи письмовій формі.

Твір-роздум — це зв'язний текст, у якому в логічній послідовності передаються думки, міркування як доказ чи пояснення чогось, робляться відповідні висновки.

Роздум складається з таких частин: теза, докази, висновок. Речення перебувають у відношеннях причини і наслідку.

За джерелом матеріалу твори бувають на літературні і позалітературні теми (на основі життєвих вражень та твори про мистецтво).

513. Прочитайте. Визначте стиль тексту. Підготуйте усний переказ.

Слово **твір** походить від слова **творити**, що означає писати самостійно, не спишути звідкись, не переказуючи підручник чи інше джерело. Письмова робота (твір) має повністю відповідати темі. У твір-роздумі не слід підміняти роздум (аргументацію, тези) розповіддю. Тему слід розкривати в логічній послідовності. Кожна наступна думка повинна випливати з попередньої. У роботі треба виявляти своє ставлення до того, про що говориться.

Характеризуючи літературний персонаж, слід наводити конкретні факти з його біографії, підтверджувати думки влучними цитатами.

Робота має бути написана грамотно, охайно, літературною мовою.

514. I. Прочитайте уривки і визначте стиль кожного з них, аргументуючи свою думку. Чи передає якесь ставлення до описуваного опис науковий? Яким настроєм передано художній опис? Вкажіть речення, які передають авторське сприймання. Назвіть художні засоби, вжиті письменником.

1. Ярами ж називаються діючі балки з крутими, оголеними берегами, що обвалиються від весняних і дощових розливів і тому пропускають воду в шари свого підґрунтя. Байраками називаються ті самі яри, але неодмінно вкриті лісом, більш чи менш густим і високим (За Д. Яворницьким).

2. Перед нами чорнів Кривий Яр. Я знат, що вночі кожний яр видається глибшим, ніж є в дійсності. Але цей був як безоднія, кострубата, чорна, вогка. З обох боків його непорушно і понуро стояв ліс, одсвічуєчи проти місяця стовбурами дерев. Здавалося, що поблизу сидить хтось і пильно стежить за нами. Дорога круто спускалась вниз, сіра, самотня, порожня. З яру тягнуло холодом (За В. Винниченком).

II. Скажіть, чи відповідають тексти будові опису:

- 1) загальне враження від побаченого;
- 2) опис найважливіших частин (у певній послідовності);
- 3) висновок.

515. Ознайомтеся з особливостями опису місцевості. Який з вказаних особливостей опису місцевості відповідають прочитані вами тексти?

Особливості опису місцевості

1. Під час опису місцевості (особливо вулиці, площі) вживайте архітектурні терміни.

2. Описуючи місцевість, площу чи вулицю, слід ураховувати місце, звідки ведеться спостереження, час доби, а також пору року і характер погоди.

3. Площа, як правило, описується по колу: зліва направо чи навпаки.

4. Головне для опису місцевості — назвати наявні там предмети, вказати місце їх розташування, описати їх предмети.

5. Опис місцевості рідко має самостійне значення, а здебільшого є складовою частиною художнього твору, включається в нього з певною метою. Опис має бути підпорядкований цій меті.

6. Описуючи місцевість у художньому стилі, слід пам'ятати про одну з важливих особливостей цього стилю: наявність такої лексики, через яку б виражалось ваше ставлення до зображеного.

516. I. Прочитайте тексти. Яка різниця між описом місцевості та описом природи? Визначте стиль мовлення обох описів, аргументуючи свою думку.

1. Йшли по городу, і ніхто їм не шкодив. Могло видатися, що перші засновники Радості вибрали досить нездатне місце: кілька пагорбів і глибокі западини... На головному з пагорбів стояла святыня, а решта то й зовсім світилася нагістю, на пісній землі не росла навіть трава, зате в балках, де тулилися хати радогошан, аж кипіло від зелених садів, левад і дворів, блищали там струмки, а над ними тихо стояли верби, берези і вільхи, поміж дворів латками йшли жито, просо й різний овоч, паслася худоба, вівці, коні, в сажах кувікали свині. Зустрічалися часто люди... (П. Загребельний).

2. Справді вечір спадав, як лебедині крила на плесо. Ще за сонця над лісом вставала велетенським стовпом біла хмара, во-

на все росла, вгору і вгору, як дивний, ніким не бачений храм. Просвічена сонцем хмара здавалася вилитою з прозорого легкого металу. А потім похилилася баня, хмара вкрила півнеба, все небо, кольори в ній тверднули й тверднули до сталевого по-ліску. Вона обійняла небо високе, здавалося, над землею звісся велетенський дзвін (Ю. Мушкетик).

Місто Самбір на Львівщині

II. Опишіть місцевість за фотоілюстрацією, дотримуючись узаних вимог.

III. Визначте стиль обох описів, обґрутувуючи свою думку. Чи є в описах авторська оцінка, чи виражається авторський настрій? У формах якого часу вживаються дієслова в описах? Чому? Сформулюйте висновок.

517. На основі власних спостережень напишіть твір-опис місцевості, вибравши одну з тем: «Вулиця моого дитинства», «Бабусине обійстя», «Улюблене місце відпочинку».

518. Уявіть, що вам доручили спроектувати вулицю. Опишіть, який би вигляд вона мала. Твір може мати назву «Вулиця майбутнього».

§ 46. ОДНОРІДНІ ОЗНАЧЕННЯ. ВІДМІННІСТЬ ЇХ ВІД НЕОДНОРІДНИХ

Мовознавчі студії

519. Проведіть дослідження. Яке поняття (родове чи видове) виражаюти виділенні означення, з одного чи з різних поглядів характеризують вони предмет? Які з означень, на вашу думку, однорідні, а які — неоднорідні? Аргументовано доведіть.

1. Матір Полтава! Сива, як пісня, і юна, як орлій політ, — сій своє жито на тиху, рахманну погоду із рукава, де співа решити-

лівський цвіт! (Б. Олійник). 2. Дніпровими високими очима дитинносіро глянула весна (М. Вінграновський). 3. Настка стояла на камені, невисока, пружка, безмрійна і без журна. 4. Дідові очі — неначе притрушені попелом: сиві, вичахлі, тільки на самому денці горять маленькі яскраві жаринки (Ю. Мушкетик).

520. Прочитайте теоретичний матеріал. Працюючи в парах, складіть алгоритм «Однорідними вважаються означення».

 Однорідні означення, безпосередньо зв'язуючись з означуваним словом, виражаюти видові поняття, які підпорядковуються родовим поняттям. Наприклад: *Сиві, рожеві, блакитні дими* кucherяві плинуть з високих, мов башти, стрімких димарів (М. Рильський). Видові поняття (сиві, рожеві, блакитні) можуть бути об'єднані широким поняттям — «різнобарвні дими».

Однорідними слід вважати:

1) означення, які характеризують предмет з одного боку (кольору, розміру, смаку, температури і под.): *Голубі, зеленкуваті, фіолетові присмерки спадають степом* (І. Цюпа);

2) означення, що вказують на споріднені ознаки одного предмета: *I падав сніг лапатий, волохатий спокійно й величаво над селом* (М. Рильський);

3) означення, які підсилюють, пояснюють одне одного: *I зразу Демид із надхмарних, космічних висот повернувся на грішину землю* (В. Собко);

4) означення-синоніми, означення-епітети, означення-антоніми: 1. Знайомий голос в душу лине з старого, сивого Дніпра (М. Терещенко). 2. I хвилі моря далекі і близькі мені шумлять (В. Сосюра). 3. А там, за річкою, сплелися парубочі розгонисті, гарячі голоси (М. Рильський);

5) означення, які становлять ряд позитивних чи негативних ознак: *Сліпий, кісталений сивий дід з'явився у колі*;

6) означення, зв'язані відношеннями причини і наслідку: *Зачарування цайвище організованої, розумної техніки впливало на нього* (В. Собко);

7) два означення, перше з яких є непоширеним, а друге поширеним: *Сірі, глибоко западі очі майора раз у раз звертались на Черниша* (О. Гончар).

Неоднорідними є означення, коли вони характеризують предмет з різних боків, зокрема:

1) означення, одне з яких виражене займенником, а друге — прикметником чи дієприкметником: *Дід витяг вузлуватими руками якісь дбайливо складені листки* (М. Рильський);

2) означення, виражені прикметником і дієприкметником:
Червоні язикі виривалися з горна, лизали сіру потріскану глину печі (Ю. Мушкетик);

3) означення, виражені прикметниками різних лексико-граматичних розрядів: *Густий вечірній промінь падав із вікна Сократові на голову* (Ю. Мушкетик);

4) означення, виражені якісними прикметниками, які передають різнопланові характеристики предмета чи явища: *Весь час чарівний барвистий світ мінився* (І. Вільде).

Між неоднорідними означеннями сполучники не вживаються, коми не ставляться.

Практика

521. Прочитайте. Визначте однорідні й неоднорідні означення. Доведіть свою думку, працюючи в парах.

1. З кленового пагона зірвався широкий жовтий лист (*Григорій Тютюнник*). 2. На жоржини, на троянди ранок чистий, золотистий сипле сліози-діаманти, сипле іскорки перлисті (*Г. Чупринка*). 3. Спиваю сік густий з терпких, морозних грон (*І. Драч*). 4. Світе мій гучний, мільйонноокий, пристрасний, забурнений, німий, ніжний, і ласкавий, і жорсткий, дай мені свій простір і неспокій, сонцем душу жадібну налий! (*В. Симоненко*).

522. Спишіть. Підкресліть однорідні означення. Обґрунтуйте вибір.

1. Небо сине, велике, високе, наче вічність, бездонне, глибоке (*Б. Лепкий*). 2. Він вийшов з дому, супроводжений спокійною, ласкавою, ніжною материнською усмішкою (*В. Собко*). 3. Велика, грізна тиша висить над степом, над залитою сонцем висотою (*О. Гончар*). 4. Холодне, молоде срібло сонця пізньої осені розлите по землі (*Є. Гуцало*). 5. Глибоке небо немов промовляло до моря огністі слова, а море співало урочистій ночі свою могутню, величу, вічну пісню (*Леся Українка*). 6. Насулились важкі, кошлаті хмари (*В. Гринчак*).

ОБГРУНТУЙ

Не згадай

У реченні *Холодний осінній дощ сіявся зранку* кома не ставиться.

523. 1. Випишіть, розставляючи розділові знаки, спочатку речення з однорідними, а потім — із неоднорідними означеннями.

1. Ліс обгортає їх холодний сумний та мовчазний (*М. Коцюбинський*). 2. Шуміли верби над ставом хором жіно-

чим тужливим (*А. Головко*). 3. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами (*М. Коцюбинський*). 4. З лісу так запахло листом дубовим жовтавим (*А. Головко*). 5. Стиглій дозрілий колос розвивається із зеленого. 6. Скромна весняна брунька дає початок розкоші золотого багряного брунатного листя.

II. Розберіть п'яте речення за частинами мови.

524. Доберіть однорідні та неоднорідні означення до слів *місто*, *вулиці*, *будинки*, *метро*, *люди*. Складіть і запишіть з ними речення.

Зразок. *Село велике, прадавнє, своєрідне, гірське, багате, красиве, славне.*

525. I. Спишіть, ставлячи розділові знаки. Підкресліть однорідні означення однією лінією, а неоднорідні — двома. Визначте функції означень у реченні.

Чудове повнокровне багатобарвне життя чекає на того, хто правильно обере професію. Престиж у ХХІ столітті буде престижем майстерності високої професійної значущості. Нагромаджуй знання та вміння необхідні для обраного омріяного фаху. Без цього ти готуєш собі ґрунт для незліченних душевих страждань. Без глибокої поваги до себе як до майстра своєї справи людина страшенно вразлива нестійка. Сумлінне високоякісне виконання будь-якої роботи не може не викликати в людини почуття задоволення й самоповаги. Професій тепер у світі сорок чи п'ятдесят тисяч. І немає, мабуть, серед них непотрібної незначної для життя людей (*Із журналу*).

II. Поясніть усі орфограми в словах.

III. З'ясуйте лексичне значення слова *престиж*.

526. I. З поданими групами прикметників та іменниками складіть речення. Визначте, які прикметники виконують роль однорідних означень, а які — неоднорідних. Чому? Поясніть розділові знаки.

1. Великий, перелітний, сірий, незвичайний, хижий (птах).
2. Пишний, січневий (ранок). 3. Чистий, морозний (повітря).
4. Теплий, полуднівий (країна). 5. Мовчазний, замріяний, зимовий (ліс). 6. Веселий, радісний, щасливий (мати).

II. Розберіть два прикметники (на вибір) як частину мови.

Спілкування

527. Випишіть із підручника «Українська література»: а) два речення з однорідними означеннями, у яких наступне (наступні) означення підсилювало б попереднє; б) два речення з неоднорідними означеннями, які б характеризували предмет з різних боків. Яка їхня роль у тексті?

528. Напишіть твір-опис «Весільна фотокартка моїх батьків». Уживайте однорідні й неоднорідні означення.

529. Поспілкуйтесь. Що ви знаєте про сучасні професії програміста, менеджера, економіста? Яка професія цікавить вас? Чому?

§ 47. КОМА МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ

Мовознавчі студії

530. Прочитайте. Визначте однорідні члени речення. Якими сполучниками вони з'єднані? Дослідіть, які розділові знаки ставляться між однорідними членами і за яких умов.

1. Спали речі чарівничі у душі хлоп'ячій, прокинулися, розвинулися у думці козачій (*П. Куліш*). 2. На поля, дороги і стежинки падають і падають сніжинки (*Г. Кривда*). 3. Сонце було ласкавим і до води, і до дерев, й до квітів, і до дівочої краси (*М. Стельмах*). 4. Вітер був хоч холодний, зате приемний (*Ю. Шовкопляс*). 5. Зойкнуло чи то дерево, чи то заливо (*А. Дімаров*). 6. Митець думає не тільки розумом, але і серцем (*О. Довженко*).

531. Прочитайте лінгвістичну довідку. Визначте «відоме» і «нове». Складіть схеми розстановки розділових знаків між однорідними членами речення. Доберіть власні приклади на кожний пункт правила.

Зразок. [○, і ○, і ○].

Між однорідними членами речення ставиться кома:

1) якщо вони поєднуються безсполучниковим зв'язком: *Недарма осінь насохотить до дій, руху, поривань* (*В. Бичко*);

2) якщо однорідні члени поєднані протиставними сполучниками: *Не вітер, а буря завіяла* (*Панас Мирний*);

3) якщо однорідні члени з'єднані повторюваними сполучниками: 1. *I роси, i птиці, i трави з зорею вітають мене* (*В. Сосюра*). 2. *В небі то розгораються, то погасають сліпучі ракети* (*Ю. Збанацький*);

4) якщо частина однорідних членів поєднана без сполучників, а частина вживається із повторюваними сполучниками: *Над висотою ракети хотіли сягнути неба, i, знесилившись, гнулися, i вмирали, розсипаючись холодним сяйвом* (*О. Гончар*);

5) якщо однорідні члени речення з'єднані сполучниками попарно, то кома ставиться між парами: *Наука й труд, знання i школа маніво кличуть до мети* (*П. Усенко*);

6) якщо однорідні члени з'єднані парними сполучниками як — так і, хоч — але, не тільки — а й, якщо не — то, не так — як, кома ставиться перед другою частиною парного сполучника: *Не тільки будівельники, а й селяни з довколишніх сіл ще вночі збирались на берег* (*Яків Баш*).

Примітка. Якщо однорідні члени дуже поширені і мають свої розділові знаки, то між ними може ставитись крапка з комою: *Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе; позираючи навколо своїми бліскучими очима* (*Панас Мирний*).

Практикум

532. I. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки.

1. Рідну матір ніхто не замінить. З дитинства ми це знаєм в годину щасливу й сумну (*Р. Гамзатов*). 2. Материні руки завжди пахли чимось... чи свіжовипраною й щойно випрасуваною близиною або пшеничним борошном і гарячим хлібом а то кропом і петрушкою і терпким гудинням огірків або яблуками грушами і медом у Спасівку а то просто вітряним осіннім полем або шпарким морозцем і снігом або першими весняними бруньками. Десь поїхавши тримав у пам'яті образ матері і образ її рук яким судилася вічна невисипуча робота. А ще її очі... Вони постійно освітлені зсередини м'яким живим сяйвом, були наче видимим предметним вираженням її душі. Це погляд самої щирості самого добра (*За Є. Гуцалом*).

II. Поясніть орфограми в тексті.

533. I. Визначте, якими частинами мови виражені однорідні члени. Спишіть, поставте коми, поясніть їх уживання.

Нема нічого на світі лучшого і Богу милішого, як серце матері до своїх діточок! Скільки б їх у неї не було, чи десятком Бог благословив чи тільки одним одно — для неї рівні, кожного любить, усіх рівно пестує, за всяkim вбивається. Дев'ять здоровенькі край неї потішають її, а одно морщиться кисне, недуже; вже вона за ним вбивається тужить вже і бойтися, щоб ще дужче не занедужало або щоб, — нехай Бог боронить, — щоб ще і не вмерло. Вона їх обмива обпатрює обшивка зодяга і ніколи ж то не втомиться ніколи не поскуча з ними... Коли з дітей є яке шалівливе неслухняне, то батько — як батько — grimne на такого скубне щипки дасть попоб'є; а мати — як мати! Вона почне його уговорювати пестувати: «Не роби того, синочку, не роби того, голубчику! Так негаразд...» (*За Г. Квіткою-Основ'яненком*).

II. Розберіть друге речення за частинами мови.

III. Доберіть заголовок до тексту, визначте тему, основну думку, стиль.

534. Закінчіть подані речення однорідними членами зі сполучниками. Залишіть їх, ставлячи розділові знаки.

1. Є в нашій сім'ї багато свят радісних 2. Час від часу я дарую мамі то книжки 3. Я маю навчатися у мами любити.... 4. Вчитися треба і старанно

Спілкування

535. I. Напишіть твір за поданим початком. Використовуйте однорідні члени речення з різними сполучниками. Доберіть заголовок.

Колискова пісня. Скільки їх створив народний геній!.. Лагідний материн наспів засівав дитячу душу любов'ю до лю-

дей, до природи, до усього живого. Під спів неньчної пісні виростали поети і композитори, хлібороби і захисники рідної землі, філософи та мудреці, просто люди. Якби не мамина пісня, сказав якось один історик, яким убогим було б наше життя...

II. Найкращі твори розмістіть на сайті вашого навчального закладу або у шкільній стіннівці.

536. Спростуйте або доведіть тезу: «Людина повинна знати своє коріння, своїх пращурів».

§ 48. УЗАГАЛЬНОВАЛЬНІ СЛОВА В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ. СИНТАКСИЧНА РОЛЬ УЗАГАЛЬНОВАЛЬНИХ СЛОВ

Мовознавчі студії

537. Прочитайте групи слів. Укажіть в кожній групі слово з більш широким, узагальнювальним значенням.

1. Іван Драч, Василь Стус, Дмитро Павличко, Павло Тичина, поет.

2. Картопля, цибуля, морква, городина, горох.

3. Іменник, прикметник, частина мови, дієслово.

538. Прочитайте лінгвістичну довідку. Складіть схеми розстановки розділових знаків у реченнях з узагальнювальними словами.

Зразок. Все поступово затихло: *i пісня, i шепіт тополь, i плюсکіт хвиль.*

[⊖ : i ○ , i ○ , i ○].

При однорідних членах речення можуть уживатися узагальнювальні слова. Кожне з таких слів (словосполучень чи сполучень слів) виступає об'єднуючою назвою до перелічених у реченні предметів, явищ, істот, ознак, дій. Між собою узагальнювальне слово є однорідні члени речення співвідносяться як родове і видові поняття. Узагальнювальні слова виступають у тій самій синтаксичній функції, що є однорідні члени речення. Наприклад: 1. Лози, висип, кручи, ліс — все блищить і сяє на сонці (О. Довженко). 2. Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь — в дубовій, вербовій корі, в старих пеньках, у дуплах, в болотній воді, на поколупаних стінах. (О. Довженко).

У першому реченні узагальнювальне слово є однорідні члени виступають підметами, у другому — обставинами місця.

Узагальнювальні слова можуть стояти перед однорідними або після них. Наприклад: 1. Багато ворогів має виноград: i посуху, i шкідників, i бур'яни. 2. На будинках, на деревах, на парканах — всюди червоний відблиск (Марко Вовчок).

У ролі узагальнювальних слів вживаються слова різних частин мови, однак найчастіше — займенники і прислівники *все, всі, ніхто, ніщо, ніде, всюди, скрізь* та ін.

Практикум

539. Прочитайте речення. Назвіть однорідні члени речення та узагальнювальні слова при них.

1. У Карпатських лісах ростуть такі дерева: ялина, сона, смерека. 2. Ми читали Шевченкові поеми: «Гайдамаки», «Кавказ», «Катерина», «Сон». 3. Пухнастим снігом вкрилося усе: земля, кущі, дерева, будинки. 4. На річці, в лісі, на полі — всюди німо, тихо. 5. Усе в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишні і тополі, і тиша в тиші, і тумани в полі (В. Олійник). 6. Ось такий і є вересень: удень надійний, вночі тривожний (М. Стельмах). 7. Тут усе: і повітря, і тиша, і дерева — сповнене незвичайної сили (З газети).

540. Спишіть. Підкресліть однорідні члени речення. Узагальнювальні слова виділіть прямокутником. Прокоментуйте розділові знаки, працюючи в парах.

1. А далі не було нічого: ні турбот, ні клопотів, ні бідкання, ні зненависті, а тільки те, за чим гнався. 2. У кузнях чорноліці від кіптяви ковалі кують зброю: мечі, списи, рогатини. 3. У довгих великих коморах складено було найліпші двінські хутра: чорні куниці, соболі, бобри, веретища з ніжного козиного пуху... 4. Скрізь: у кузні, у вовниці, на складах і у церкві — Ярослава зустрічали староста або тисяцький з сотниками. 5. Золоторукий навалював на столик коло Ярослава цілі гори речей, а саме: золотих і срібних прикрас, іконок, хрестів, ковчежців, ларців, скриньок — усе найкоштовніше, найдорожче зроблене (З тв. П. Загребельного).

541. Пригадайте, які розділові знаки ставляться в реченнях з однорідними членими. Складіть алгоритм «Розділові знаки при узагальнювальних словах». Звірте свої висновки з теоретичним матеріалом.

Увага! Розділові знаки при узагальнювальних словах вживаються так:

1) якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членими, то перед першим однорідним членом ставиться двоекрапка (рідше тире). Наприклад: *I все поволі зникає: море, скелі, земля* (М. Коцюбинський);

2) якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів, то перед ним ставиться тире. Наприклад: *На вершечку стрілецької гори, на горах і видолинках — скрізь уже панувала тиша* (І. Нечуй-Левицький);

3) якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, а після них речення продовжується, то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них — тире. Наприклад: *Твори Шевченка: поезія і проза, його щоденник, листи — проїняті любов'ю до зневолених;*

4) перед словами *як-от, наприклад, а саме, тобто*, що стоять після узагальнювального слова, ставиться кома, а після них двокрапка. Наприклад: *Усе його цікавило, а саме: дорога, ліс, окопи під лісом* (О. Гончар).

542. I. Спишіть. Підкресліть однорідні члени речення. Узагальнювальні слова виділіть прямокутником. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. В саду бурхнув вітер, закружляв білою метелицею, в котрій на мить потонуло все: і три насторожені постаті, й земля, і небо, і життя та смерть (Ю. Мушкетик). 2. І хати, і люди, і навіть повітря — все було чуже. 3. Села поховалися в лісах. До самісінських обійтів підступають дерева: ялини, сосни, берези, вільхи... 4. Навесні лівий берег геть затоплювало водою, була вона всюди: на городі, у садку, на вулиці, у дворі, а інколи і в хаті. 5. У діда розплывлося все перед очима, закружляло: город, левада, кущі верболозу — легке від незайманого снігу. 6. Люди бувають різні: добрі й жорстокі, веселі й сумні, балакучі й мовчазні, яскраві, як зірки, і сірі, як миші, — аби тільки не були байдужими до любові (За Є. Гуцалом).

II. Поясніть орфограми у п'ятому реченні.

543. Уведіть кожну групу слів у речення, дібравши до них узагальнювальне слово. Поясніть уживання розділових знаків.

Зразок. *Морська риба: тріска, оселедець, палтус. — З морської риби: тріски, оселедця, палтуса — готовують смачні страви.*

1. Європа, Азія, Африка, Америка, Австралія.
2. Болгарія, Франція, Німеччина, Австрія.
3. Альпи, Карпати, Гімалаї, Піриней.
4. Дарданелли, Босфор, Гібралтар.
5. Дніпро, Вісла, Дністер, Дунай.
6. Київ, Чернігів, Черкаси, Львів.
7. М. В. Лисенко, Леся Українка, О. Ю. Кобилянська, М. М. Коцюбинський.

544. Перебудуйте речення, міняючи місце узагальнювального слова відносно однорідних членів речення. Обґрунтуйте постановку розділових знаків. Перевірте одне одного.

1. Все прагнуло дощу: поля, гаї, переліски. 2. Усякі люди трапляються на містку: і щирі і скupі, і веселі і сумні, і мовчазні і говіркі. 3. Усюди: на Дніпрі, на білих кучугурах, на піщаних берегах — лежав туман. 4. Все спить ще: і небо, і зорі безсилі (П. Тичина).

545. За поданими схемами складіть і запишіть речення.

1. [○, ○ i ○ - ○].

2. [○ : ○, ○ i ○].

3. [○ : ○, ○ i ○ - ...].

Спікунування

546. Випишіть із художніх творів речення, у яких: 1) узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами; 2) узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів; 3) однорідні члени речення стоять між узагальнювальним словом та іншими членами речення. Поясніть, чи залежить (і як) уживання розділових знаків від інтонації, з якою вимовляються речення з однорідними членами.

547. Підготуйте усне повідомлення на лінгвістичну тему «Роль однорідних членів речення у мовленні».

Монсторинг

1. Які члени речення називають однорідними? Наведіть приклади речень з однорідними: а) підметами; б) присудками; в) додатками; г) означеннями; г') обставинами.

2. Як зв'язуються однорідні члени в реченні? Наведіть приклади однорідних членів речення із сполучником, безсполучником і змішаним зв'язком.

3. Які сполучники вживаються при однорідних членах речення?

4. Як відрізняти однорідні означення від неоднорідних?

5. Що таке узагальнювальні слова? Наведіть приклади речень з узагальнювальними словами при однорідних членах.

6. Розкажіть про вживання розділових знаків при однорідних членах речення. Наведіть приклади.

7. Яка роль однорідних членів речення у вираженні думки?

548. Виконайте повний синтаксичний розбір речень (див. с. 148, 204).

1. Мене Вітчизні вчити і повчати, Вона — велика вчителька моя. В її іменні — вік мій, батько, мати, Вона мені — і школа, і сім'я (А. М'ястківський).
2. Багато країн є на нашій землі. У кожній країні є діти малі з волоссям чорнявим, русявим, білявим, і зовсім гладеньким, і кучерявим (М. Познанська).
3. Маленька пташка уперто літала над головою... То підімалась, то опускалась з писком і дрібним тріпотінням коротких крил (М. Коцюбинський).
4. Грім розколює небо в різних його секторах — то ближче, то далі, то вище, то нижче (О. Гончар).
5. Наближення зими у всьому серце чує: і в шелесті листів, і в вітрі, і в стежках (В. Сосюра).

Порядок синтаксичного розбору речення з однорідними членами

1. Розбирається речення з однорідними членами, як звичайне просте — двоскладне чи односкладне.
2. У п. 4 зазначається, що речення ускладнене однорідними членами (з узагальнювальним словом чи без нього).
3. У п. 5 вказується, які це однорідні члени і як вони пов'язані між собою (інтонацією, сполучниками, змішаним зв'язком).

549. I. Спишіть текст, розставляючи розділові знаки. Виконайте синтаксичний розбір останнього речення.

Він був кріпак і сирота художник і поет рекрут в'язень топтаний але не розчавлений розплачливий але не зневірений.

Високий трагізм його долі мужність життєстійкість діють отверезливо, коли співставляєш свої дрібні життєві прикроці з драмою його життя.

Він завжди сучасний і нагальний, як правда добро людяність ширість ніжність мужність братерство.

Магія шевченківського слова незагненна. Цим словом він урятував народ від німоти. Кожне його слово підтримувало волю національне небо (За П. Мовчаном).

II. Поясніть лексичне значення слів **нагальний, розплачливий**.

III. Поясніть правопис слів **життєві, незагненна**.

550. Спишіть, вставляючи потрібні букви. Обґрунтуйте розділові знаки. Про кого тут говорить французький військовий інженер — про козаків чи взагалі про українців? З'ясуйте значення виділених слів.

Говоряч.. про відвагу козаків, цілком доречним буде ро..повісти і про їхні звичаї та заняття.. Отож ви дізна..тесь, що серед цього народу зустрічаю..ся люди, досві..чені у всіх необхідних для жи..я ремеслах: теслі для будівництва ж..тел і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці. Жінки займаю..ся пряді..ям л..ну і вовни, з яких роблять полотно і тканини для щоде..ого вжитку. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед (За Л. Бопланом).

Стилістика і культура мовлення

Як уникнути помилок у реченнях з однорідними членами

551. Прочитайте лінгвістичну довідку.

Будуючи речення з однорідними членами, уникайте таких помилок:

- 1) не плутайте рід і вид («Ми вирощуємо овочі, фрукти і помідори»);

2) не дублюйте українські слова словами з іншої мови («Утворі багато дійових осіб і персонажів»);

3) не вставляйте зайвих особових займенників між однорідними присудками («Люди не мали землі, і вони працювали на панів»);

4) узгоджуйте присудок з однорідними підметами («У цьому творі головний герой Панько і його дружина»);

5) не порушуйте перелічувальної інтонації.

552. Прочитайте речення, дотримуючись перелічувальної інтонації між однорідними членами речення та попереджуvalnoї паузи перед ними. Яка роль логічного наголосу в цих реченнях?

1. Була весна весела, щедра, мила, промінням грала, сипала квітки (Леся Українка). 2. Був гарний літній день, і все навколо здавалося прекрасним: сад, город, соняшники, й мак, і ниви за городом (О. Довженко). 3. Моя маті перша в світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'янкий любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній город і калину. 4. Засинаючи, я ще чув, як увійшла маті, як кропом, соняшником і росою запахли її одіж і руки (З тв. М. Стельмаха).

553. Узгодьте в числі присудок з однорідними підметами. Поясніть вибір форми узгодження. Перевірте за оригіналом.

1. Хай (квітне, квітнуть) злагода і праця на всіх полях, у всіх серцях (М. Рильський). 2. (Чорніє, чорніють) поле, і гай, і гори. 3. І на полі жайворонок, соловейко в гаї землю, убрали весною, вранці (зустрічає, зустрічають) (З тв. Т. Шевченка). 4. Старий Джеря й Микола ледве (встиг, встигли) змолоти свою частку до вечора (І. Нечуй-Левицький).

554. Прочитайте. Знайдіть помилки, поясніть їх.

1. Усім добре відомі шапкові гриби: сирійки, рижики, підосичники, білі гриби, шампіньйони, пластинчасті, трубчасті. 2. До родини злаків належать такі хлібні рослини: жито, пшениця, овес, просо, рис, горох, картопля, кукурудза. 3. Найпоширенішими представниками тваринного світу в пустелі є плазуни: ящірки, змії, черепахи, тушканчики, антилопи.

555. Прочитайте вірш. Визначте тему, тип мовлення. Яка роль однорідних членів речення у ньому? Які однорідні члени речення допомогли авторові зобразити картину вечора в полі, на річці?

Вечір сіє зерна миготливих зір,
вішає в завулках ковдри темноти,
через річку стелить сяючі мости.
Затихають верби, думають свое.
Щось кущі шепочуть, перехтиль трава.
Хвілями задуха з поля наплива.
Напливають запахи гречки, чебрецю.
Павутинка легко, ніжно — по лицю.

Очерет воруваць раки й коропи.
Стежка понад ставом в'ється у степи.

В. Сіренко

556. Перевірте свої творчі здібності: складіть власний вірш-опис (зальовку) «Ранок», «Вечір», «Ніч». Чи зможете ви при цьому обйтися без однорідних членів? Чому?

Розвиток мовлення

Твір-роздум у публіцистичному стилі на суспільну тему

557. I. Прочитайте уривок із газетної публікації, визначте його стиль. Сформулюйте ознаки публіцистичного стилю, розкажіть про основне призначення публіцистики. До якого типу мовлення належить наведений уривок? Які з проблем суспільного життя порушує автор?

Один із багатьох уроків Чорнобиля — відповідальність за слово. Тепер ми любимо казати: з атомом треба на «ви». А що, досі цього ніхто не зінав? Знали. Багато хто з учених попереджав: атом вимагає обережності, розсудливості та й той же таки чесності. Але чесні, попереджальні слова тонули в потоці слів гучних, порожніх і безвідповідальних.

Ми помилялися, бо помилялися було вигідніше, аніж казати правду. Хіба ми вже у ті роки не відчували тривоги, хіба були такі недалекоглядні? Знали ми, бо письменнику злочинно такого не знати. Єдиного не знали, не припускали: нашими захопленими словами торуємо дорогу великій біді, великому людському горю.

Чорнобиль сьогодні — своєрідний дозиметр нашої совісті. Шукаймо винних не десь. Спершу шукаймо винних у самих собі. Лиш за цієї умови може відбутися наше духовне відродження (В. Дрозд).

II. З'ясуйте за тлумачним словником значення виділених слів. Дovedіть, що уривок із публікації побудовано у формі роздуму (теза, аргументи, висновок).

558. Прочитайте твір свого ровесника. З'ясуйте, чи є у ньому ознаки роздуму. Який стиль обрав автор? Чому? Випишіть суспільну лексику, з'ясуйте її значення за словничком.

МІЙ ПОГЛЯД НА СЬОГОДЕННЯ УКРАЇНИ

Відомо: людина ніколи не вдоволяється тим, що вона має. Я думаю, що в кожній країні, незалежно від рівня її економічного розвитку та цивілізації, багато громадян знайдуть, за що осудити свою державу і насамперед уряд. Ми, українці, в цьому не відрізняємося від інших. Скажімо, не маємо якийсь час гарячої води взимку, бо занедбана каналізація, або не платять наші співгромадяни за неї по півроку. Починаємо звинувачу-

вати у цьому кого? Звісно, уряд, міськраду та її голову. А чи подумав про те хоч хтось, що справжніми винуватцями є безвідповідальні працівники комунальних служб чи, може, мешканці нашого будинку, району. Зрозуміти це ми не можемо чи не хочемо? Просто нам легше звинувачувати когось, хто далеко, аніж себе або свого сусіда. Я б дав таке пояснення ситуації: хтось один із нас (чи кілька) не перевірив як слід стан труб на тій ділянці, за яку відповідає. Отже, проблема не тільки в урядовцях, а й у відповідальності (чи її відсутності) кожного з нас. Можна сказати й інакше: в духовності чи бездуховності нації. На мою думку, якщо кожна людина в Україні житиме за принципом — я все роблю якнайкраще, бо: 1) це мій обов'язок; 2) інакше просто не можна; 3) погано виконаною роботою можу комусь напікодити — рідним, сусідам, друзям, знайомим, а то й собі; 4) я поважаю себе; 5) результати моєї праці — це моє обличчя, мій авторитет, — лише тоді відбудуться зміни на краще.

Маю надію, що з часом в українців бажання завоювати повагу оточуючих наполегливою працею, відповідальністю та власними досягненнями буде домінуючим серед інших життєвих мотивів. Тоді, зрештою, самоповага кожного утворить велике почуття самоповаги нації і ми матимемо право називатися цивілізованим народом без усіляких застережень, нацією, яку є за що шанувати іншим (Свєн К.).

559. Ознайомтеся з особливостями твору на суспільну тему.

Особливості твору на суспільну тему

1. Робота над твором-роздумом на суспільно-політичну тему передбачає з'ясування проблем, що стосуються життя і політики нашої держави.
2. Композиція тексту-роздуму має такі обов'язкові компоненти, як **теза** (основна думка), **докази** (прямі, коли теза обґрунттовується безпосередньо, і непрямі, коли тезу обґрунттовують шляхом спростування інших думок, протилежних тій, що доводиться), **висновки**. Теза, як правило, міститься на початку висловлювання, проте іноді перед нею ще буває невеликий вступ.
3. Характерним для творів-роздумів є вживання вставних слів (*на мою думку, по-моєму, наприклад, скажімо*) і речень (*Я вважаю; Можна навести приклад; Я міркую так*), що служать засобами зв'язку між реченнями та абзацами. Крім того, для творів-роздумів на суспільно-політичні теми характерне активне вживання суспільної лексики.
4. Змістовність і переконливість складеного твору-роздуму залежить від уміння дібрати, осмислити найцікавішу інформацію з газет, журналів, радіо- і телепередач і **інтерпретувати** її відповідно до обраної теми твору.

560. Напишіть твір-роздум у публіцистичному стилі на одну з тем: «Не шкода власності, а шкода людської гідності», «Хто поважає себе, той викликає й повагу інших», «Найвищі думки нам підказує серце».

561. Зайдіть на сайт «Культура мови на щоденъ» (<http://kultura-movy.wikidot.com>). З'ясуйте значення і правильне вживання слів, мовних зворотів, які необхідно використати в роботі. На сайті ви дізнаєтесь:

- Яке слово вибрati?
- Що означає слово?

- Як написати?
- Що з великої, а що — з малої букви?
- Якого роду іменник?
- Як перекласти з російської?
- Як правильно поставити наголос?

Надсмір тестування

1. З'ясуйте, що входить у поняття синтаксичної однорідності членів речення.

- Сурядні відношення, однакове морфологічне вираження.
- Перелічувальна інтонація, логічна одноплановість.
- Тотожність синтаксичної функції, однакове морфологічне вираження.
- Підпорядкованість спільному члену речення, тотожність синтаксичної позиції в реченні.

2. Укажіть речення з однорідними додатками.

- Нумо йдем до лісу з нами, там пахне медом і грибами.
- А шурхіт листя нагадає, що осінь золото скидає.
- За вікном картини чарівні та дивні, в небі ні пташини і на серці щем...
- А вітер горнеться травою і квітками до теплої землі (З тв. Н. Красоткіної).

3. Визначте, якими засобами поєднуються відкриті ряди однорідних членів речення.

- Інтонацією, протиставними сполучниками.
- Єднальними і протиставними сполучниками.
- Розділовими і протиставними сполучниками.
- Безсполучниковим зв'язком, єднальними та розділовими сполучниками.

4. Назвіть, яке речення ускладнене однорідними означеннями.

- Міста старовинні і замки прекрасні, великі будови і дуже сучасні.
- А груші медом всі налиті, смачні, солодкі, соковиті.
- Осінь погожа, тепла і ясна, і гарна її дуже запашна.
- В осінню днину сонячну, ясну люблю я в парку нашому гуляти (З тв. Н. Красоткіної).

5. З'ясуйте, за яких умов означення вважаються однорідними.

- Якщо вони відповідають на одне і те ж питання.
- Якщо вони мають однакове морфологічне вираження.
- Якщо вони характеризують предмет з одного боку.
- Якщо вони стоять перед означуваним словом.

6. Укажіть, у якому реченні при однорідних членах речення є загальнювальне слово.

- Йде осінь по землі — царівна — красива, чарівна!
- Все раніше темніє, день коротшим стає восени.
- Це пора осіння — переміни часті: то хмарки, то дощик, то мжичка, то сонце.
- Поглянь навколо: чарівниця осінь в коралах і у золоті стойть (З тв. Н. Красоткіної).

7. Визначте, в якому реченні допущено пунктуаційну помилку.

- Як же гарно, чудово, привітно, ніби в казці, в осіннім гаю.
- Весела, радісна, багата, в садочку яблуня крислата.
- А краса живе у всьому в світлі сонечка ясному, у замріяних лісах, у степу, на хлібній ниві...
- Світ наш неповторний, гарний, розмаїтій! (З тв. Н. Красоткіної).

8. Визначте речення з однорідними членами.

- От взяв та й приїхав (І. Нечуй-Левицький).
- Іду, іду просторами землі (О. Лупій).
- І сину нема, і спокою немає (В. Симоненко).
- Промінчик ясний у віконце так ніжно і тепло гляне (Н. Красоткіна).

§ 49. РЕЧЕННЯ ЗІ ЗВЕРТАНЯМИ, ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ (СПОЛУЧЕННЯМИ СЛІВ, РЕЧЕННЯМИ). ЗВЕРТАННЯ

Мовознавчі студії

562. Пригадайте, що ви вже знаєте про звертання і вставні слова? Прочитайте лінгвістичну довідку.

Крім головних і другорядних членів, у реченні можуть бути слова, які відносяться до речення в цілому або якоєсь його частини. Такі слова не є членами речення, вони не зв'язані підрядним або сурядним зв'язком з головними чи другорядними членами. Мовець використовує їх, щоб привернути увагу слухача до повідомлення чи дати повідомленню якусь оцінку. Наприклад: у реченні *Без мови рідної, юначе, і народу нашого нема* (В. Сосюра) словом *юначе* називає того, до кого звертається. У реченні *Певне, дороги звитяг доля ні кому не слала* (М. Сингайський) слово *певне* відноситься до всього речення і служить для вираження припущення. У вимові слова, які синтаксично не поєднуються з членами речення, виділяються інтонацією, а на письмі — розділовими знаками.

До таких слів належать звертання і вставні слова (сполучення слів, речення).

563. Проведіть дослідження: знайдіть у реченнях слова, що називають осіб чи предмети, до яких звертається мовець. З'ясуйте, чим виражені такі слова.

1. О мово моя, душа голосна України! (В. Сосюра). 2. Мово ненина, батьківська мово, що здолала найтижчі віки, що засяяла так веселково, перелившись в пісенні рядки (М. Карпенко). 3. Ти постаеш в ясній обнові, як пісня, линеш, рідне слово. Ти наше диво калинове, кохана материнська мово! (Д. Білоус). 4. Народе мій, до тебе я ще верну... (В. Стус). 5. Жніте, жніте, женчики, жніте живо — дожинайте, женчики, щедру ниву! (О. Оряч). 6. Хліб — Владико земний, ти годуеш планету віками, не для війн — для життя виростаеш на грудях землі (Д. Луценко).

564. Працюючи в парах, складіть діалог «Що нового ми дізналися про звертання в українській мові?».

Звертання — це слово (або сполучення слів), яке називає того, до кого або до чого звернене мовлення. Воно має форму клічного або омонімічного називного відмінка і вимовляється з особливою, клічною інтонацією. Наприклад:

1. Дай мені ти крила, Україно, в нинішні і всі прийдешні дні (М. Сингайський). 2. Приплівайте до колиски, лебеді, як мрій, опустіться, тихі зорі, синові під вій (В. Симоненко).

Звертання буває **поширеним** і **непоширеним**. Наприклад:

1. Гей ви, грізні чорні хмари! Я на вас збираю чари (Леся Українка). 2. Діду, а які у сонця ключі? (М. Стельмах). Звертання може поширюватись узгодженими (як у першому реченні) і неузгодженими означеннями, прикладками і цілими підрядними реченнями: 1. Красо України, Подолля! Розкинулось мило, недбало! (Леся Українка) — речения включає звертання Подолля і прикладку до нього красо України. 2. Хто в полі, хто в лісі, стережися (Леся Українка) — звертання — підрядне речення.

Іноді в реченні кілька звертань стоять підряд: Прийми мою любов, народе рідний, річко велика, і місяцю ясний, і берег мій чистий (О. Довженко). Звертання можуть стояти на початку, в середині і в кінці речення.

1. Звертання, що стоїть на початку речення, виділяється комою або знаком оклику (якщо вимовляється з підвищеним тону): 1. Сонце! Я тобі вдячний (М. Коцюбинський). 2. Краю, мій краю, хвилями Дунаю я лелію зір (В. Сосюра). Після знака оклику наступне слово пишеться з великої букви (зрідка з малої).

2. У середині речення звертання виділяється з обох боків комами: Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу... (В. Симоненко). 2. Я прощаюсь нині з тобою, рідна хато моя, назавжди (В. Симоненко).

3. Звертання в кінці речення виділяється комою зліва, після звертання ставиться той знак, якого потребує зміст речення (крапка, знак питання чи знак оклику): Де ж ви, де, мої щирі, одважні слова? Прощай, Волинь! прощай, рідний куточек! (Леся Українка).

Звертання може виражатися іменниками, прікметниками, дієприкметниками, порядковими числівниками та іншими частинами мови, вжитими у значенні іменника: 1. Спи ж ти, малесенький, пізній бо час (Леся Українка). 2. Від'їжджаючи, пройдіть на перон. 3. Перший, починай! 4. Ой, як же далеко ти, завтра! Перед звертанням можуть вживатися вигуки о, ой. Кома після цих вигуків не ставиться: О земле рідна, знаєш ти свій шлях у бурі, у негоді! (М. Рильський). Звертання, які при спілкуванні (в розмовному стилі) виконують функцію речення, називають **вокативними**, або **реченнями-звертаннями**: Терпелиха (підбігає, обнімає Петра): «Петре!» (І. Котляревський).

Практикум

565. Прочитайте уривки з роману Ліни Костенко «Маруся Чурай». Визначте в реченнях звертання, його місце, засіб вираження. Як інтонуються звертання в усному мовленні?

1. «Е, дівчино, я слухаю, та й байдуже, що ти співаеш не про того Байду вже». 2. «Послухай, — каже, — дівчино з Полтави, де ти навчилася брати ці октави?» 3. Твій батько був, Іване, Остряницею, — наступний гетьман після Павлука. 4. О Боже духів і живої плоті! Я вперше усміхаюся, прости. Якась галузка в тому живоплоті і та он пнеться, хоче розцвісти. 5. Спасибі, земле, за твої щедроти!

566. Зайдіть на сайт <http://www.pisni.org.ua/artlist/narodni-zvychayi.html> «Українські пісні», випишіть із народних пісень строфи зі звертанням, поясніть розділові знаки, визначте, у якому відмінку воно вжито.

Згадай ОБГРУНТУЙ Незгадай

У реченні Пишайся красою, море! підмет море.

567. 1. Випишіть у два стовпчики поширені й непоширені звертання.

1. Зоре моя вечірня, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою (Т. Шевченко). 2. Зоре моя! Мій друже єдиний! І хто знає, що діється в нас на Україні? (Т. Шевченко). 3. Чом, чом, чом, о земле ти моя, чарує так мене ясна твоя краса? (Чайка Дністрова). 4. Хвилюють, мають, квітують поля — добридень тобі, Україно моя! (П. Тичина). 5. Дорогий мій сучаснику! Як же нам треба плекати кожне словечко рідної мо-

ви! (М. Шумило). 6. А якщо відкрию вже відкрите, — друзі, ви підкажете мені... (В. Симоненко). 7. О, Львівщино — святий, родинний світі, на твоїм полі молоді женці (О. Лупій).

II. Поясніть правопис ненаголошених голосних.

568. I. Спишіть, розставляючи розділові знаки при звертаннях.

1. Поет механік людських мас Динамо — майстер будівничий повстань майбутнього сурмач, що конструктує День над Ніччю. 2. Куди ж поділа Степова Елладо варязьку сталь і візантійську мідь? 3. О плоских ріль піски й хрести, — праобразківши годі, годі: вся серця кров отам, на Сході, де недовершена — ти. 4. Ти красо землі несказанна нам немудрим — даремний дар! 5. Знаю — медом сонця ой Ладо в твоїм древнім тілі — весна (З тв. С. Маланюка). 6. Куди ж ти ділася річенко? Воскресни! У берегів потріскалися вуста. 7. Гей, ідіть, благодатні зливи! Випадайте перлисті роси! Хай нап'ються до несхочу ниви. Хай дівчата по-миють коси (З тв. Л. Костенко).

II. Поясніть правопис прикметників.

569. I. Спишіть. З іменників, що в дужках, утворіть звертання, поставте й поясніть розділові знаки. У якому відмінку вживаються звертання в усній народній творчості? Наведіть приклади з пісень та казок.

1. Посилала мене мати до криниченьки: «Принеси ж моя (доня) та водиченьки». 2. Стелися (барвінок) низенько, присунься (ко-зак) близенько. 3. Покинь (Байда) байдувати, сватай мою дочку та йди царювати. 4. Куди ідеш, од'їжджаєш сизокрилій (орел), а хто ж мене, молодую, до серця пригорне? (Нар. творчість).

II. Поясніть написання виділених слів.

570. Поставте подані імена по батькові у формі клічного відмінка і введіть звертання у придумані вами речення. Які з них сприйматимуться як риторичні звертання? Чому?

Тарас Григорович, Іван Якович, Лариса Петрівна, Галина Миколаївна.

571. Перебудуйте речення так, щоб підмети стали звертаннями.

1. Друзі відвідують нашу художню галерею. 2. Юні натура-лісти оберігають ліси. 3. Бережно ставитися до книжки пови-нен кожен учень. 4. Працівники сільського господарства дба-ють про підвищення врожаїв зернових.

572. I. Спишіть, вставляючи ді branі з довідки звертання. Поясніть роз-ділові знаки.

1. Лети зі мною. Ти побачиш повільні, свіжі береги, де ми-колайчики синіють і зеленіс холодок лукавий заячий, між них розсипана гвоздика дика. ... обійми! (Я. Таран). 2. ... ти ночей не доспала і водила мене у поля край села (А. Малишко). 3. ... З ким Правда й Совість входять в кожен клас, хіба вас оціни-ли по заслугі? А ви ж Людьми учили бути нас (Ф. Приймачик). 4. Де ви ... і та неопалима купина? Хто нас ... веде повз неї?

Плахкотить же поруч десь вона ... (Л. Бойчук). 5. Навчишся ... і сіяти, й жати ... І все ж, хай які б не були вчителі, як виростеш ... не смій зобижати й найменшої кузьки на нашій землі. 6. На промені, мов на антені, повисне жайвора завіт: — Родися ... і проростай на світ ... ! (В. Бровченко).

Довідка. Рідна маті моя; О рідна земле; учителі-наставни-ки і друзі; Народу рідного Мойсеї; дитино; сину; жито і пшени-ця; зело.

II. Які рядки поезій спонукали вас до роздумів? Постілкуйтесь з одно-класниками (усно).

Спілкування

573. Проведіть ситуативну гру «Чи знаєш ти про походження імен своїх однокласників?». Уживайте звертання.

574. Складіть і запишіть діалог за фотоілюстрацією. Прокоментуйте розділові знаки при звертаннях.

Моніторинг

1. Що ми називаемо звертанням?
2. Чим різняться поширені й непоширені звертання?
3. Яку позицію в реченні може займати звертання?
4. Як ставляться розділові знаки в реченнях зі звертаннями?
5. Чому вигуки **о**, **ой** при звертаннях не відокремлюються?

Стилістика і культура мовлення

Правильне іntonування речень із звертаннями

575. Прочитайте лінгвістичну довідку. Поміркуйте, чи залежить від ін-тонування звертання успіх спілкування.

Якщо звертання стоїть на початку речення і вимовляється з особливим почуттям, то після нього робимо тривалу паузу, наприклад: **О слово рідне!** **Ти стоїш на чаті предковічних пам'яток святині** (П. Куліш).

Коли звертання стоїть у середині речення, то воно не має помітної окличної інтонації, вимовляється прискорено, з великим підвищеннем голосу, наприклад: *Ти дав мені, о краю мій, життя* (М. Рильський).

Якщо звертання стоїть у кінці розповідного речення, то його треба вимовляти з незначною паузою, без особливого підкреслення голосом, наприклад: *Слава ж вам навіки, руки трудові* (В. Сосюра).

В окличних реченнях звертання вимовляються з чіткою паузою та окличною інтонацією, наприклад: *Вставай же, сонце!* (М. Бажан). Сильним логічним наголосом вимовляється звертання в кінці питальних речень, наприклад: *Де ж ви, де, мої щирі, одважні слова?* (Леся Українка).

У художньому стилі звертання використовуються як засоби образності, виконують емоційно-експресивну функцію, наприклад: *Ой не шуми, луже, зелений байраче* (Нар. творчість).

У монологічному мовленні поширені риторичні звертання, тобто не розраховані на конкретного адресата. Це своєрідний стилістичний прийом для створення емоційно напруженого мовлення, активізації читача або слухача.

Риторичні звертання — це звернення до назв людей, історичних осіб, явищ природи, абстрактних і конкретних понять. Вони використовуються в публічних виступах, у поезії, наприклад: *Ви, співці славетні наші, ви, красо всього народу! Ви нам честь відрятували, вам ми винні нагороду* (Леся Українка).

У діловому мовленні використовуються звертання — *пані, пане, добродію, добродійко, панове товариство, шановна громада, громадяни тощо*. Такі звертання часто супроводжуються означеннями *шановний, вельмишановний, поважаний, високоповажний, ласкавий і под.*

576. Прочитайте відповідно до вимог іntonування. Зіставте інтонаційне оформлення кожної пари речень. Чим воно відрізняється?

1. Квітнуть народні таланти. — Квітніть, народні таланти!
2. Моя Україна в синів своїх вірить. — Моя Україно, в синів своїх вір!
3. Майстри слова оспівують людей праці. — Майстри слова, оспівуйте людей праці!
4. Весніють далі сині, наливаються сонцем дні. — Веснійте, далі сині, наливайтесь сонцем, дні! (З тв. В. Сосюри).

577. I. Прочитайте уривки з поезій Василя Симоненка. Знайдіть у реченнях звертання. Які з них стосуються співрозмовника, а які є риторичними, тобто відносяться до неістот, осіб, що відсутні? Яка роль риторичних звертань у мовленні? Визначте поширені звертання. Знайдіть речення з однорідними звертаннями, аргументуйте свій вибір.

1. Чую, земле, твоє дихання,
Розумію твій тихий сум...
2. Одійдіте, недруги лукаві!
Друзі, зачекайте на путь!
3. Україно! Ти — моя молитва,
Ти моя розлука вікова.
4. Любове грізна! Світла моя муко!
Непереможна радосте моя!
Бери мене! У материнські руки
Бери мое маленьке гнівне «я»!

II. Визначте відмінок іменника-звертання. Чи є в реченнях звертання в називному відмінку?

578. Спишіть речення. Обґрунтуйте розділові знаки. Поясніть, чому після вигуків *о, ой* немає коми.

1. О пісне! Ти — плескіт рік, ти — переливи мідні... (М. Рильський).
2. О мово, noche колискова! Прийми мій радісний привіт (Олександр Олесь).
3. Обнімає землю небо голубе. О моя Вітчизно, я люблю тебе!
4. Ой сніги, мої сніги, срібні та пухнасті, наче все, що навколо, потонуло в щасті (В. Сосюра).
5. Ой жалю, мій жалю, гіркий непомалу! (І. Франко).
6. О світі зелений, для тебе у мене багато, багато пісень (В. Сосюра).

579. I. Прочитайте материн заповіт синові, написаний поетесою Іриною Жиленко. Визначте тему, основну думку, стиль, тип мовлення. Знайдіть звертання, поясніть розділові знаки. Чи зустрічали ви в літературі жанр заповіту? Які особливості його побудови, мовлення? Знайдіть моральні максими в цьому заповіті. Чого він вчить?

Те, що мудро й гарно у природі, —
те в людині, мій синочку, — страшно.
Не греби під себе землі й води,
не тягни на себе небозводи,
не твої вони, дитя, а наші...
Не убий, не скривдь, не зрадь, не вкрадь,
поділись, життя віддай за друга.
І не слухай, любий мій, не слухай,
що скавчить в ногах щуряча рать.
А природа — що? Вона як плесо.
Або як дитя — вбирає все.
Ти чудесний — то й вона чудесна.
Всю себе наївно, безсловесно,
розкриває і тобі несе.
Дивиться крізь твою душу й очі,
рветься із природного в людське.
Так тебе в собі збагнути хоче!
«Доброта? А що воно таке?»
І тривожать слух її слова:
«милосердя, рівність, смерть тиранам!»

Сину мій, ще людяність жива.

Тож відстоюй честь людського роду!

ІІ. Поясніть правопис ненаголошених голосних у словах. Знайдіть приклади уподібнення приголосників.

580. Вишишіть із підручника «Українська література» шість-сім речень зі звертаннями — іменами та іменами по батькові у формі клічного відмінка. Перебудуйте деякі з них, щоб вони сприймалися, як риторичні запитання. Чи завжди це можливо?

581. Перебудуйте і запишіть текст так, щоб у кожному речені було звертання. Дайте текстові заголовок-звертання. Як змінився текст? Чи завжди звертання доцільні? Подискутуйте.

Самому містечку, в якому я живу, моря не видно. Дві зубчасті гори з старовинною баштою назавжди відгородили його від моря, і тепер воно щоліта, в нестерпну кримську спеку, задихається від пілюки і в'яленої риби. Навіть голуба бухта, яку живить своїми студеними приливами ніколи не бачене нею море, теж мліє під шпарким сонцем. Дивиця тоді на ту бухту, і вона нагадує тобі велику рибину, яка щойно спливла на поверхню, перекинулась набік і блищає зеленим полиском сріблястої луски (В. Логвиненко).

582. І. Спишишіть, підкресліть звертання, визначте їхню структуру, поясніть розділові знаки, побудуйте схеми речень.

І. Я вірю, рідна наша мово, що твоя сила воскресне, що ти розвинешся чудово (Б. Лепкий). 2. Фантазіє, богиня легокрила, ти світ злотистий мрій для нас відкрила і землю з ним веселою з'єднала (Леся Українка). 3. Прийди, весно, прийди» рясна, новим життям заграй (Олександр Олесь). 4. Вітре дужий, вітре вільний, скинь з плечей моїх вагу! Батьку-Дніпра буйнохвильний, збий, розлив мою нудьгу (Г. Чупринка).

ІІ. Зробіть синтаксичний розбір третього і четвертого речень.

Порядок синтаксичного розбору речення зі звертанням

1. Загальна характеристика простого речення.
2. Вказати, що речення ускладнене звертанням.
3. Назвати способи вираження звертання.
4. Характеристика головних та другорядних членів, наявних у реченні.
5. Побудувати схему речення зі звертанням.
6. Пояснити правила вживання розділових знаків при звертанні.

Зразок усного розбору

Mrie, ne zradь! (Леся Українка).

Речення просте, спонукальне, окличне, односкладне означене особове, поширене, повне, ускладнене непоширенним звертанням, вираженим іменником у клічному відмінку одинини.

Схема: [зв.], ...].

Кома ставиться після звертання на початку речення.

583. І. Прочитайте й перекажіть близько до тексту. Визначте тему, основну думку, стиль. Обґрунтуйте розділові знаки. Чому автор дав такий заголовок? Який тип звертання вживає автор? Чому? Яка роль однорідних членів речення в тексті?

ПРЕЧИСТА ЛЮБОВ

Хто послав мені любов? Пречиста вода великої Ріки мого народу! Се її цілюща волога оповила, омила мене, і вічно дівоча українська ласка і бездоганна чистота її багато щедрих фарб.

М'яка тепла вода її оповила мою душу, очистила від журби і скорбот, повернула до краси. І став я тим, для чого родила мене Мати моя, добром і радісним. Вона наповнила серце мое любов'ю, миром, щастям. І я благословлятиму тепер усе життя чисті її береги, і плескіт ласкавий її хвиль, і сине небо в її водах ніжних, теплоту материнсько-дівочу, святу від кожного дотику її рідної води до мене.

Річко, річко, душа мого народу, який безцінний дар ти принесла мені! З кожним спогадом я купаюсь в тобі, з кожною світлою думкою лину до тебе на тихій воді, на ясні зорі, несу тобі в жертву найдорожчі мислі, припадаю до тебе.

Свята моя, незабутня, вічна! Поклич мене, прийми на свої береги, де трудяться мої люде, де чую спів... (О. Довженко).

ІІ. Виконайте морфологічний розбір слів благословлятиму, незабутня.

ІІІ. Виконайте синтаксичний розбір речення з однорідними членами речення (на вибір) і речення із звертанням.

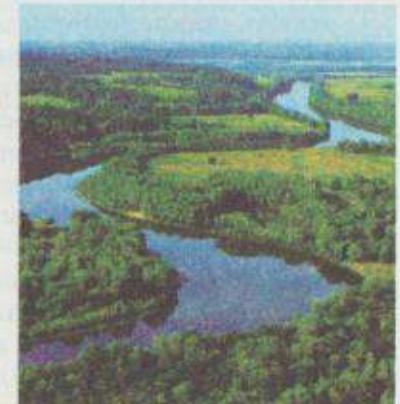
ІV. На сайті «Українські пісні» (www.pisni.org.ua/arteist/narodni-zvychayi.html) знайдіть «Молитву до Святого Отця Миколая». Прочитайте її, запишіть з пам'яті, уживаючи звертання.

§ 50. ВСТАВНІ СЛОВА, СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ, РЕЧЕННЯ

Мовознавчі студії

584. Прочитайте. Проведіть дослідження: з'ясуйте, які з виділених слів виступають членами речення, а які — не виступають. Поясніть чому.

1. Звичайно, серйозні речі вимагають часу і затишку. 2. День збігав звичайно. 3. Може, тому, що так його бачила, а може, через те, що промовляла до нього словами ненъки. 4. Але Ролан

знати, що поруч у будинку може світитися вікно. 5. До села йому, правда, не близько. 6. Краще гірка правда, ніж солодка брехня. 7. Здається, запахло молоком. 8. Закоханим найдовша ніч короткою здається (З тв. О. Гончар).

585. Прочитайте. Виділіть у тексті «відоме» і «нове» для вас. Визначте, які зі вставних слів найбільш уживані в усному мовленні, з якої причини. Напишіть самодиктант «Вставні слова в українській мові».

Вставними називаються слова або сполучення слів, що виражають ставлення мовця до висловлюваного ним повідомлення і не виступають членами речення. Наприклад: 1. *I щось в мені таке болить, що це і є, напевно, Україна* (Л. Костенко)

2. *I найвища, по-моєму, це краса вірності* (О. Гончар).

У першому реченні мовець за допомогою вставного слова **напевно** виражає впевненість у сказаному, а в другому реченні за допомогою вставного слова **по-моєму** вказує, що думка належить йому.

Вставні слова, сполучення слів та речення вимовляються з особливою інтонацією: швидшим і нижчим тоном, ніж слова того речення, в яке вони введені, і виділяються паузами.

Вставні сполучення слів і речення виражають ті самі значення, що й вставні слова.

У реченні вставні конструкції звичайно виділяються **комами**: 1. *Гори, здавалось, стояли тут поруч* (О. Гончар). 2. *Кажуть, весна буде теплою*.

Вставні речення, що виражають додаткове зауваження чи пояснення, відокремлюються дужками, рідше — тире: 1. *Там батько, плачучи з дітьми (а ми малі були і голі), не витерпів лихої долі, умер на панщині* (Т. Шевченко). 2. *Коли тут — лихо мені тяжке — рознедужався Павло мій* (Марко Вовчок).

Вставні слова слід відрізняти від однозвучних з ними слів, які є членами речення. Порівняйте: *Ягня, здається, веселилось* (Т. Шевченко). — Мені осіння ніч короткою здається (Леся Українка).

Примітка. Дуже подібними до вставних є вставлені конструкції, але, на відміну від первіших, вставлені слова, словосполучення і речення не виражают ставлення мовця до висловленої думки. Вони вносяться в основне речення додаткові **відомості, супровідні зауваження, уточнення, пояснення, поправки** і т. п. Наприклад: 1. *Демид зразу скочив (коліно різко заболіло), скочив дівчину за плечі, підвів* (В. Собко). 2. *Діти — вона це добре пам'ятала!* — були тут поруч (Ю. Збанацький).

Вставлені речення можуть приєднуватись без сполучників або сполучниками, наприклад: *Він був маленький, незавидний, але з густою гривою і — як пізніше виявилось — разючо невтомний* (О. Гончар).

Розряди за значенням вставних конструкцій

Що виражають	Вставні слова і сполучення слів	Приклади
Впевненість	Напевно, дійсно, справді, безперечно, авжеж, безумовно, без сумніву, звичайно, певна річ, правда	Іншим разом Хаєцький, безперечно, зважив би на Маковеєві просьби (О. Гончар).
Невпевненість, припущення	Можливо, може, мабуть, здається, очевидно, треба думати, видно, певно, може бути	Здається, часу і не гаю, а не встигаю, не встигаю! (Л. Костенко).
Почуття (радість, задоволення, жаль, здивування, нездоволення)	На радість, на щастя, на жаль, як на біду, на сором, як навмисне, дивна річ, як на зло, навдивовижу, нівроку, соромно сказати, шкода	1. <i>На жаль, чудес на світі не буває</i> (П. Воронько). 2. <i>Шкода, ми втрачаємо прекрасного солдата</i> (В. Собко).
Оцінку фактів з погляду їх звичайності	Як водиться, як завжди, було, бувало, бува	Отак, бува, німі вітриячать, гойдаючи небес ясну колиску (А. Малишко).
Вказівку на джерело повідомлення	Кажуть, як кажуть, каже, мовляв, на мою думку, гадаю, з погляду, за повідомленням, як відомо, як указано, по-моєму, пам'ятаю	1. <i>Кажуть, мудрість приходить з роками</i> (Л. Дмитерко). 2. <i>На його думку, ситуація мінялася на краще</i> .
Послідовність викладу думок, зв'язок їх	По-перше, по-друге, по-третє, нарешті, зрештою, до речі, крім того, отже, між іншим, значить, зокрема, наприклад, проте, однак, навпаки, інакше кажучи, таким чином, виходить	1. <i>Ніжність, наприклад, математично описати не можна</i> (В. Собко). 2. <i>Тільки в червні роботи, нарешті, були завершені</i> .
Способ оформлення думки, експресивний характер висловлювання	Словом, правду кажучи, сказати правду, правди ніде діти, грубо висловлюючись	Хоч, правду кажучи, юнак не вважав спів за професію (Іван Ле).
Ввічливість, приврення, активізацію уваги слухача	Пробачте, вибачте, будь ласка, дозвольте, чуєте, знаєте, вірите, уявіть собі, зверніть увагу, зрозумійте, між нами кажучи	Але доля звела нас дуже близько і, повірите, здружила (Ю. Збанацький).

Практикум

586. I. Прочитайте. Поясніть, чому повторювані слова в одних реченнях виділені комами, а в інших — ні.

1. Під столом пішки пройде, не зачепиться, а, дивися, вже розміновує міни... 2. Дивися, Сашко, пильний. 3. Скочило з пе-чі ще трійко, ощасливлені, справді, як соняшники, що побачи-ли сонце. 4. Зброю цвірінчата справді мали. 5. Ну, спокійної но-чі спіть, бо Дуняшу, бачу, зморює сон. 6. І раптом бачу: поміж гілля згойднулася дніпровська вода (З тв. О. Дмитренка).

II. Спишіть речення. Вставні слова підкресліть. Поставте розділові зна-ки. Перевірте одне одного.

1. Бережись, поете, бо нівроку звуть Халтурою десяту з муз (М. Доленко). 2. Я не гірший за інших на щастя і за інших не кращий на жаль (В. Забаштанський). 3. Ну словом є чимало дивних див у цім саду (М. Рильський). 4. Отут бувало із-за тину вилася квасоля по тичині (Т. Шевченко). 5. Може то птахи при-носять на своїх крилах весну (Є. Гуцало). 6. Безперечно вам усе тут незнайоме дивне (О. Гончар).

587. Випишіть тільки ті речення, де виділені слова є вставними слова-ми, визначте їхні значення.

1. У світлиці стало видно, хоч голки збирати (Панас Мирний). 2. Видно, дуже неприємним було доручення. 3. Скоро це стало всім відомо. 4. Відомо, кого вогнем пече, тому скрізь вода мрі-ється (Марко Вовчок). 5. Головне, не слід зупинятися на досяг-нутому. 6. Головне речення завжди провідне у складнопідряд-ному. 7. Павло усім одвітував звичайно, розмовляв до ладу, до-бре (Марко Вовчок). 8. Так, звичайно, крім таланту, потрібне ще і вміння!

588. Складіть і запишіть чотири пари речень, де б в одних реченнях були вставні слова виходить, очевидно, можливо, здаватися, а в інших реченнях ці самі слова виступали б членами речення.

Зразок. Тут нема, виходить, чого чекати. — З хати ви-ходити дівчина.

589. Спишіть, вставляючи на місці крапок вставні слова. Розставте розділові знаки.

I. Висловте думки з певністю.

1. Щоденна зарядка ... зміцнює здоров'я. 2. Режим дня ... допомагає учневі в навчанні. 3. Ти ... станеш хорошим учнем.

II. Висловте думки як припущення.

1. Цю книгу ти ... читав. 2. Там ... водяться зайці. 3. Грому ... і не буде.

III. Висловте думки з почуттям.

1. Погода ... зіпсувалася ще вчора. 2. Туристи ... не збилися з дороги. 3. Настя ... була терплячою.

590. I. Введіть у речення слова, що вказують на послідовність або зв'язок думки. Прочитайте.

Ось коли нарешті я знову став найпершим спільноком і союз-ником Льоні Шляхтича, і аж тепер ми стали запроваджувати в нашій монтажній зоні принцип ДОРО, тобто Добра Робота. Ми виробили основні правила нашого принципу ДОРО.

... не шукай винних — шукай причини неполадок.

... краще працює той, хто читься.

... нема анонімних виконавців, кожен відповідає за зроб-лене, а тому кожному дается робочий номер.

... ми вирішили, що праця заслуговує відзнак, і придумали собі золоту, срібну і бронзову (За П. Загребельним)

II. Дайте оцінку принципам ДОРО, доповніть їх власними (усно). Подискутуйте з однокласниками на цю тему.

591. Прочитайте, назвіть вставні слова, визначте групу за значенням. Обґрунтуйте розділові знаки.

Піфагорові штани — назва, по-перше, вульгарна, а по-друге, вона не відповідає дійсному станові речей. Бо хто, скажімо, мо-же пошкодити штани з катета чи гіпотенузи? У всякому разі, мате-рії — сукна чи швейоту — на штани треба приблизно один метр. Ну, а скільки треба на штани катетів, а скільки гіпотенуз? Без сумніву, цього ніхто не скаже. Піфагорові штани, само собою зрозуміло, зовсім не штани, а геометрична теорема, що її ви-найшов і довів великий грецький математик Піфагор. Кажуть, він народився у V столітті до нашої доби на острові Самосі.

Зрозуміло, своєю теоремою Піфагор найбільше уславився серед математиків. I, природно, людство його за це ніколи не забуде (За Остапом Вишнею).

592. Прочитайте. Що означають вставні речення? Обґрунтуйте вжи-вання розділових знаків.

1. Загадкове справді звичайне (як ми кажемо про гені-альне у простоті), коли ми вже знаємо. 2. Медсанбат був у Новосанжарівській школі... Значить, Андрійко, (а з ним, мо-же, ще хтось із пожарівців!) переходив удруге Дніпро... 3. А набігають за годинами дні, за днями роки — довга відстань у тридцять два роки, — і вже не пригадує людина. 4. Бо такий усесильний чоловічий — крізь вуса! — повногрудий, здоровий сміх... (О. Дмитренко).

593. Спишіть, поставте й обґрунтуйте розділові знаки при вставних словах і реченнях.

1. Колись онук, забравшись на коліна дідусяві цікавий, як дитина, між сивиною знайде в нього шрам. 2. Хтось чи це зда-лось мені? Чайку змалював шовкову на небеснім полотні. 3. І щось бадьоре сниться а може то ява немов лице в криниці чу-довно ожива. 4. І працювати було майже неможливо відмов-

ляла техніка, і не працювати — теж бо міг загинути вирощений урожай (З журналу). 5. Безумовно розумна птиця, просто Гегель серед дроздів. 6. Осінь звісно пора розмов останніх, — але й сходить пшениця теж восени! (З тв. М. Рильського).

Спілкування

594. Складіть діалог на тему «Була війна... Що знаємо про неї?»

595. Прочитайте «Словесне айкідо» («Як «відбити» словесні образи, перетворивши їх на компліменти?»), розміщений у рубриці «Мистецтво спілкування» на сайті «Острів знань» (www.ostriv.in.ua: Головна = навчання = Шкільні предмети = Українська мова = Додаткові матеріали = Мистецтво спілкування). Виконайте стислий письмовий переказ його, використовуючи вставні слова, словосполучення і речення. Доповніть власними прикладами.

Моніторинг

1. Якими мовними засобами розкривається ставлення мовця до висловленого?
2. Які слова, сполучення слів і речення називаються вставними? Вставленими?
3. Назвіть групи вставних слів за значенням.
4. Якими розділовими знаками виділяються на письмі, вставні слова, сполучення слів і речення?

Стилістика і культура мовлення

Особливості використання вставних слів, сполучень слів і речень у різних стилях

596. Прочитайте лінгвістичну довідку. Яка роль вставних слів у різних стилях?

Вставні слова, сполучення слів і речення широко вживаються у розповідному та діалогічному різновидах усного мовлення.

У розмовному і художньому стилях вставні слова, сполучення слів надають мовленню різних смислових та експресивних відтінків. Наприклад: 1. *Ну та й гарна ж, нівроку, удовина дочка!* (І. Нечуй-Левицький). 2. *Ну що ти, на мілість Божу, скажеш?* (М. Стельмах).

У науковому, діловому, публіцистичному стилях вони служать для логічного зв'язку в тексті, допомагають чітко й послідовно викласти думку, розкрити послідовність явищ, подій, фактів, їх взаємозв'язок і взаємозумовленість. Це такі слова і сполучення слів: *наприклад, отже, таким чином, що-правда, точніше, на нашу думку, очевидно, по-перше та ін.*

597. Прочитайте. Яких смислових відтінків надають реченням вставні слова?

Сади вже відцвіли. Сади, на жаль, уже відцвіли.

Сади, може, вже відцвіли. Сади, по-моєму, вже відцвіли.

Сади, звичайно, вже відцвіли. Сади, кажуть, уже відцвіли.

Сади, напевно, вже відцвіли. Сади, знаєте, уже відцвіли.

598. До слова здавалось доберіть синоніми. Введіть іх по черзі в самостійно складені речення. Простежте, як це впливатиме на зміст висловлювання.

599. Об'єднайте кожну пару речень так, щоб одне з них стало вставним. Поясніть структурні та інтонаційні особливості утворених речень.

1. Художня література допомагає нам глибше розуміти життя. Це відомо кожному. 2. На плантації між рядками кукурудзи виросло багато соняшників. Торік на ділянці був соняшник. 3. Той, хто творить красу, творить щастя для людей і для себе. Про це не слід забувати. 4. Свято садіння столітнього дерева у школі стало традицією. Так учні називають дуб.

600. Прочитайте. До якого стилю належать подані речення? Вмотивуйте авторський добір вставного слова у кожному випадку.

1. Здається, під саме шатро синього літнього неба сягали верхи дерев (Є. Гуцало). 2. Напевне, до останньої хвилини мені в очах будуть стояти оці розколихані блакитні світи (М. Стельмах). 3. Може, то казка знадлива — тії смарagдові луки, плеск тепловодної річки, златоіскристі піски. 4. Глянь, як хвилі від срібла блищають (З тв. Лесі Українки).

601. I. Прочитайте текст. Обговоріть проблему.

Час від часу з кожним трапляються ситуації, у яких хтось чужий, а частіше близький навмисно випускає у ваш бік «отруєну стрілу» — образливе слово чи обвинувачення типу: «шпендик», «ліліпут» (для малих зростом), «жаднуга», «ледар», «дурень», «тупий» і т.п. Чи треба впадати в розпач? Як за допомогою слова вплинути на людей і змінити їхнє ставлення до себе?

Психологи пропонують: а) дібрати позитивний синонім; б) знайти вигідну ситуацію. Наприклад: а) «позитивний синонім» — «я не "шпендик", а мініатюрна і тендітна»; «я не "жаднуга", а домовитий»; б) «вигідна ситуація»: «Ти занадто невпевнений у собі» — «Вате я не приймаю непродуманих рішення».

II. Доберіть позитивні синоніми до слів нечепура, ледар, мозок, як у курки, істеричка, нудний, упертий.

602. Запропонуйте «вигідну ситуацію»: «Ти некрасива...»; «Ти занадто багато часу витрачаєш на комп'ютер...»; «Ти занадто повільний...»; «Ти дуже вередливий...».

Розвиток мовлення

Твір-оповідання з обрамленням (на основі почутого)

603. I. Прочитайте початок і закінчення оповідання Степана Васильченка «Чайка». Що спільного ви помітили?

Початок. По садах вітри гасають, а над садами зоріє небо осіннє. Маленьку хату обстушили кругом високі ясени... Крізь бур'яни блимаває низеньке віконце, блакиттю мальоване, у віконце шматок білої стіни видно в хаті, а на стіні на білій з-під чола позирає невеселий селяк у шапці. Чорнобривцями заквітчаний, у рушники прибраний, а сам думний та сумний...

Очима до нього сидить на полу мати — праву руку на груди поклала, а на ліву — голову склонила.

Вітри гудуть, а ясени скриплять, а матері дрімається. Дрімається та й вчувається, що то, пустуючи, на гіллях гойдаються діти.

Го-ой-да! Го-ой-да-ша!..

Основна частина. Було у матері їх, синів, троє...

Закінчення. Співали півні.

Одні й другі — сидить мати, як сиділа.

А вітри гудуть...

Вітри гудуть, а ясени риплять, а матері дрімається...

Затріщав каганець — гасне.

Глибоко-глибоко зітхнула, підвела, налагодила гніт.

Стала посеред хати, на того селяка, що на стіні, очі зводить...

Підійшла до малюнка, обсмикала рушник, краще квіти порівняла, починає говорити до нього стиха:

— Скажи, сумний, скажи, невеселий, ще й нерадісний: куди мої діти позаводив? Де мені їх шукати? Куди листи слати?

II. Чому, на вашу думку, автор створив таке обрамлення для цього твору? Яка ідейно-композиційна роль початку і закінчення? Пригадайте, що таке оповідання. Які його побудова, стилізація, тип мовлення?

Обрамлення — це такий композиційний прийом, коли споріднений сюжетний твір включається в розповідь, немов у рамку, яка безпосереднього зв'язку з розвитком сюжету не має.

604. Прочитайте оповідання, придумайте до нього обрамлення. Доберіть заголовок.

Це було дуже давно. В одному селі в Україні дівчата і жінки вирішили показати свою майстерність. Домовились, що в неділю прийдуть на сільський майдан і кожна принесе найкраще, що зробила своїми руками: рушник, полотно, скатерку, одяг...

У призначений день усі дівчата і жінки прийшли на майдан. Принесли безліч дивовижних речей. У старійшин очі розбіга-

лись. Дружини і дочки багатіїв принесли вишиті золотом і сріблом шовкові покривала, тонкі мережані фіранки, на яких були вив'язані дивні птахи.

Але переможцем стала дружина бідняка Марія. Вона не мала дорогих речей. Вона принесла п'ятирічного сина Петруся. А Петрусь приніс жайворонка, якого сам вирізав з дерева. Прикладав Петрусь жайворонка до губів — заспівал, зашебетала пташка, як жива. Всі стояли зачаровано і слухали той спів. І раптом у блакитному небі заспівав справжній, живий жайворонок, якого привабив спів на землі.

«Хто творить розумну і добру людину, — найкращий майстер», — таке було рішення старійшин (За В. Сухомлинським).

605. Напишіть твір за поданим обрамленням.

Початок. Прізвища, на жаль, не знаю. Йі було, здається, сімнадцять... Бачу її болісні дитячі очі (війна — не місце для жінок), пам'ятаю, спітив ім'я. Галинка. Медсестро! Сестро! Ти не бачила того бою до кінця...

Закінчення. Медсестрі Галинці (прізвище невідоме) було лише сімнадцять років... Вона не бачила того бою до кінця...

Назустріч тестуванню

1. Визначте, у якому реченні вставне слово виражає оцінку вірогідності повідомлюваного.

- Одне слово, мистецтво — штука складна (М. Ткач).
- I справді, інше слово часом дорожче — цінніше самої речі (В. Сухомлинський).
- Та й, власне, це ж відомо вже давно: співає кожен, хто якої знає (Л. Костенко).
- Десь, може, там зустрінемося ми.

Не буде рук — обнімемось крильми (Л. Костенко).

2. Укажіть рядок, у якому всі слова виражають невпевненість мовця у повідомлюваному.

- Безперечно, напевно, природно, звісно.
- На щастя, мабуть, видно, до слова.
- Можливо, здається, видно, мабуть.
- Власне, очевидно, щоправда, звичайно.

3. З'ясуйте, у якому реченні звертання має ще й оцінну функцію.

- Молодий, буть вічно молодим! (Л. Перевомайський).
- Дніпре мій, з тобою ми в розлуці (А. Малишко).
- Здрastуй, сонце, і здрastуй, вітре! Здрastуй, свіжосте нив! (В. Симоненко).
- Спи, мій малесенький, пізній бо час (Леся Українка).

4. З'ясуйте, яке значення передають перелічені вставні слова: дивна річ, на щастя, як на гріх.

- а) Указують на послідовність думки.
- б) Указують на джерело повідомлення.
- в) Виражают упевненість у повідомлюваному.
- г) Виражают почуття мовця.

5. Визначте, у якому речені допущено помилку при виділенні звертання.

а) Гей, нові Колумби й Магеллани, напишимо вітрила наших мрій! (В. Симоненко).

б) Мое село, земний тобі уклін за молодість, за світло отчих стін... (Г. Тарасюк).

в) Гей юнаки, гей молодість світу, доля планети у ваших руках (І. Нехода).

г) О пісне вкраїнська! Дзвінка, невмируща, ти мука і радість, ти гнів і любов (Р. Братунь).

6. Укажіть, у якому речені допущено помилку при виділенні вставного слова.

а) Вода ж тут бачите яка: в ній сила земна (І. Цюпа).

б) Раніше, бувало, друкувався навіть у столичних журналах (І. Цюпа).

в) І здається з моєї долоні виrushаютъ, співаючи, в путь колоски (Д. Павличко).

г) Жахіть війни, на щастя, ви не зазнали (О. Гончар).

§ 51. РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕННИМИ ЧЛЕНАМИ. ПОНЯТТЯ ПРО ВІДОКРЕМЛЕННЯ. ОСНОВНІ УМОВИ ВІДОКРЕМЛЕННЯ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Мовознавче студії

606. 1. Прочитайте текст виразно, дотримуючись поданих позначення. Знак \nearrow означає підвищення голосу; знак \searrow — зниження голосу; / — паузу.

НА ІВАНА КУПАЛА

Святкування Івана Купала в Україні відбувається в липні, / саме в розквіті літа. На мальовнищих просторах збирається молодь, / влаштовуючи гуляння. На видному місці, / посеред поляни, / розводиться вогнище. З розгону хлопці й дівчата перестрибулють через нього, / очищаючись від гріхів, хвороб, усього поганого. Поблизу багаття ставиться деревце, / прикрашене квітами, зіллям. Кругом нього дівчата водять хороводи, / співа-

ючи купальських пісень. Починають піснею «Купало, Купало, де ти зимувало?» Пізно увечері, /ближче до півночі, /дівчата плетуть вінки і пучкають їх на воду. Крім молоді, у святі беруть участь старші люди і діти (З кн. «Культура і побут населення України»).

II. Опрацуйте теоретичний матеріал.

Другорядні члени речения можуть виділятися інтонаційно з метою надання їм більшої виразності, підкреслення їх особливого смислового навантаження.

Другорядні члени речения, які для підсилення їх смислової ролі виділяються в усному мовленні інтонацією й паузами, а на письмі — комами (рідше тире), називаються відокремленими.

Наприклад: 1. *Божий світ, оповитий красою*, задрімав у легенькому сні (П. Грабовський). 2. *А я не знаю нічого ніжного, окрім берези* (Леся Українка). 3. *Тарас трохи постояв, ніякожо попрощавшись*, пішов із хати (С. Васильченко).

Відокремлені члени речения несуть на собі елемент додаткового повідомлення. На письмі відокремлені члени виділяються комами, рідше тире, а в усному мовленні — перед відокремленими членами і після них робиться тривала пауза.

Порівняйте:

1. *Поза містом лежали Кримські гори, вкриті густим лісом.*
2. *Поза містом лежали вкриті густим лісом Кримські гори.*

На означенні *вкриті густим лісом* у першому реченні зосереджується особлива увага, воно, крім означальної функції, має відтінок додаткового повідомлення. У другому реченні *дієприкметниковий* зворот виконує тільки означальну функцію, без додаткових відтінків.

Загальні умови відокремлення

1. Порядок слів у реченні. Від порядку слів залежить відокремлення означень, прикладок, обставин.

Порушення звичного порядку слів у реченні сприяє відокремленню тих другорядних членів, які потрапляють у нетипову для них позицію. Наприклад: для означення характерне місце перед означуваним словом; у цьому разі воно, як правило, не відокремлюється. Якщо ж поширене означення потрапляє в позицію після означуваного слова, воно відокремлюється. Наприклад: 1. *Шумів розгойданий вітрами хлібів великий океан* (М. Нагнібіда). 2. *В рань, розбуркану і свіжу, я напнув вітрила білі* (М. Нагнібіда).

2. Ступінь поширеності члена речения. Частіше відокремлюються поширені другорядні члени речения, непоширені відокремлюються рідко. Наприклад: 1. *Всі сиділи задумав-*

шись, (Григорій Тютюнник). 2. Пливе місяць молоденький, розігнувши роги (Л. Боровиковський).

3. Додаткове смислове навантаження. Так, поширені означення перед означуванням словом відокремлюються, якщо мають додатковий відтінок причинового значення. Наприклад: *Небайдужий до малярства. Уралов і сам деколи потроху малював* (О. Гончар).

4. Граматична несполучуваність слів. Такі слова поєднуються лише за смислом. Наприклад, в українській мові особові займенники граматично не пов'язуються з прикметниками, тому узгоджені означення, які відносяться до займенників, завжди відокремлюються. *Дриголомшений велемудрою наукою, я підводжуся з охололоїстерні* (М. Стельмах).

Практикум

607. Прочитайте речення, правильно їх іntonуючи. Вкажіть відокремлені члени речення. Чим вони виражені?

12 липня — день пам'яті святих апостолів Петра і Павла. В Україні більше чомусь шанувався Петро, прикліканий Христом бути стовпом його церкви («Петро» в перекладі означає «камінь»). За народними переказами, святий часто мандрував по землі сам і разом з Богом, заступаючись за скривджених, встановлюючи справедливість. Від Петра, за народними повір'ями, переставала кувати зозуля, «вдавившись мандрикою», тобто галушкою з сиром. З цього часу починалися жнива (Г. Золотник).

608. I. Спишіть. Підкресліть відокремлені члени речення. Визначте загальні умови відокремлення.

Напередодні дня святої Трійці, в суботу ранком, до східсонця, дівчата й молодиці йдуть на левади або в поля рвати запашне зілля: чебрець, полин, любисток, татарське зілля. Увечері цього ж дня квітчують свої хати, прибрані до свята, зеленим гіллям клена, липи, ясеня та маслини. Перед дверима будівель, на воротях, ставлять гілля зеленої осини.

Гілля і молоді деревця, зрубані в цей день для оздоби двору й хати, називають клеченням, а весь тиждень перед святою Трійцею, — клечальним, зеленим або русальним (О. Воропай).

II. Знайдіть слова, в яких [o], [e] може чергуватися з [i], запишіть їх парами.

609. Прочитайте. Знайдіть відокремлені члени речення. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

Свято Преображення Господнього або Спаса завжди відзначають 19 серпня. У церкві цього дня святять груші яблука мед

і обжинкові вінки або жмут жита й пшениці. За народними віруваннями яблука непосвячені в церкві гріх було їсти до Спаса. Повернувшись із церкви родина збиралася за святковим столом і розговлялася. Їли яблука з медом і запивали виноградним або яблучним вином — щоб садовина родила.

А ще цього дня годиться пом'янути покійних родичів близьких (Р. Кобальчинська).

Спілкування

610. Розкажіть, що ви знаєте про народні свята. Які з них святкують у вашій родині? Проведіть спостереження: як часто ви вживаете відокремлені члени речення в усному мовленні.

Моніторинг

1. Які члени речення називаються відокремленими?
2. Які члени речення можуть відокремлюватися?
3. Що значить основне і додаткове повідомлення в реченні з відокремленими членами?
4. Які загальні умови відокремлення?
5. Що таке «смислове й інтонаційне відокремлення»?
6. Поясніть, як з допомогою відокремленого члена речення можна передати два повідомлення?
7. Для якого стилю економія мовних засобів особливо важлива?

§ 52. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ

Мовазнавче ступінь

611. Прочитайте. Знайдіть відокремлені члени речення. На яке питання вони відповідають? Чим виражені? Яке місце займають по відношенню до означуваного слова? Якою частиною мови виражене означуване слово?

1. Діла мої, буденні і велики, відкриті перед людством (Б. Олійник). 2. О, принесіть мені пролісок з лісу, ніжний і чистий, як неба блакить. 3. Мовчать каштани, стомлені і мляви (В. Сосюра). 4. Повненька, жвава й весела, з сірими прудкими оченятами, з ямочками на щоках і двома косами каштанового волосся, вона справляла приемне враження (О. Десняк). 5. Ми спочивали серед буйних трав, цяцькованих, мережаних квітками (М. Рильський). 6. Налиті пурпуром плоди звисають тяжко з віт зелених (М. Рильський).

612. Прочитайте лінгвістичну довідку. Які відокремлені означення ви вже вивчали у 7 класі? Чим вони виражені?

Відокремлюються, виділяючись комами на письмі та паузами у вимові, як поширені, так і непоширені означення, узгоджені й неузгоджені.

Узгоджені означення відокремлюються:

- 1) якщо вони виражені прикметниковим або дієприкметниковим зворотом і стоять після означуваного слова: 1. *Спідні галузки смерек, мокрі від густого туману, звисали додолу.* 2. *Акації стояли в цвіту, заквітчані безліччю білих китиць* (І. Нечуй-Левицький);

2) якщо вони поширені, стоять перед означуваним словом і мають додатковий відтінок обставинного значення умови або причини: *Зайнятій цими думками, Копиленко не помітив, як добре до хати* (П. Вершигора) — означення має причиновий відтінок;

3) якщо вони відділені від означуваного слова іншими словами, найчастіше — присудками; в цьому випадку означення може відокремлюватись комою або тире: *Батько сидів з веслом на кормі — веселий і дужий* (О. Довженко);

4) якщо вони відносяться до пропущеного підмета (відокремлюються в будь-якій позиції): 1. *Не відомий нікому, сідаю на лавку, слухаю і дивлюся* (М. Коцюбинський). 2. *Розтаю у просторах, спрямований очима до урочистого неба* (О. Довженко);

5) якщо вони відносяться до особового займенника (незалежно від позиції): 1. *А він, самотній, уночі ще довго в vogнище дивився* (А. Малишко). 2. *Сильна і вправна, вона працювала завзято й самовіддано* (В. Собко);

6. Якщо вони непоширені і стоять після означуваного іменника, перед яким уже є залежне від нього означення: *Волохатий лісовий джміль, неповороткий і вайлуватий, доловито гуде над блакитними купами чебрецю* (Ю. Яновський).

Практика

613. Спишіть речення. Підкресліть відокремлені означення. Обґрунтуйте відокремлення.

1. Досвітні огні, переможні, урочі, прорізали темряву ночі (Леся Українка). 2. Степ, оповитий тишею, дихав паощами росяних трав (П. Панч). 3. Стривожені світлом, звірятка заворушилися, збилися в одну кущу (О. Донченко). 4. Жадібний і пильний, тихо перегортав він аркуш за аркушем (А. Головко). 5. Вернувся з поля й сів, аж сірий від утоми (З журналу).

614. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. Село, сібу скінчивши, прилягло край польового стану відпочити. У молочай занурило чоло — високе смагле зморш-

ками порите. Мов гілочку акації в руці затисло в'язку хат... І тої ж міті у сон його ступили пшениці — густі гарячі зрілістю налиті... 2. Килимом зорями густо розшитим ніч вереснева над краєм звиса. 3. Сурма ковзнула у ячмінь гарячий шелесткий... 4. В господаря сьогодні свято велике світле: він поведе з плугами трактор в широти світу (З тв. Р. Качурівського).

615. Перебудуйте речення так, щоб невідокремлені означення стали відокремленими. Запишіть речення попарно, порівняйте. Для чого вживаються відокремлені члени речення?

1. Наближається повний спеки і світла червневий південь.
2. І настала довгожданна і прекрасна осінь. 3. Надворі засріблена місяцем ніч. 4. Дорога поверталася у затишну й привітну діброву. 5. Погожий вітер ще не погасив розкиданих над обрієм самородків золота, а вже небо розливалось. 6. Тепле й принадне сонце розгойдується в небі.

Зразок

ОБГРУНТУЙ

Незразок

У реченні *Тужливий і монотонний вітер навідав сумний настрій* означення може не відокремлюватися і відокремлюватися.

616. Замініть підрядні частини у складних реченнях відокремленими поширеними означеннями. Порівняйте. Які речення вам більше подобаються? Чому? У якому стилі їх доцільно вживати? Подискутуйте.

Зразок. Там прохолодні лісові яри, що заросли осикою та ліщиною, підповзають до пшеничних ланів. — Там прохолодні лісові яри, зарослі осикою та ліщиною, підповзають до пшеничних ланів (О. Донченко).

1. Найкращий дарунок матері — квіти, що ти виростив своїми руками. 2. Рясно зацвіли молоді яблуні, які посадили п'ять років тому школярі. 3. У степу темніли ряди копичок, що їх розкуював вітер. 4. Відділення складалося з солдат, які були вже обстріляні, знайомі з ворогом. 5. Біля майстерень стояли трактори, мотори яких були націлені в степ.

617. Утворіть із двох простих речень речення, ускладнене відокремленим означенням. Чи будуть вони синонімічними? Які з речень ємкіші, економніші, дають змогу уникнути повторів слів і словосполучень?

1. Місяць сяє і світить. Місяць закоханий в ніч чарівну. 2. У печі топилося. Піч була розмальована по комину густою синькою. 3. Додолу гнуться колоски. Колоски важкі, тугі, дозрілі. 4. Над річкою верби схилились. Верби високі, рясні та крислаті.

618. Доповніть речення відокремленими узгодженими означеннями і запишіть. Поставте розділові знаки.

1. Дерева (які?) ... затримували гарячі сонячні промені.
2. Ліс (який?) ... смутно шелестить листом. 3. Білі лілеї (які?)
квітнуть над водою. 4. Через балконні двері ллється вечірне по-
вітря (яке?)...

619. Випишіть з електронних словників українського лінгвістичного
порталу (<http://lcorp.ulif.org.ua>) синонімічні ряди до слів-означенень
«рудований» і «мобільний». Складіть три речення з синонімами кожного ряду,
щоб вони вживалися в ролі відокремлених означень.

Зразок. Машина, легка і невпинна, по асфальту проно-
ситься вміть (О. Упеник).

620. Спишіть, замінюючи власні назви особовими займенниками; по-
ставте розділові знаки.

1. Застебнутий на всі гудзики того підтягнутий чистий сто-
яв Брянський на бруствері, справді, мов соняшник у цвіту.
2. Великий і трохи незgrabний Роман Герасимович сів між
дочкою і дружиною. 3. Високий сутулій Прокіп Тетеря ходив
із сажнем по полю, заміряв виоране. 4. Попереджена про приїзд
матері телеграмою Марійка виїхала на вокзал зустрічати (З тв.
О. Гончара).

621. Спишіть, ставлячи пропущені розділові знаки. Схарактеризуйте
відокремлені узгоджені означення, поясніть умови їх відокремлення.
Зробіть повний синтаксичний розбір виділених речень.

Березневе сонце, схилившись за полудень, не пече, а лагідно
пригріває. Ніби так давно була весна. І ось уже настала зно-
ву пора весняного цвітіння. Хто ж першим відкриває її чарівні
мандри? Квітка піденіжник чи небесно-блакитний пролісок?
Ні! Ліщина!

Прямо переді мною — гнутика горіхова гілка обвішана до-
вгими пухнастими сережками. І поряд, на ній же, із набубня-
вілих в лусочках згорнутих бруньок висовуються темнувато-
пурпурові вусики. З кожної сережки піднімається хмарка пилу
розсіяна сонячним променем. Завіса нагріта сонцем настільки
густа, що пилок осідає довкола порошком тертого бурштину.

Споконвіку в народі побутує думка: хто першим поба-
чить цвіт ліщини, тому весь рік посміхатиметься щастя (За
П. Стефановичем).

Мовознавче ступінь

622. Пригадайте, які означення називаються неузгодженими. Чим
вони виражуються? Яким способом пов'язуються з означуваним сло-
вом? Визначте речення з відокремленими неузгодженими означеннями.
Зверніть увагу на розділові знаки.

1. Ночували гайдамаки в зеленій діброві, на припоні пасли
коні, сідлані, готові (Т. Шевченко). 2. В обличчя так і вдарив
свіжий погожий день пізньої осені — з веселим холодком, з
неласкавим сонцем (О. Десняк). 3. Мар'яна метнулась до мис-

ника, вихопила з якоїсь блакитної, у лілеях, посудини пунди-
ки і почала запихати в мою торбину (М. Стельмах). 4. Хома
Хаецький, з червоними від безсоння очима, сидить у кіптяві,
вставляючи в оперення мін додаткові заряди (О. Гончар).

623. Прочитайте лінгвістичну довідку. Чим можуть виражатися неузго-
дженні відокремлені означення? Які виражальні можливості відокремлених
неузгоджених означень?

Неузгоджені означення, виражені іменниками в непрямих
відмінках з прийменниками або без них, відокремлюються
в таких випадках:

1. Коли вони пояснюють власні імена: *Ростислав, у сол-
датській фронтовій шинелі, поспішав на вокзал (Іван Ле);*
2. Коли вони відносяться до займенників: *А вони, у піджаках,
у шапках, сиділи за книжками (А. Головко);*
3. Якщо вони пояснюють пропущений підмет: *У білій
сукні, тонесенька в талії, під хвилями буйного волосся,
скідалася на велику ромашку (І. Вільде);*
4. Коли вони стоять в одному ряду з узгодженими (можуть
відокремлюватись комою або тире): *Стоять серед неорано-
го поля навколошках — бородаті, в шинелях, заброхані, без
шапок... (О. Гончар);*

5. Коли вони відносяться до загальних іменників можуть
відокремлюватись і не відокремлюватись залежно від ін-
тонації: 1. *Прибували з моря рибалки, стали виходити на
берег, у своїх зюйдвєстках, у важких рибальських чоботях
(О. Гончар). 2. Вагони обліпили фронтовики у сірих шинелях,
куфайках, гімнастерках (О. Десняк).*

Неузгоджені означення, виражені порівняльними зворо-
тами, відокремлюються завжди: *Стукнувшись об пом'ято, ніби пошматовані зубами, дошки помосту, пором зупинився
(Ю. Мушкетик).*

Неузгоджені означення, виражені інфінітивом, відокрем-
люються лише в тому випадку, коли перед ними можна поста-
вити слова *а саме*. В інших випадках вони не відокремлюються.
Наприклад: 1. *Взагалі він має дивну властивість — зникати
при очах, ставати зовсім не помітним (О. Гончар). 2. Стала
наблизитися година рушати в дорогу (С. Васильченко).*

Практикум

624. Прочитайте речення. Поясніть умови відокремлення неузгодже-
них означень.

1. Річка Оскол — чудесна річка, з прозорою лагідною водою,
з очеретом й рукавами, з широкими на лівому березі луками
(Остап Вишня). 2. Перший з них був високий на зрост, кремез-
ний юнак, з кучерявим розкішним волоссям, орлиним носом,
похмурий і мовчазний (В. Підмогильний). 3. Це були неприємні

і страшні озера, з чорною водою і чорними торф'яними берегами (І. Барківський). 4. Все небо буде їй під владне, з блискавицями, з дощами, з гуртуванням хмар (О. Гончар).

625. I. Спишіть речення. Поставте роздлові знаки, неузгоджені відокремлені означення підкресліть.

1. Хіба ж не дивна — ця їхня планета Земля з містами мільйоннолюдними з університетами з хмарочосами з підземними палацами метро і спортивними аренами. 2. Чайка сидить, куняє коло води біла непорушна мов з алебастру. 3. Поплотському підтягнутий зібраний з міцно розправленими вусами Омелян Прохорович не терпить відхилень від порядку (Затв. О. Гончара). 4. Маленька і метушлива з чубчиком на стриженні голові з ластовинням на кінчику гострого носика вона нагадувала скуйовданого березневого горобця (О. Донченко).

II. Поясніть усі орфограми.

Спілкування

626. I. Найчастіше відокремлюються неузгоджені означення, що характеризують особу (зовнішній вигляд, зрист, одяг та інші прикмети). З огляду на це, придумайте шість речень — характеристик своїх однокласників, уживаючи відокремлені неузгоджені означення.

Зразок. Галля, з лукавими очима, кирпатим носиком і лагідною усмішкою, була душою класу.

II. Напишіть твір на тему «Ровесники, ровесниці...».

627. З підручника «Українська література» випишіть сім–вісім речень з відокремленими означеннями (узгодженими та неузгодженими). Зробіть висновок про частоту їх уживання в різних стилях.

628. Розгляньте репродукцію картини Миколи Дмитренка «Ангел у місті». Складіть за її сюжетом п'ять речень із відокремленими означеннями. Чому художник дав таку назву картині? Запропонуйте свій варіант назви.

Розвиток мовлення

Аудіювання. Різновиди аудіювання: ознайомлювальне, вивчальне, критичне

629. Поміркуйте і дайте відповіді на запитання.

1. Що таке аудіювання? Як ви розумієте це слово?
2. На яких уроках ви користуєтесь аудіюванням?
3. Яке завдання аудіювання?

4. Що ви знаєте про різновиди аудіювання?

5. Якою може бути мета аудіювання?

6. Залежно від мети на що ви звертаєте увагу?

7. Що треба запам'ятати під час прослуховування тексту?

630. Прочитайте. Проведіть взаємоперевірку за запитаннями.

Аудіювання — це такий вид мовленнєвої діяльності, під час якого людина одночасно сприймає усне мовлення й аналізує його. Сприймати усно передавану інформацію потрібно цілеспрямовано: глобально, докладно або критично.

Ознайомлювальне аудіювання вимагає від слухача загального охоплення змісту повідомлення, уміння визначати тему, основну думку повідомлення, ділити його на смислові частини, розрізняти елементи композиції (зав'язку дії, розвиток ІІ, кульмінацію, розв'язку).

Вивчальне аудіювання передбачає якнайповніше сприймання змісту повідомлення, усвідомлення деталей змісту, кожного з його елементів.

Критичне аудіювання, ґрунтуючись на ознайомлювальному і вивчальному, вимагає висловлення власної думки з приводу почутого, мотивованої оцінки сприйнятого твердження, критичного осмислення його. Цей вид аудіювання практикують під час переказу з творчим завданням (З посібника).

1. Яке аудіювання називається ознайомлювальним?

2. Яка особливість вивчального аудіювання?

3. Що характерно для критичного аудіювання?

631. Прослухайте текст. Визначте тему, основну думку, мікротеми тексту, основні елементи композиції. Доберіть заголовок. Який вид аудіювання ви використаєте?

Жоден найточніший і найчесніший підручник історії не замінить спілкування з минулим через дерево, скелі, джерела, які люди пов'язують із конкретними історичними особами. Воді в цій низці природних пам'яток відведена особлива роль. Так, чимало джерел на Україні та по інших усюдах мають те чи інше відношення до великого Кобзаря. Скажімо, в глибокій балці урочища Писарського, що на Черкащині, тече джерельце, яке колись, за народними переказами, розчистив поет. Завжди свіжа й чиста вода в криниці, що на старій Миргородській дорозі. Максим Рильський писав про неї: «Криниця в балці, журавель при ній, тут, кажуть, воду пив колись Шевченко». На далекому Мангішлаци, куди в минулому столітті був висланий поет, є колодязь, який місцеві жителі називають Тарасовим. Прийнялися й верби, посаджені ним, і перетворились незабаром на затишний гай.

А скільки звичаїв, повір'їв, прикмет пов'язано з річковою й колодязною водою! У підземній воді схована таємниця дощів, снігів, туманів. Стародавні арійці вважали дощові хмари небес-

ними джерелами. «Як у воду дивився», — кажуть про подію, яку вдалось передбачити (За В. Супруненком).

632. Прослухайте текст. Доберіть заголовок. Складіть простий план його. Зверніть увагу на цікаві факти, деталі. Що корисного ви дізналися з тексту? Де ви можете використати здобуті знання?

З-поміж безлічі книг, з якими має справу історія світової літератури, поодиноко виділяються ті, що ввібрали в себе науку віків і мають для народу значення заповітне.

До таких належить «Кобзар», книга, яку народ український поставив на першому місці серед успадкованих із минулого національних духовних скарбів.

Дивовижна доля цієї книги. Поезії, що входять до неї, складалися на тернистих дорогах поетового життя, писалися то в мандрах, то в казематах, мережилися при свіtlі білих ночей Півночі й у пісках пустель закаспійських, під самотнім сонцем вигнання. Хоча більшість поезій написані поза межами рідного краю, наскрізно струменить у них світливий образ Дніпра і мріє синя далеч українських степів. На випадкових аркушах паперу та в захалявних книжечках поетова рука прихапцем, покрадьки записувала рядки, що стануть дорогими для цілого народу, донесуть до нього крізь усі перепони відці й вічні слова.

Книга формувалася поступово, рік за роком, формувало її саме поетове життя, і все найістотніше з цього життя, із величного життя українського кріпака Тараса Шевченка — від його юності й до останнього подиху — увібрало у себе цей класичних розмірів томик, збірник поезій, що його в хвилину творчого осяння було найменовано «Кобзарем». Відтоді, упродовж десятииріч, книга ця є настільною для кожного українця (За О. Гончаром).

633. Прослухайте текст. Виберіть правильну відповідь на запитання до тексту.

ШЕВЧЕНКО-ХУДОЖНИК

Першими вчителями Тараса Шевченка були, як знаємо із його спогадів, сільські дяки, здебільшого п'яници та «хіроманти». Та вже на п'ятнадцятому році життя Шевченко потрапляє до майстерні Віленського університету Рустема, а згодом — до варшавського мальяра — портретиста Лампі. Вони прилучили його до рисування античних статуй і барельєфів. У 1830 році, потрапивши у Петербурзі до цехового майстра Ширяєва, він не раз забігав до Літнього саду, щоб змалювати там паркові декоративні скульптури. Та потяг до античності і щасливий випадок дали Шевченкові змогу познайомитися з художником-земляком Сошенком, який зробив усе, що було в його силах, щоб урятувати молодий талант від загибелі. Гіпсовий клас академії художеств, перші відомості з анатомії й перспективи — оце етапи мальської освіти Тараса, які забезпечив йому Сошенко ще

до викупу з кріпацтва. Написана у цей час Шевченком картина «Едіп в Афінах» вразила іменитих художників й одразу вирішила справу порятунку молодого кріпака для мистецтва.

З квітня 1838 року — дня викупу на волю — і до 1854 року ним опікується Карл Брюллов, художник відомий не лише в Росії, а й у всій Європі. Навчаючись в Академії, Тарас пише ряд картин, за які дістас срібні медалі тільки тому, що золоті не присвоюють художникам «подлого сословия», тобто тим, що походять з простонароддя, тим паче з кріпаків. Його картини «Борець», «Хлопчик, що ділиться хлібом з собакою», «Циганка» мають окреслений стиль романізованого побуту. Для прожитку молодий художник ілюструє тогочасні видання.

Не без впливу українського мальяра Штернберга зароджується замисел створити тритомний альбом рисунків «Живописна Україна», «Судна Рада», «Дари в Чигирині», «Старости», «У Києві», «Видубецький монастир» — ці п'ять картин дають нам уявлення про зміст і характер нереалізованого цілого.

У червні 1848 року Шевченка заарештовано за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, яке ставило свою метою просвіту українського народу. Десять літ заслання із забороненою писати й малювати відірвали Тараса Григоровича від улюбленого мистецтва. Але повернувшись у червні 1857 року із заслання, він одразу береться до праці і створює цикл повчально-проповідницьких ілюстрацій на тему «Блудного сина». Його захоплює гравюра. Як завжди, освоїв її самотужки. І скоро за гравюрні копії Рембрандта «Притча про виноград» та Соколова «В шинку» дістас титул «академіка гравірування на міді».

До кінця життя (10 березня 1861 року) він не покидав мальства. Історично-побутові картини, портрети, гравюри — ось творчий доробок останніх років. Мальство Шевченка було класичним доповненням його поетичної творчості (3 кн. «Історія української культури»).

1. Першими вчителями Шевченка були:

- а) сільські вчителі, священики, дяки;
- б) сільські дяки, мальярі, батьки;
- в) сільські дяки, «хіроманти», мальярі-п'янички;
- г) професори, художники, майстри пензля.

2. До рисування античних статуй він прилучився:

- а) у Відні;
- б) у Вільню;
- в) у Польщі;
- г) у Києві.

3. Шевченко познайомився із Сошенком:

- а) у художника Брюллова;
- б) у Літньому саду;
- в) в Академії художеств;
- г) у художника Ширяєва.

- 4. Про себе як художника молодий Шевченко засвідчив картиною:**
 а) «Карл Великий»; в) «Едіп в Афінах»;
 б) «Борець»; г) «Циганка».
- 5. Для прожитку Шевченко заробляє:**
 а) малюванням лубочних картин;
 б) написанням оповідань;
 в) написанням портретів генералів;
 г) ілюстраціями тогочасних видань.
- 6. Шевченко задумав альбом про Україну назвати:**
 а) «Мальовнича Україна»;
 б) «Живописна Україна»;
 в) «Краса України»;
 г) «Старовинна Україна».
- 7. Замисел художника не був реалізований через:**
 а) хворобу; в) від'їзд;
 б) арешт; г) побутові причини.
- 8. Шевченко повернувся із заслання у:**
 а) 1856 р.; в) 1858 р.;
 б) 1857 р.; г) 1859 р.
- 9. Після заслання художник захопився:**
 а) різьбою по дереву;
 б) гравюрою;
 в) малюванням портретів;
 г) поезією.
- 10. Гравірування Шевченко навчився:**
 а) у Брюллова; в) самотужки;
 б) у Сошенка; г) у Штернберга.
- 11. Визначте тему й основну думку тексту.**
- 12. На скільки частин можна поділити текст?**

§ 53. ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ

Мовознавчі студії

634. Пригадайте, що таке прикладка. Прочитайте речення і вкажіть у них відокремлені та невідокремлені прикладки.

1. Нас, прозаїків, багато прийшло в літературу, але Смолич — один (*П. Загребельний*). 2. А він, вітер, шугав між блакитним небом і зеленим морем, і перекидався, і купався в просторах (*Б. Грінченко*). 3. Зараз тут бібліотека, чудова книгозбирня україністики (*С. Плачинда*). 4. Сестра Михайла Драгоманова Ольга Петрівна широко відома під прибраним прізвищем Олена Пчілка (*П. Одарченко*).

635. Прочитайте лінгвістичну довідку. Що спільногого і відмінного у відокремленні означень і прикладок? У чому полягає виражальна функція відокремлених прикладок?

 В українській мові відокремлюються як поширені, так і непоширені прикладки. Розділові знаки при відокремлених прикладках — коми, рідше тире. Відокремлюються і виділяються на письмі:

- 1) поширені прикладки із стрижневим іменником — загальною назвою, якщо стоять після означуваного слова, вираженого загальним іменником, власною назвою, займенником:
 1. *Поспішав кудись Василь Моренко, коногон, молодий хлопець*. 2. *Капітан, хоробрый воїн, ніколи не розгублювався в бою*. 3. *А ми, молоді хірурги, вчилися майстерності у нього* (З журналу);
 - 2) поширені прикладки, які стоять перед означуваним словом, відокремлюються, якщо вони відносяться: а) до особового займенника: *Природний співак, він любив народні пісні* (О. Донченко); б) до іменника власної назви і мають відтінок обставинного значення причини: *Син бідного титара, Павло Грабовський пізнав злідні з дитинства* (О. Донченко);
 - 3) відокремлюються прикладки, які відносяться до пояснюваного слова, відсутнього в реченні, але зрозумілого з контексту: *До кімнати зайдов Василь. Широкоплечий, міцний чоловік, нагадував казкового богатиря*;
 - 4) непоширені прикладки, виражені загальним іменником, відокремлюються, якщо стоять після означуваного слова — власної назви або особового займенника: 1. *Поряд рив траншею Сава Григорович, учитель*. 2. *Втрьох тягли ми його з поля бою — малюки* (В. Бичко);
 - 5) пошиrena і непошиrena прикладка — власна назва відокремлюється, якщо стоять після означуваного слова і служить для пояснення або уточнення загального іменника: *Другий сусід мій, Григорій Шиян, вирішив зовсім не покидати своєї хати* (О. Донченко);
 - 6) завжди відокремлюються прикладки, приєднувані до означеного слова за допомогою слів *або, чи, тобто, наприклад, як-от, а саме, навіть, зокрема, родом, на імення, по імені, на ім'я, на прізвище і под.*: *Нам дали тракториста Сергія, на прізвище Півень*;
 - 7) прикладка, з'єднана з означуваним словом сполучником *як*, відокремлюється, якщо має відтінок причини: *I, як у справжнього митця, були в нього шукання*.
- Якщо прикладка зі сполучником *як* вказує в ролі кого (чого) виступає предмет, то **комами не виділяється**: *Ліс як сировина широко використовується в народному господарстві*.

Практикум

636. I. Прочитайте. Проведіть лінгвістичний експеримент: вилучіть із речень відокремлені означення і прикладки. Як змінився текст? Яка

роль відокремлених означень і прикладок у тексті? Випишіть речення з відокремленими прикладками. Поясніть розділові знаки.

У сущільному гармидері дзвінка не почули, і лише, коли Борис Іванович — класний керівник, вправно вихопив у новоявленого д'Артаньяна указку-шпагу, клас завмер. Бориса Івановича, учителя географії, любили і побоювались. У нього була різниколірна, на чотири ряди, орденська планка і порожній лівий рукав, заправлений за армійський пасок. І то була його власна указка, вищерблена на кінці, фехтувати нею він строго-настрого заборонив. Суворо дивлячись на Вінтя-свистуна, Борис Іванович зіткнув і повів розповідь про війну. Про молодого хлопця-розвідника, який загинув, тримаючи в руках невеличку червону паличку-указку (За О. Хоменком).

ІІ. Як ви оцінюєте ситуацію, описану в уривку з оповідання? Подискутуйте. Спрогнозуйте наступний розвиток подій у творі.

637. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки. Відокремлені прикладки підкресліть.

1. А сонце ставить ногу через тин, А в сонця хмара золота кресаня... 2. ... Та ще й Бах імператор органа зводиться над короварнею з репродуктора. 3. А дві донечки вміті суниці повнощоко крізь шибу цвіли! 4. Баба сиділа картоплю перебирала. Подивилась на мене малого горобчика в білій сорочечці і з переляком в очах (З тв. І. Драча). 5. Вальс Ізидора Воробкевича грав скрипаль на ім'я Ян. 6. На вечорі Шевченка у Krakovі Стефаника познайомили з професором літератури на прізвище Морачевський (Р. Іваничук).

638. І. Об'єднайте кожну пару речень в одне, перетворивши групу присудка другого речення на відокремлену прикладку.

1. Київ святкує День Перемоги. Київ — столиця України. 2. Максим Рильський збагатив українську літературу майстерними перекладами. Максим Рильський — знавець багатьох мов. 3. Карпати займають значну територію України. Карпати — одні з найбільш мальовничих гір. 4. Леся Українка одною з найвищих людських чеснот вважала почуття обов'язку. Леся Українка — співець героїчного вольового начала в людині.

ІІ. Поясніть орфограму «М'який знак».

639. Складіть і запишіть кілька речень з відокремленими прикладками в поєднанні зі словами на ім'я, родом, так званий, зокрема. Визначте переможця.

640. Прочитайте. До якого стилю належать речення? Поясніть, яку роль у науковому стилі виконують відокремлені прикладки.

1. Найближчі родичі людини — орангутанги — живуть на островах Суматра і Борнео в Південно-Східній Азії. 2. Аральське море — одне з найбільших внутрішніх водоймищ — з давніх-

давен використовується як резервуар для зрошувальних систем. 3. Відірвані від шельфових льодовиків частини — айсберги — можуть бути величезних розмірів. 4. Комети — дрібні небесні тіла — обертаються навколо Сонця по кілька років (Н. Ленц).

641. Прочитайте речення і вкажіть у них відокремлені та невідокремлені прикладки. Обґрунтуйте розділові знаки, працюючи в парах.

1. Нема без кореня рослини, а нас, людей, без батьківщини (М.Чернявський). 2. Він, Шевченко, також виріс із фольклору (О. Гончар). 3. Темна нічка — рідна маті — вміє добре колисати (М. Вороний). 4. У малюнку «Коло Канева» Шевченко відтворив пером, олівцем та тушиною мальовничі задумані гори. 5. Перший скромний музей Кобзаря «Тарасова світлиця» з'явився на Чернечій горі через 20 років після смерті поета (З газети). 6. Як видатний учений-патріот, Володимир Гнатюк протягом трьох десятииріч фактично визначав напрям розвитку етнографії та фольклористики в Західній Україні (З журналу). 7. Доцвітали конвалії в травах, Голубої весни прапори (В. Симоненко). 8. Рундук — те саме, що й ґанок, піддашша, галерея, тобто простір при хаті, захищений спуском або виносом даху від атмосферних опадів (Із кн. «Українці»). 9. Сиропуст, або Пущання — останній тиждень перед Великим Постом, коли забороняється вживати молочну їжу (З календаря).

642. Прочитайте текст. Випишіть речення з відокремленими прикладками. Зробіть синтаксичний розбір одного з речень.

Кожен народ вкладає в своє національне вбрання чимало вигадки, майстерності й винахідливості. Український народний костюм радує око розмаїттям барв, крою, оздоблення.

Неодмінним складником як чоловічого, так і жіночого вбрання українців є вишита сорочка — вишиванка. Візерунок вишиванки й дібрани кольори ниток можуть бути різними. Крім вишиванки, до складу жіночого одягу входила плахта — спідниця, зроблена з двох зшитих до половини полотнищ картатої тканини. Підперізували плахту крайкою, тобто поясом з грубої тканини з китицями. Заміжні жінки носили очіпок — головний убір у вигляді шапочки, під яким ховалося волосся. Поверх очіпка голову пов'язували наміткою — покривалом з тонкого серпанку.

Чоловіки й жінки в Карпатах носили кептар — верхній одяг з сукна або хутра з багатою вишивкою та оздобами. На ноги взували чоботи або плетені з ліка постоли — м'яке шкіряне взуття, яке прив'язували до ніг мотузками, себто волоками. До вбрання жінки та дівчата добирали яскраві стрічки, намисто, гудзики, квіти (З журналу).

Спінкування

643. Обговоріть ситуацію. У День міста Оленка й Леся вийшли гуляти до парку у вишиванках. Однокласниці зверхнью поглядали на них, мовляв, одяглися, як селочки.

644. Ознайомтеся з творчим шляхом письменниці Зінаїди Тулуб на сайті «Енциклопедія Києва» (www.wek.kiev.ua, категорія: Письменники і поети). На основі тексту складіть п'ять речень з відокремленими прикладами.

§ 54. ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ

Мовознавчі студії

645. Пригадайте, що називається додатком. Проведіть взаємоопитування. На які питання відповідають додатки? Якими частинами мови виражуються? Які є види додатків? З яким членом речення вони поєднуються у реченні? Знайдіть додатки в реченнях, схарактеризуйте їх. Дослідіть, за яких умов вони відокремлюються в реченні, з якими словами.

1. Крім акації, тут ще кілька тополь росте, дикий виноград в'ється (О. Гончар). 2. Ні птиць, ані людей, опріч ясної зірки в високості (А. Малишко). 3. Ягід навколо, особливо дикої малини, була сила-силенна (О. Донченко). 4. У народі добре знають лікувальні якості верби, особливо її кори (В. Наулко).

646. Прочитайте лінгвістичну довідку. Запишіть з пам'яті слова, з якими відокремлюються додатки.

Відокремлюються додатки рідше, ніж означення. Зокрема, відокремлюються додатки, виражені іменниками зі словами *крім, окрім, опріч, всупереч, замість, зокрема, за винятком, особливо, на відміну від, не рахуючи, включаючи, поряд з* та ін.

Такі додатки вказують на виділення когось (або чогось) із ряду інших осіб або предметів: *Нікого тут нема, крім мене й господині* (М. Рильський); на заміну певного предмета (чи факту), що міг би відбутися, іншим фактом, явищем, дією: *Замість майстерні художника, Тарас опинився на панській кухні* (П. Федченко).

Відокремлені додатки відповідають на питання непрямих відмінків і з'єднуються з іншими членами речення способом керування.

Увага! В деяких випадках додатки з прийменником *замість* не відокремлюються і на письмі комою не виділяються:

1) якщо прийменник *замість* можна замінити прийменником *за*: *Шматочки мармуру на вулицях Помпей колись служили замість ліхтарів* (Л. Дмитерко). — ... служили за ліхтарі;

2) якщо можлива інша заміна такого додатка: *Замість квіток шаблі, списи виблискують в долині* (П. Тичина). Порівняйте: *Не квітки, а шаблі, списи виблискують в долині*.

Практикум

647. Прочитайте виразно речення, виділяючи інтонацією відокремлені додатки. На яке питання вони відповідають, чим виражені, що означають, яке місце займають у реченні? Запишіть речення у такій послідовності: а) відокремлений додаток на початку речення; б) в середині його; в) у кінці речення. Прокоментуйте розділові знаки.

1. Крім Запорозької Січі, була ще Кам'янська. 2. Значну роль у становленні Кам'янської Січі відіграв, окрім Костя Гордієнка, кошовий отаман Яків Богуш. 3. На відміну від багатьох козацьких отаманів, Кость Гордіенко був сподвижником Івана Мазепи. 4. Починаючи з весни 1709 року і кінчаючи літом 1711, ця Січ будувалася на мисі Стріла річки Кам'янки. 5. Багатьох дослідників цікавить господарство Кам'янської Січі, особливо металургійний комплекс. 6. Крім нього, Січ мала господарство, зокрема виробничі майстерні, зброярню, січові будівлі, сорок куренів, церкву (З журналу).

648. Побудуйте з двох речень одне і запишіть, ставлячи розділові знаки. Підкресліть відокремлені додатки. Перевірте одне одного.

1. Філософія, літературні твори і музика Г. Сковороди хвилюють і сьогодні. Лишився нам і урок його рідкісного життя. 2. Всі дивувалися Володимирові Мономаху, бо не було меж його безкорисливості. Навіть ченці з печер закоплювалися ним (М. Слабошицький). 3. Розмова йшла про нас. Про батька говорили (О. Довженко). 4. Михайло Грушевський — літописець історії України. Він перший президент Української Народної Республіки (М. Руденко).

649. I. Спишіть текст. Розставте і поясніть розділові знаки. Підкресліть відокремлені додатки.

Про сімейні обставини братів у школі знали. Сергій навчався у восьмому, Вітя — в шостому класі. Батько цих хлопців, інвалід війни, багато років був прикутий до ліжка. Після уроків хлопці відразу поспішали додому. Крім навчання вони мали обов'язок доглядати за хворим батьком. Це тривало не місяці, а роки. Діти дуже любили батька і звикли до тих обов'язків, які виконували. Okрім цього хлопці нічим не виділялися серед інших дітей: були товариські, веселі, добре вчилися.

Усім трьом було уже й не так важко. За винятком тих днів коли хворому було зовсім зле, у домі чувся сміх, бадьорий голос батька, турботливе воркування матері. Тут любили пожартувава-

ти, ніхто ніколи не скаржився і не потребував чужої жалості. Бо ніщо так не збагачує людину, як доброта (За Л. Суслопаровою).

ІІ. Усно проведіть лінгвістичне дослідження: замініть слова, з якими відокремлюються додатки, синонімічними. Простежте, як змінився текст. Сформулюйте висновок про те, чи завжди доцільна синонімічна заміна.

Спікуювання

650. Як ви розумієте обов'язок дітей перед батьками? Подискутуйте.

651. Складіть п'ять речень з відокремленими додатками, вираженими іменниками зі словами *крім*, *всупереч*, *за винятком*, *замість*, *зокрема*, *об'єднавши* їх темою «Мое дозвілля».

652. Складіть і запишіть поліог за однією з фотоілюстрацій. Уживайте звертання, вставні слова та відокремлені члени речення (означення, прикладки, додатки).

§ 55. ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ

Мовознавче студії

653. Прочитайте, знайдіть у реченнях обставини. Чим вони виражені? До якого члена речення відносяться? Чому на письмі виділяються комами?

1. Повіяв легенький вітрець, струшуючи з листу неопалі краплі (Панас Мирний). 2. Пахнуть, сохнучи від спеки, васильки. Сонце, зупинившись посеред неба, здавалось, уже не рухається (О. Гончар). 3. Обережно іду по баштані, вибираючи стиглий кавун (С. Олійник). 4. Захищаючи мову, ми захищаємо нашу національну самобутність (Із газети).

654. Прочитайте теоретичний матеріал. Що вам уже відоме? Пригадайте, що таке дієприслівниковий зворот? Як визначити його межі? Яким членом речення виступає дієприслівниковий зворот? Як він виділяється в усному мовленні й на письмі?

1. Відокремлюються, виділяючись інтонацією в усному мовленні, а комами на письмі, обставини, виражені одиничними дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, незалежно від позиції відносно пояснюваного слова: 1. За Таманню по

прах шуміли, спадаючи, весняні води (Г. Тютюнник). 2. Чорне небо висіло над степом, граючи незліченним розсипом зоряних іскор (З. Тулуб).

2. Відокремлюються дієприслівникові звороти, приєднані до пояснюваного слова порівняльними сполучниками *ніби*, *як*, *мов*, *немов*, *наче*, *неначе*, *неначебто* та ін.: Вона стояла закам'яніло, мовби не дихаючи, нічого не чуючи і не бажаючи знати (П. Загребельний).

3. Відокремлюються незалежно від позиції у реченні обставини допусту, виражені іменниками з прийменниками *на*перекір, *всупереч*, *неважаючи на*, *при наявності*, *за відсутністю*, *у зв'язку*, *за умови* і под.: Неважаючи на погану погоду, біля під'їзду театру панувало пожвавлення (В. Собко).

4. Обставини місця, часу, способу дії і причини відокремлюються зрідка, за бажанням автора. Такі обставини, як правило, поширені або однорідні, або уточнюють одна одну. Наприклад: 1. Звідси, особливо вночі, в усій своїй величині *ї* краї виступає древній Київ (обст. часу). 2. Стіни, від підлоги до стелі, завішані були безліччю картин (обст. місця). 3. Два метелики, один за другим, злітають звідкись на тихі трапи (обст. способу дії). 4. Роту, за традицією, ще й досі багато хто називав ротою Брянського (обст. причини) (О. Гончар).

Не відокремлюються:

1) одиничні дієприслівники, які стоять безпосередньо після присудка або в абсолютному кінці речення і вказують на спосіб виконання дії: Деякий час усі сиділи задумавши (О. Гончар);

2) дієприслівникові звороти тісно поєднані за змістом із дієсловом-присудком: Цю гімнастичну вправу виконують лежачи на килимі;

3) дієприслівникові звороти із частками *тільки*, *лише*: Хороших результатів можна досягти *тільки наполегливо працюючи*;

4) дієприслівникові звороти фразеологічного типу: Дівчина все ще стоїть заломивши руки;

5) дієприслівниковий зворот, який виступає однорідним членом до невідокремленої обставини: Партизани боролися мужньо і не шкодуючи свого життя;

6) дієприслівниковий зворот у складі підрядного означального речення (утворений за допомогою прислівника і сполучного слова *який*): Вона схильовано чекала зустрічі з рідною оселею, живучи в якій зазнала всього потроху: і горя, і щастя (В. Врублевська);

7) дієприслівниковий зворот чи одиничний дієприслівник, який починається підсилюальною часткою *і*: *І працюючи він увесь час озирається по боках*.

Практикум

655. Прочитайте речення. Поясніть розділові знаки (чи їх відсутність) при відокремлених обставинах.

1. Велична мелодія, широко наростилачи і міцніючи, розгорталася у могутне гармонійне море. 2. Гай лежав розпластавши. 3. На плацдармі, незважаючи на ранній час, ніхто вже не спав. 4. Черниш, притримуючи рукою бінокль, став швидко спускатися косогором. Стрибав через чийсь окопи, обвалиючи в них землю. 5. Мчали не переводячи подиху (З тв. О. Гончара).

656. I. Спишіть речення. Виділіть, де треба, обставини, виражені однічним дієприслівником. Поясніть умови відокремлення обставин.

1. Сиділи обнявши гріючи один одного бойові друзі (О. Бойченко). 2. Всі вже чули, як наближаючись урочисто шумить над світом перемога. 3. Всі жили вже упиваючись надіями і зазираючи в завтра. 4. Шовкун похитуючись дрімав у сідлі (З тв. О. Гончара).

II. Визначте вид дієприслівників.

657. Спишіть, визначте обставини, виражені іменником із прізвищем, підкресліть їх. Поставте, де треба, розділові знаки. Перевірте одне одного.

1. Ростить Дніпро світам на подив нові сади нові поля (М. Рильський). 2. Незважаючи на травень було душно як улітку (М. Коцюбинський). 3. Другого дня тільки спалахнули перші промені сонця Аркадій Лукич вже будив дочку (Ю. Збанацький). 4. Край шляху в долині доторгає огнище (М. Коцюбинський). 5. В жнива у спеку на далекому обрії біжать блакитні вівці (Є. Гуцало). 6. Письменник ніколи не має права на вигадку всупереч життєвій правді (Ю. Смолич).

658. Спишіть, ставлячи розділові знаки. Підкресліть відокремлені обставини. З'ясуйте, чим вони виражені і чому відокремлюються.

1. Над хатою піднялися у небо голуби знаменуючи мир і благодать (О. Довженко). 2. Всю зиму підіймалися води Дніпра заливаючи плавні озера (О. Довженко). 3. Пором плив трохи навкіс перерізаючи пощерблену хвилями місячну доріжку (Ю. Мушкетик). 4. Гроза стріляючи в темну долину блискавицями перекотилася через місто й сипала дощем у море (Петро Панч). 5. Очери перешіптуючись добігають до повороту ріки і журно киваючи пухнастими верхівками спиняються над широким лиманом рівною стіною (С. Скляренко). 6. Щовечора зірки в далекому просторі манливо миготять хвилюючи серця (М. Терещенко).

659. Доповніть речення обставинами, вираженими дієприслівниковими зворотами. Поставте і поясніть розділові знаки.

1. Тиша ходить між деревами 2. На обрії червоне сходить сонце 3. Соняшники світяться 4. Часом війне вітрець 5. Трави плачуть

Довідка. Торкаючись густого листя; повертаючи голови за сонцем; запалюючи золотим вогнем вершечки дерев; нахилюючи траву до землі; ронячи срібні слози роси.

660. Вправте помилки, допущені у вживанні обставин, виражених дієприслівниковими зворотами.

1. Побачивши знайому стежку у мене вирвався крик радості.
2. Довго гуляючи по вулицях мені стало холодно.
3. Весело наспівуючи почалася наша подорож.
4. Вийшовши на галявину переді мною з'явилось море квітів.
5. Одержавши подарунок їм було дуже приемно.

661. Спишіть, замінюючи складні речення простими з відокремленими обставинами.

Зразок. Якби я турбувавсь лише про себе, вже б онімів давно від самоти (Д. Павличко). — Турбуючись лише про себе, я вже б онімів давно від самоти.

1. І нині, коли проходимо вулицями Києва, ми бачимо відображення минулого слави у мармуру і бронзі (І. Цюпа).
2. Чоловік зрікається великого щастя, коли зрікається боротьби (М. Коцюбинський).
3. Коли піднявся наверх, Омельчук заливився на знайому картину заводу.
4. Нерчин знат, коли він встане, то вдруге не впаде, вистойть (Н. Рибак).

662. Складіть і запишіть речення, увівши в них подані відокремлені обставини. Об'єднайте їх темою «Втішні новини».

Всупереч прогнозам синоптиків; наперекір розбурханій стихії; незважаючи на спеку; у зв'язку з ранніми заморозками.

663. Поясніть, чому не відокремлюються виділені обставини.

1. Мати не сиділа склавши руки.
2. Всякому своя доля: один рук не покладаючи працює, а другий його працю без клопоту пойдає (Панас Мирний).
3. Петро все спочивав не бравшись і за холодну воду.

664. Введіть у речення фразеологізми. Якими членами речення вони виступають? Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

Не кажучи лихого слова. Не моргнувши оком. Не розгинаючи спини. Не шкодуючи сил.

665. I. Прочитайте. До якого стилю належить текст? Яку стилістичну роль відіграють відокремлені обставини? Поясніть розділові знаки.

Мати стала біля вікна. Зашуміла, глибоко зітхнувши, за вікном смерека. На горбі, мов когось шукаючи, розбрелися молоді дубки.

— Вам лист. З армії хтось пише... А гляньте — ще й квіти на конверті намальовані.

Взяла листа. Задивившись кудись за село, мати не помітила, як стягла на груди свою чорну хустку. Підгорнувши непокірні пасма волосся, тихо мовила:

— Квіти?.. Так, це хороша звістка! (В. Басараб).

ІІ. Поміркуйте, які події передували описані у тексті ситуації. Спрогнозуйте початок оповідання.

666. Прочитайте. Доберіть заголовок. Випишіть речення з відокремленими обставинами, зробіть повний синтаксичний розбір.

«Совість, — читаємо у В. Даля, — це почуття, що спонукає на істину і добро».

Людина бездоганної душевної чистоти — уособлення самої совісті.

Істина (а в лікарів — діагноз) — це переконання, що ґрунтуються на життєвому досвіді.

Ви, Анастасіє Костянтинівно, не відкидаючи внутрішньої інтуїції, завжди спираєтесь на найновіші досягнення науки і свою власну практику. Загалом кажучи, 20-річним лікарським стажем треба гордитися.

Виходивши чергового (такого «цікавого»!) хворого Ви ствердили істину. У пошуках істини найповніше і найяскравіше проявляється добро. Ви завітали до редакції і, не розраховуючи на мою догадливість, керуючись, певно, істиною, що розділяла радість, хвілюючись, забиваючись, почали оповідь про нову перемогу над хворобою (П. Інгульський).

Спикування

667. Випишіть із підручників «Біологія», «Географія», «Історія України» по п'ять речень із відокремленими обставинами. З'ясуйте, яку стилістичну роль вони виконують.

668. Напишіть лінгвістичну казку «Як відокремлені члени речення у футбол грали». Найцікавіші твори вмістіть у стіннівці або на сайті вашого навчального закладу.

Маніфес

1. Що таке відокремлені члени речення?
2. Які члени речення можуть відокремлюватись? За яких умов?
3. Яку роль вони виконують у реченні?
4. Які розділові знаки ставляться при відокремлених членах речення?
5. Підготуйтесь до усного твору-роздуму на лінгвістичну тему «Речення з відокремленими членами».

Розвиток мовлення

Про культуру читання.

Тематичні виписки як засіб засвоєння і запам'ятовування почутої і прочитаного

669. Прочитайте і перекажіть текст. Як досягти культури читання?

Щоб добре оволодіти вмінням правильно, швидко й виразно читати, потрібно докласти багато зусиль та праці. Читаючи будь-який текст, книжку, намагайтесь завжди працювати з олівцем у руці для того, щоб позначити ті місця, на які треба звернути увагу, вибравши саме те, що необхідно запам'ятати як ядро нового матеріалу. У книжках із бібліотеки не слід робити жодних поміток. Найважливіші частини тексту необхідно конспектувати в спеціально заведеному зошиті для тематичних виписок.

Перше читання повинно підпорядковуватися принципу: доцільніше вивчати ціле, ніж його окремі частини одна за одною. Вже під час першого читання створюється загальне уявлення, яке при наступному читанні доповнюється новими деталями.

Після першого прочитання треба осмислити швидко прочитаний матеріал і тільки потім приступити до детального вивчення його. Якщо матеріал великий за обсягом і вимагає тривалого часу на опрацювання, важливі думки тексту варто позначати (у власних книжках) кольоровими лініями, а слова, що виражають тему окремих абзаців, брати у рамку.

Друге читання проводиться повільно, щоб з'ясувати деталі й місця, які під час першого читання були не зрозумілі, пов'язати нові факти з відомими. Після другого читання корисно переказувати прочитане і звіряти з написаним у книжці, щоб не припуститися помилки (З посібника).

670. Прочитайте і переккажіть текст. Випишіть речення, в яких ідеться про способи і форми запису інформації.

ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ

Щоб повно й змістовоно запам'ятати і переказати текст, його слід виразно прочитати. Правильне читання вимагає уважного, вдумливого виділення основних положень, формулювання висновків із прочитаного, роботи над незрозумілими словами, висловами, записування власних думок з приводу прочитаного.

Для кращого запам'ятовування і засвоєння почутої і прочитаної доцільно складати план, тези, робити тематичні виписки, конспектувати.

Одним із способів запису змісту почутої чи прочитаного матеріалу є тематичні виписки. Опрацьовуючи будь-які джерела

інформації, корисно виписувати цікаві думки, важливі факти, вислови, щоб можна було скористатися ними під час підготовки наукового повідомлення, виступу, доповіді, реферату тощо.

Тематичні виписки можуть мати різні форми: 1) дослівний запис найважливіших думок; 2) передача прочитаного чи почутого своїми словами; 3) повний чи скорочений запис цитати.

Оформлення запису змісту почутого чи прочитаного у вигляді цитати (дослівного наведення чи хось слів) — найуживаний спосіб, оскільки він надає викладу матеріалу точності, достовірності, виразності і сприяє запам'ятовуванню фактів.

671. I. Яким видом записів ви користуєтесь найчастіше на уроках української та світової літератури, історії, географії тощо? Які цитати вживаєте у творах?

II. Підготуйте тематичні виписки до виступу на одну з тем: «Історія створення поеми І. Франка «Іван Вишенський»; «Перлина французького геройчного епосу «Пісня про Роланда»; «Володимир Івасюк — творець безсмертної «Червоної рути».

§ 56. УТОЧНЮВАЛЬНІ ЧЛЕНІ РЕЧЕННЯ

Мовознавці студії

672. Прочитайте речення. Для чого служать виділені члени речення? Які це члени речення? Чим вони виражені? До яких членів речення належать?

1. Внизу, над самим Дніпром, розкинувся Поділ (І. Цюпа).
2. Восени, перед відьютом у вирій, тривожиться і табунами збирається птаство (М. Стельмах).
3. Мокрий сніг, легко падаючи, як цвіт вишині від вітру, лягав на землю (М. Коцюбинський).
4. У полі, обабіч дороги, стояли високі, вже сизуваті, хліба (Ю. Збанацький).
5. Я дав слово приїхати в гості до моого друга, лісника Василя Петровича (О. Копиленко).
6. Квітів наколо, особливо ромашок, було безліч.
7. Обидва, Діденко і Чумак, прислухались до шереху в передпокої (А. Головко).
8. Шестирінний перемінився в лиці — поблід (П. Мирний).

673. Прочитайте теоретичний матеріал. Побудуйте діалог на тему «Коли члени речення стають уточнювальними?»

Слова і словосполучення, які уточнюють або пояснюють зміст головного або другорядного члена, називаються **utoчнювальними членами речення**. Уточнювальний член речення, як правило, виражає вужче поняття, ніж уточнюваний, і рідше — ширше.

Уточнювальні члени завжди відокремлюються. Вони стоять безпосередньо після того однайменного члена речення, зміст якого вони уточнюють або роз'яснюють. Наприклад: *Десь за селом, на згонах далеких, гасло сонце.*

Члени речення (виражені іменником), уточнюючи підмет або додаток, суміщають дві синтаксичні функції — вони виступають у ролі відокремленої прикладки й уточнювальних членів.

Найчастіше уточнюються обставини місця і часу: 1. *Тут, на узлісці, розкіш була вітрові* (М. Коцюбинський). 2. *Рано, разом з сонцем, прокинулась і Харитя* (М. Коцюбинський).

Рідше в ролі уточнювальних членів вживаються інші члени:

1) підмет: *Двоє хлопців, Іван і Петро, несли кошики;*

2) присудок: *Раніше батьки парубка ходили до дівчини на розглядини, роздивляясь* (Г. Тютюнник);

3) додаток: *Так, олень добував з-під снігу мох та лишайники — свій харч* (М. Трублайні);

4) означення: *Було чудове — київське — весняне надвечір'я* (Ю. Смолич);

5) прикладка: *Її батько, Семен Петрович Панасенко, був простий селянин* (І. Нечуй-Левицький);

6) обставини способу дії і причини: 1. *Рівно, на повні груди, дихає степ.* 2. *З найменшого приводу — за поламані граблі, за порвану косу — Гаркуша рвав і метав* (О. Гончар);

7) уточнення до уточнення: *Село зникло десь позаду, вдали, у вечірнім тумані* (І. Рябокляч).

Уточнювальні члени речення відокремлюються комами, зірдка тире.

Примітка. При відокремлених уточнювальних членах можуть вживатися слова **особливо, головним чином, у тому числі, наприклад, на вітві, зокрема, а саме, цебто, себто, тобто, або, чи інакше**: *Хлопець успішно склав екзамени з усіх предметів, у тому числі з української мови* (Г. Тютюнник).

Практика

674. Спишіть речення. Підкресліть уточнювальні члени речення.

1. На Володимирській гірці, в Києві, над Дніпром, граються мирно діти, бризкає сміх сріблом (І. Нехода).
2. Лунає він над рідним краєм, твій сміх добра і чистоти, розважний сміх твій помагає по світому шляху іти (С. Воскрекасенко).
3. Ніколи я не знав, що так люблю — до болю, до смертельно-го жалю — понад Дніпром сріблясті верболози (М. Рильський).
4. І сьогодні, в цей вечір іскристий, не забути мені слів тих твоїх (В. Сосюра).
5. Над полем, у високості, співали жайворонки (М. Коцюбинський).

675. I. Спишіть. Поставте розділові знаки при уточнювальних членах речення.

1. Поряд зі словом таким найтоншим засобом впливу на юну душу є краса (В. Сухомлинський).
2. Просто насолода дивити-

ся на людину ось таку розкрилену, одухотворену (О. Гончар). 3. Небо над головою було прозоре голубуватого відтінку схоже на ріку в повінь (Ю. Мушкетик). 4. Вився жайворонок в небі у блакиті (М. Рильський). 5. Ми йшли в природу в ліс, в сад, на поле, луг, берег річки (В. Сухомлинський). 6. Давно в дитячий любий вік в далекім ріднім краю я чула казку (Леся Українка).

ІІ. Виконайте фонетичний розбір виділених слів.

676. Складіть речення, використовуючи подані словосполучення в ролі уточнювальних обставин і запишіть. Поясніть розділові знаки.

Десь за обрєм; несподівано; один за одним; до схід сонця; з великою радістю; біля самої води.

677. Впишіть замість крапок відокремлені уточнюючі члени речення, поставте розділові знаки. Обґрунтуйте їх уживання.

1. Під Києвом ліс є ... ніхто ним пройти не посміє (Л. Боровик). 2. І ось я тут ... але не ті уже тепер степи! Нема вже тут тих трав ... нема просторів тих (Б. Грінченко). 3. Десь так близько ... соловей співав так голосно так відрадісно (О. Пилипенко). 4. На краю села ... ріс каштан, що світився їжачкуватими плодами (Є. Гуцало). 5. Там ... листячка не стало. Там ... пташенятко спало (Б. Лепкий).

Довідка. Серед степів моїх широких; розкішних та високих; над самим Дніпром; у лісі, на горісі; в гущавині, над самою дорогою.

678. Складіть і запишіть речення з уточнювальними членами речення, які приєднувались би словами навіть, або, головним чином, тобто, а саме, у тому числі, особливо.

679. I. Прочитайте текст. Визначте тему. Доберіть заголовок. Як називається такий опис? Яким описом він доповнений? Який стиль тексту? Назвіть його характерні ознаки. Спишіть, розставляючи розділові знаки.

Обеліск — комин у Брацаловичах... Високий, рівний чотирикантовий стовп усередині порожній. А боки з пробоями як у справжньому комині після пожару. Тільки пробої ці утворюють візерунок — стилізовану вітальню лавра. Це вам мученики трудівники землі-матері від тих кому судилося вціліти й продовжити життя рідного села. Крізь прорізи-листки видно порожнє нутро обеліска, воно відсвічує білим — це незвичайне жерло комина. Вночі там спалахує електричне світло, і лаврове листя світиться горить на зоряному тлі нічного неба.

Дві грані обеліска заповнені майоліковими барельєфами лаконічною мовою символів розповідають про перемогу життя над смертю.

Неподалік обеліска стара сосна з лелечим гніздом на верхівці. Сосна-віковуха всохла. Може від старості може від пекучого горя її земляків-людей... Гніздо як терновий мученицький вінок коронує її поруділу голову.

Ця сосна гніздо й мешканці його — продовження меморіалу. І сосна і черідка дубів, що тягнеться від сосни до річки. Дуби на піщаному згір'ї ростуть буйно щедро вигнавши листя прикривають ним жовті горбки і сіру бетонну рівнину масивних меморіальних дощок з шестиста сімдесятма шістьма прізвищами жертв фашистської розправи... (А. Adamович).

ІІ. Зробіть синтаксичний розбір речень, ускладнених відокремленими членами речення (письмово).

Спіккування

680. Напишіть невеликий твір на тему «Пам'ятні знаки історичних подій у нашому місті (селі)». Уживайте уточнювальні члени речення.

Моніторинг

1. Що таке уточнювальні члени речення?
2. Які члени речення можуть бути уточнювальними?
3. Які уточнювальні члени речення відокремлюються комами (тире), за яких умов? Наведіть приклади.

Статистика і культура мовлення

Інтонаційне оформлення речень з відокремленими членами

681. Проведіть інтонаційно-смисловий аналіз речень, порівнюючи їх.

1. Розгойдувані вітром каштани хилили долі крислаті віти. — 2. Каштани, | розгойдувані вітром, | хилили долі крислаті віти.

3. Сон уже давно упав на мороком повите місто. — 4. Сон уже давно упав на місто, | мороком повите (В. Сосюра).

5. Просторе й безхмарне голубіло небо. — 6. Голубіло небо, | просторе і безхмарне.

Під час читання другого речення означуване слово вимовляємо з підвищеним тоном, робимо значну паузу, а потім виголошуємо дієприкметниковий зворот з логічним акцентом на останньому його слові, після звороту робимо ще одну паузу й дочитуємо речення з поступовим пониженням голосу.

Подібно вимовляємо й четверте і шосте речення, тільки без другої паузи, яка збігається з кінцем речення.

Речення з відокремленими членами вимовляються сповільнено, плавно. Такі речення характерні для роздумів, портретних описів, плавних розповідей.

682. Прочитайте. Зіставте речення за змістом, структурою та інтонацією.

1. Маляр-штукатур працює завзято. 2. Маляр, штукатур, працює завзято. 3. Маляр, штукатур будівельної фірми, працює завзято.

 Відокремлені прикладки, як одиничні, так і поширені, виділяємо паузами; вимовляємо їх дещо прискорено, пониженим тоном.

683. Зіставте інтонаційно-смислові особливості поданих речень.

1. **Поспішаючи**, кудись ховаються останні шуми й гуди довгої літньої днини (*С. Васильченко*). — Весело гуторячи та жартуючи, робітники йшли до заводу. 2. Дівчата йдуть, **співаючи**, з ланів (*Леся Українка*). — Лісова стежка, збігаючи вниз перед самим селом, заходила до дороги. 3. Чіткі проспекти міста йдуть вдалину прямо, не відхиляючись. — Золотою хвилею бурхнуло сонячне світло до світлички, заливаючи її осліпляючим блиском (*І. Франко*).

684. Прочитайте лінгвістичну довідку. Поясніть, як треба іntonувати речення з відокремленими членами.

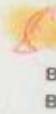
 Найбільше інтонаційно-смислове наголосення у процесі мовлення припадає на **одиничний відокремлений дієприслівник**, що стоїть на початку речення.

Поширені обставини, виражені дієприслівниковим зворотом, вимовляються прискореним темпом, якщо стоять на початку речення, і сповільненим — у кінці. Наприклад:
1. *Зачувши на собі незвичайного вершника, коник рвонув ускаж* (*І. Цюпа*). 2. *Ненька клали палляницю на рушник, злегка поплескавши верхівку* (*В. Скуратівський*).

Уточнювальні обставини в усному мовленні відразу привертають увагу слухача, бо виділяються значними паузами, вимовляються прискорено, з деяким пониженням тону. Наприклад: *А вздовж тину, за старою повіткою, росли великі кущі смородини, бузини і ще якихось невідомих рослин* (*О. Довженко*).

685. Прочитайте речення, правильно іntonуючи. Обґрунтуйте правильність іntonування.

1. Звабні, рясні, налиті плоди, червоні, сині, воскові, обтяжували гілля (*К. Гордієнко*). 2. Соснові шишки, великі й порожні, котились під ноги (*М. Коцюбинський*). 3. В саду шумнім, на вишні молодій, звиса ягіддя, кругле й соковите (*А. Малишко*). 4. Сонце виткнулось з-за гори, іскристе, гаряче (*Панас Мирний*).

 686. Прочитайте, інтонаційно правильно виділяючи відокремлені члени речення. Перебудуйте речення так, щоб члени речення не відокремлювались. Зіставте синонімічні варіанти. Як змінюється відтінок висловлювання? Поясніть авторський вибір.

1. А сніг усе падав, густий, лапатий, холодний (*А. Шиян*).
2. Сине небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, незмірно-високе, безоднью-глибоке шатро (*Панас Мирний*).
3. Клониться дерево, плодом обтяжене (*І. Франко*).
4. Шепче вітер щось між віт квіткам, росою вмитим (*В. Сосюра*).
5. Шуміла річка, вкрита білими сережками піни (*О. Гончар*).
6. Під нами прокидалися тумани, а над ними падало й падало листя — золоті сльози осіннього лісу (*М. Стельмах*).

 687. Прочитайте. Проведіть експеримент: замініть місце дієприслівникового звороту. Поясніть доцільність розміщення дієприслівників зворотів у поданих реченнях.

1. Перестрибуючи одна через одну, хвилі кидались на берег і тут знесилено затихали (*О. Копиленко*).
2. Сонце опускається за тихими вербами, запаливши червоним полум'ям береги (*І. Цюпа*).
3. Чайки цілими зграями літали над водою, жалібно скиглячи (*Леся Українка*).
4. Здалека під небом, у вирій летячи, голосно курличуть журавлів ключі (*Я. Щоголів*).

 Увага! Обставини, виражені одиничним дієприслівником або дієприслівниковим зворотом, виражаючи другорядну дію, відносяться як до дієслова-присудка, так і до підмета. Тому в таких реченнях виконавець основної і другорядної дій спільній: *Напиввшись досхочу вологи, квіти палахомтили всіма барвами* (*І. Цюпа*).

Не відповідають нормі сучасної літературної мови речення, в яких дієслово-присудок основної частини і відокремлена обставина-дієприслівник характеризують різних виконавців дії.

688. Вправте, де треба, помилки у вживанні обставин, виражених дієприслівниковим зворотом.

1. Почувши це слово, перед нами постає герой твору.
2. Читаючи роман, серце наповнюється болем.
3. Будучи перевірені часом, іхнім почуттям вдалося міцніти.
4. Шукаючи того будинку, нас застала ніч.
5. Повернувшись з роботи, їм хотілося відпочити.
6. Повернувшись зі школи, його радісно зустрів собака.
7. Пропустивши багато занять, нам не вдалося швидко надолужити проганне.

 689. Випишіть п'ять речень з відокремленими членами речення з твору М. Коцюбинського «Дорогою ціною». Прочитайте їх, правильно іntonуючи.

 690. Складіть і запишіть два речення з відокремленим означенням, вираженим дієприкметниковим зворотом, і два — з відокремленою обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом. Визначте переможця.

691. Складіть і прочитайте речення, де при відокремлених уточнюючих членах речення вживалися слова **наприклад**, **тобто**, **особливо**, **переважно**.

692. Прочитайте текст. Прокоментуйте відокремлені члени речення. Як називається такий опис? Які його особливості? Доберіть заголовок. Підготуйте докладний усний переказ опису.

Хата діда Омелька на краю села. А сам край села був незвичайним: чим далі в степ, тим менше хат. Вони, мов подруги, що разом поверталися із гуляння додому: одна по одній звертала кожна до свого двору, залишаючи інших. Отією останньою по-другую була Омелькова хата, що городом та двором уклинилась у степ, як човен, прив'язаний до берега.

Олька більше жила в дідуся, ніж у дома. Тут, за селом, було незвичайно. Коли станеш спиною до двору, а обличчям до степу, то здається, що ти сама-самісінка в цілім світі: серед синього безмежжя неба, серед золотого безмежжя сонця, серед зеленого безмежжя недоарілих хлібів і трави. А польова дорога — немов тепла ріка.

Верхівку старого гіллястого клена золотить призахідне сонце. Воно спускається повільно і велично, щедро роздарюючи останні промені. Сонце ще ніколи не сідало так близько. Он там, прямо за старою скритою соломи, окрайчик сонця на стерні... (За Т. Голобородько).

Розвиток мовлення

Твір-роздум у публіцистичному стилі на морально-етичну тему

693. I. Прочитайте уривок із тексту. Визначте стиль, тип мовлення, тему основну думку. Які проблеми порушує автор? Чи можна їх назвати морально-етичними? Обґрунтуйте свою відповідь.

Моя цивілізація тримається на культі Людини, що пробивається крізь осіб. Віками вона прагне показати Людину, так само, як вчить крізь каміння бачити Собор. Щоб залишитись людиною, вона мусить важити хоча б стільки... Але для цього їй потрібні найвищі зусилля розуму й Духу. Вона мусить відродитись, щоб зрозуміти, що на ній, особисто на ній, все лежить — і спадщина предків, і доля землі — вітчизни людей.

Нині кожен, хто це усвідомив, розуміє, що йдеться не про поетизацію вселюдського Собору, а передусім про цілком конкретні втілення його в собі, про вироблення власної індивідуальності як частки власного народу, як надійної опори для культури та духовного життя. І перед кожним — різка альтернатива — бути або сином свого народу, або його лукавим наймитом і мародером (Є. Сверстюк).

II. Прочитайте пояснення слів мораль і етика, взяті з тлумачного словника української мови. Як ви розумієте слово морально-етичний?

Мораль — система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства.

Етика — норми поведінки, сукупність моральних правил якого-небудь класу, суспільної організації, професії тощо.

Особливості творів-роздумів на морально-етичні теми

1. В основі лежить з'ясування проблем моралі.
2. Матеріалом для творів є саме життя — навколошній світ, вчинки і дії людей.
3. Композиційно такі роботи оформлюють як звичайні твори-роздуми: вступ → теза → докази → висновок.

694. Прочитайте вірш Олександра Підсухи. Про які моральні якості й загальнолюдські істини йдеться? Свої міркування обґрунтуйте.

ДОБРО

Не про майно ідеться нерухоме,
Не про якесь багатство, ні!
А про
Теоретично нам усім відоме:
Робити один одному добро.
Зроби добро людині і забудь.
Воно тобі сторицею віддастися,
Бо це єдина й непохитна путь
І до твого, і до чийогось щастя.

695. Прочитайте план до твору-роздуму на морально-етичну тему «Проблеми екології і ми». Доберіть матеріал. Складіть усний твір.

Орієнтовний план

1. Бережливе ставлення до природи пов'язане з усвідомленням своєї батьківщини.
2. Шанувати природу неможливо без глибоких знань про навколошній світ.
3. Приклади байдужого ставлення до природи.
4. Берегти природу — наш обов'язок.

696. Напишіть твір-роздум у публіцистичному стилі на одну з морально-етичних тем: «Краса врятує світ», «Роби добро — добром озветься», «Екологія природи — екологія душі».

Надустрій творчування

1. У реченні «У п'есі І. П. Котляревського вперше вийшли на сцену, замість лубочних поселян, живі народні типи» (О. Гончар) відокремлений член речення:

- а) обставина;
- б) означення;
- в) прикладка;
- г) додаток.

2. Визначте, структура якого речення ускладнена відокремленою прикладкою із сполучником як.

а) Жайвір сіє проміння, як умілий сіяч, з-під крила (*М. Сингайвський*).

б) І знову степ, як щедрий вулик, і сіє золото хлібів (*Л. Рубан*).

в) Як рибалка, я повинен бути людиною розважливою і розсудливою (*Ю. Збанацький*).

г) О, ти зі мною був бадьорим, як лікар у розмові з хворим (*Д. Павличко*).

3. Назвіть основну умову відокремлення означення у такому реченні: «Покинута людьми на довгі дні, дорога помирає в бур'яні» (*Д. Павличко*).

- а) синтаксична несполучуваність означуваного слова;
- б) постпозитивне розташування до означуваного слова;
- в) обставинне значення відокремленого означення;
- г) ступінь поширеності відокремленого члена.

4. Укажіть речення з відокремленою обставиною.

а) Мовчить мій цілий світ, загорнутий в лихі словесні целофани (*Л. Костенко*).

б) Старий, столітній дуб, підкошено під корінь (*А. Малишко*).

в) Не піймавши на крадіжці, не кажи, що злодій (*Нар. творчість*).

г) Література, в тому числі й критика, має сьогодні жити з більшою напругою (*О. Гончар*).

5. Знайдіть речення, у якому допущено пунктуаційну помилку.

а) З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі (*Панас Мирний*).

б) Послухавши, Еней Охріма укрившись на полу, ліг спати (*І. Котляревський*).

в) Хвилюючись, і все ще не отямившись, солдат розповідав про себе (*О. Гончар*).

г) Сторож, несучи снідання, стукнув дверима (*Панас Мирний*).

6. Укажіть речення, ускладнене відокремленою обставиною.

а) Все, як ти кажеш, так буде навіки (*О. Пахльовська*).

б) Цевона говорила, ніби виправдовувалась (*О. Чорногуз*).

в) А вітер грає, мов орган (*Д. Павличко*).

г) Марія для мене — як рідна, а Ганнуся — як своя дочка (*Є. Гуцало*).

§ 57. ПОВТОРЕННЯ ВІДОМОСТЕЙ ПРО РЕЧЕННЯ

697. Випишіть словосполучення, залежне слово підкresліть. Назвіть спосіб підрядного зв'язку між головним і залежним словом. Обґрунтуйте свою думку.

1. Любов до рідної землі починається з отчого дому, краю, де ти народився. 2. Чи можеш ти уявити собі наш край без верби над ставом, калини в лузі, тополі край дороги, соняшника у городі? 3. Давайте ж ми повернемося серцем до краси народної, збагатимо серце наше берегинею! (З тв. *В. Скуратівського*).

698. Подані речення перебудуйте на речення з прямим порядком слів. Що називається реченням? Чим відрізняється речення від словосполучення? Який порядок слів у реченні називається прямим, а який — непрямим (зворотним)?

1. Земля відроджена встає і знов народу подає скарби свої нетлінні (*Т. Масенко*). 2. Багряне листя в жовті коси вплітає осінь у садах (*В. Сосюра*). 3. Пливли ми по Десні у гості — у світ добра — в Довженків край. 4. Зоріла зірка з високості і падала у водограй (*М. Сингайвський*).

699. I. Спишіть речення. Виділіть підмети і присудки. Чим вони виражені? Назвіть різновиди присудка.

1. Ранок, мов білий лелека, махає мені крилом. Чую знайомий клекіт за барвінковим вікном (*М. Сингайвський*). 2. За тобою завше будуть мандрувати очі материнські і білява хата (*В. Симоненко*). 3. Не золото, не долари й дукати, насущний хліб був завжди у ціні! (*Д. Луценко*). 4. Земля своя здається вище вирію, до неї завжди серцем долинав (*О. Ющенко*). 5. Верба, калина, тополя, соняшник — одвічні символи України. 6. Символи, звичаї, традиції, рідна мова, мамина пісня, бабусина казка — це корені народу. Давайте ж ми повернемося до них серцем (*В. Скуратівський*).

II. Як визначити вид присудка? Назвіть способи вираження простого дієслівного присудка, складеного дієслівного присудка, складеного іменного присудка.

700. Складіть і запишіть по одному реченню: а) з **підметами** Дніпро, шість школярів, багато шахістів; б) з **присудками** навчають, почало опадати, став веселим, це мати. Перевірте одне одного.

701. Прочитайте текст. Проаналізуйте другорядні члени речення (усно). Доберіть заголовок. Визначте стиль.

Великі справи може творити людина. Людство може і повинно зробити все, щоб зберегти природу. Земля людей немислимі без тваринного і рослинного світу, адже в біологічному аспекті людина — також «деталь» екологічної системи...

Червона книга — складова частина великої боротьби людей за чистоту навколошнього середовища, збереження флори і фа-

уни, як неоцінених скарбів, національного багатства народів. Боротьба за чисте повітря, за рослинний світ, без якого не існувало б життя на планеті, така ж актуальна, як піклування людей про збереження миру, відвернення руйнівних воєн.

Згадаймо слова письменника-анімаліста Джеральда Даррелла: «Пам'ятайте, що у рослин і тварин немає депутатів, ім ніколи писати і скаржитись, за них нікому заступитись, крім нас, людей, які разом з ними заселяють цю планету». Хіба не так? (А. Давидов).

702. I. Прочитайте. Визначте тип односкладних речень.

1. В далекій дорозі найду або долю, або за Дніпром ляжу головою.
2. Не дай пропасти на чужині в неволі вольним козакам.
3. Задзвонили у всі дзвони по всій Україні.
4. Зима! Сиди один в холодній хаті.
5. Сльозами моря не долить.
6. Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте.
7. Червоніє за горою.
8. Защебечи, соловейку, в лузі на калині (3 тв. Т. Г. Шевченка).

II. Випишіть діеслові, згрупуйте їх за дієвідмінами.

703. Спишіть, розкривши дужки. Поясніть уживання форм присудка при однорідних підметах.

1. Перед нею яскравим видивом (пролинути) її країна, Київ, весела Кам'янка (Ю. Яновський).
2. Безнастаний гул, тріскотнява і хмарі диму (стояти) над висотою (О. Гончар).
3. Тут його з сльозами радості на очах (зустріти) дружина й Галя (Ю. Збанацький).
4. Іноді глибоку тишу (порушити) стукіт дятла чи шерех збитої білкою кедрової шишки (О. Донченко).
5. З світанкової імли (виступати) вітряк, схожий на сплячого ворона з перебитим крилом, копиці сіна, луг, байрак (Григор Тютюнник).
6. Рівними-рівними рядами (стояти) розлогі яблуні, груші, сливи, вишні, абрикоси (О. Копиленко).

704. Випишіть неповні речення і визначте, які члени речення в них пропущено.

1. Дерево міцне корінням, а людина — друзями.
2. Носить голову тільки для шапки.
3. Яка головонька, така й розмовонька.
4. Сонце відкриває світ, а книга — очі.
5. Земля має супутником місяць, а людина — книгу (Нар. творчість).

705. I. Прочитайте діалоги. Знайдіть неповні речення. Свою думку обґрунтуйте. Про кого йдеться у вірші?

1. — Кузня є? Агов!
— Немає.
— Де куеш?
— У лісі, в гаї.
— По ковадлу молоточком?
— Я кую лиш... голосочком (Г. Храпач).

2. — Івашку, у вас є корова? — питав вчитель.

— Є.

— То розкажи, як вона виглядає.

— А наша корова тепер не виглядає, тато на зиму всі дірки забили дошками (З кн. «Тисяча усмішок»).

II. Назвіть омонімі в обох текстах.

706. Складіть і запишіть діалог на тему «Дитяче «Євробачення» в Україні», вживаючи неповні речення різних типів. Скористайтеся фото-ілюстрацією.

Співає Вікторія Петрик

707. Спишіть текст, ставлячи розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення, узагальнювальні слова виділіть прямокутником.

Від матері починається все на землі і ласка і тепло і хліб на-сущний і добро і правда і сама людина. Що може бути рідніше за матір? Нічого на світі. І коли поруч з великим словом Мати ми ставимо велике слово Батьківщина, то тільки тому, що цих двох слів невіддільні одне від одного.

Батьківщина її земля і води її сонце й повітря це мати всього людства. Від неї у нас і розум і серце і радість і щастя. Матері на її любов дитина відповідає гарячою любов'ю. Батьківщині ми теж відповідаємо любов'ю на її святу любов. Любов'ю працею творчістю. Любов Вітчизни до нас це її турботи про нас це її лад і порядок.

Ми живемо на своїй рідній землі на своїй Батьківщині вчи-мося працюємо творимо життя. Любимо своїх матерів. Любимо рідну землю... (В. Бичко).

708. I. Спишіть текст, розставляючи розділові знаки і вставляючи букви на місці крапок. Поясніть орфограми.

Україн..ка пісня одне з найці..іших духовних надбань нашого народу. Вона вин..кла в трудовій діял..ності людей у ній відбиті їх звичаї і вірува..я змага..я за кращу долю боро..ъба з поневолювачами та загарбниками. В пісні знайшли своє відображен..я характер народу його доброта щ..рість душевність та весела вдача. В ній проявилися люд..кі мрії надії сподіва..я. С..годні в благослове..ий час відродже..я україн..кої духовної кул..тури до нас повертаю..ся найдавніші пісні календарно-обрядового циклу веснянки й гаївки купал..ські й петрівочні обж..нкові й в..сільні співа..я колядки й щедрівки.

В..сокою громадян..кістю й патріотизмом позначе..і давні козац..кі думи історичні пісні про боротьбу народу України за свою незалежність про жорстокі бої з турками й татарами пол..ською шляхтою та іншими загарбниками про славні походи та близкуч.. пер..моги тяжкі дороги ратної слави. Злітаюч..з кобзаревих вуст під тихий гомін кобзи оповідають пісні про народних героїв Байду і Дорошенка Нечая і Морозенка Сагайдачного і Сірка Хмельницького і Кривоноса Залізняка і Гонту Палія Швачку Довбуша Кармелюка...

А скільки краси витонче..ості ніжності і щирості в українській ліричній пісні... Воїстину пісে..ість України то її душа слава і гордість. Пісе..ість України це в..соке поетичне м..стецтво непер..верш..не в своїй правдивості природності простоті безпосередності й глибині почу..ів (*Із журналу*).

II. Підкресліть займенники, визначте їхній розряд.

709. Спишіть текст, ставлячи пропущені розділові знаки. Підкресліть звертання.

Здрастуйте жита! Вітаю тебе жайвороне! Низький уклін тобі поле безкрає поле батьківське! Поцілуй мене віtre пестливий як колись у дитячі роки — пам'ятаеш? Я часто вибігав ранком за село зустрічався там з твоїм дружнім подихом удивлявся в голубе марево на обрії. Там я бачив прийдешні роки майбутні дороги! Ти говорив мені правду в своєму чарівному шепоті. Тепер несу в серці безмірну вдячність повертаю її тобі полям сонцю паркій родючій незабутній батьківській землі...

Котять хвилі жита. Пилить предковічна дорога. Мов чарівні казки старої бабусі химерно летять у блакитній безодні хмарини. З-за горба винирнули перші хати рідного села. Вірною сторожею вишикувались тополі. Понад ними замайорів у висоті білий паперовий змій... Здрастуй химерний смішний невмирущий змій! Саме з нього почався шлях у небо. До зірок... (*О. Бердник*).

710. I. Прочитайте текст. Знайдіть вставні слова. Яку роль вони виконують у реченні? Спишіть, ставлячи розділові знаки. Підкресліть вставні слова, визначте групу за значенням.

Відомо, що мова кожного народу явище давнє, її коріння сягають у доісторичні часи. Безперечно вона є найгеніальнішим витвором багатьох поколінь. Справді кожне витворене її прийняте для вживання слово це своєрідний символ сформованої ідеї... Вироблення граматичних законів творення нової лексики це безумовно справа тисячоліть.

У великому творчому процесі народжується мова людини а з нею треба думати вроджується її найприродніше очевидноєднання народ.

На жаль дехто ладен зарахувати мову тільки до засобів порозуміння між людьми.

На мою думку це не так. По-перше у мові закодовує нація всю свою історію свій всебічний багатовіковий досвід здобутки культури свою самобутність.

По-друге у ній вся розгадана і нерозгадана природа нації, її духу прагнень ідей.

Зрештою з нею і тільки через неї розвивається культура. Отже як ніхто не має права відбирати життя в людини так ніхто не має права відбирати мову (*За Г. Нудьго*).

II. Розберіть за частинами мови останнє речення.

III. Виконайте словотвірний розбір слова багатовіковий.

IV. Випишіть і розподіліть іменники за відмінами.

711. I. Прочитайте текст. Знайдіть відокремлені члени речення. Які члени речення відокремлюються і за яких умов? Спишіть, поставте пропущені розділові знаки.

Один з ковалів досвідчений мечник пізнав Сагайдачного і знайшовши десь у кутку шматок шабельної криці кинув на ковадло. Задихав ще один міх, і, коли криця стала червоною, мечник почав лупати по ній важким молотом. Золоті бризки полетіли з-під нього. Народжувалася шабля ще м'яка розпалена до червоного і нібито вмита кров'ю. І колишній гетьман дивився на неї і на ковалів освітлених зісподу багряним полум'ям і здавалося йому, що якісь невідомі і непереможні сили мабуть сам підземний огонь колись бачений у жерлі Везувію кують йому зброю для боротьби, а він ще не наважується простягти до неї руку.

Мечник насолоджувався силою і спритністю своїх рухів; коли шабля стала під молотом тонка і ледь-ледь вигнута наче виточена за найтоншим рисунком обробив її меншим легшим молотом і підхопивши кліщами занурив у воду. Вода скипіла від її вогняного дотику, над казаном звився стовп рожевої пари, а загартоване лезо вже лягало зі сталевим дзвоном на точильне коло, і полетіли з-під нього останні золоті іскорки (*З. Тулуб*).

II. Вишишіть дієприкметники в одну колонку, а дієприслівники — в другу. Поясніть спосіб творення їх. Розберіть за будовою слово **наслоджува**вся.

712. Спишіть текст. Визначте в ньому прості та складні речення. Яка різниця між складним і простим реченнями? Зробіть синтаксичний розбір двох простих речень та накресліть схеми.

АВТОБІОГРАФІЯ НАРОДУ

Чого тільки не осягнуто людиною, чого тільки не вивершено людством, а мова — чи ж не найвизначніше, що створив кожен народ! Вона воїстину — всеісторія. Найправдивіший літопис за всі часи буття народного. Автобіографія народу. Кожне слово — лазерний промінь у віки і через віки, тисячоліття. За однією лише мовою відкривається, що наш народ, кровинка слов'янства, піднімався до цивілізації тими ж щаблями, що й усі найдревніші. Як за в той чи той спосіб добутими щонайдрібнішими, які тільки можна уявити, частками матерії з Космосу здогадуємося про мільйони й мільярди років розвитку Сонячної системи, всесвіту, так за матерією мови, пізнаючи її глибше й повніше, чи ж не побачимо проминувшину — всі, починаючи від найпервиннішого, тисячоліття й тисячоліття народного буття, виявимо щонайсуттєвіше, чого донині не розкрили ні історія, ні археологія, ні етнографія, ні щось інше із здобутого наукою. На всьому обширі всебуття народного — що в просторі, що в часі — розсили не коштовних каменів, а безцінних кручинок мови, які — мовби затверділі згустки людської мислі. Мовби вічність відкривається, бачимо, як у дзеркалі, і себе, і пращурів аж до стотисячного коліна — дідів, прадідів, шаноба до яких була такою святою за звичаєм наших предків (*В. Пепа*).

713. Напишіть твір-роздум на тему «Я — людина третього тисячоліття».

До джерел знань

Арполенко Г.П., Забєліна В.П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. — К.: Наук. думка, 1982.

Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. — К.: Либідь, 1993.

Безпояско О.К. Дериваційні відношення між реченням і словосполученням // Мовознавство. — 1984. — № 2. — С. 32—37.

Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наук. думка, 1992.

Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. — К.: Наук. думка, 1983.

Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис. — Донецьк: ДонНУ, 2001.

Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. — К.: Вища шк., 1986.

Іваницька Н.Л. Синтаксис простого речення. Складні випадки аналізу. — К.: Вища шк., 1989.

Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. — К.: Вища шк., 1985.

Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. — К.: Либідь, 1995.

Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис. — 2-е вид. — К.: Рад. шк., 1965. — Ч. 2.

Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. — К.: Наук. думка, 1966.

Пліско К.М. Синтаксис української мови із системою орієнтирув для самостійного вивчення. — Харків: Основа, 1992.

Слинико І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. — К.: Вища шк., 1994. — 670 с.

Сучасна українська літературна мова: Синтаксис/За ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1972.

Сучасна українська літературна мова: Синтаксис/За ред. О.Д. Пономарєва. — К.: Либідь, 1994.

Сучасна українська літературна мова /За ред. М.Я. Плющ. — К.: Вища шк., 1994.

Тлумачний словник

- Автохтонний** — корінний, місцевий.
- Агей** — діал. може, можливо, а що як, мабуть.
- Аннали** — літописи.
- Акроріш** — вірш, у якому перші літери рядків утворюють слово або речення.
- Антіпатичний** — неприязній, несимпатичний.
- Брама** — великі ворота монументальних споруд.
- Гіпотеза** — будь-яке припущення, здогад, теорія, домисел.
- Дозиметр** — прилад для вимірювання дози радіації.
- Дощенту** — повністю все, без залишку.
- Експансія** — загарбання державами чужих територій, ринків, джерел сировини.
- Експресія** — сила вираження, вияву почуттів, переживань.
- Експропріація** — примусове відбирання майна в кого-небудь.
- Знівелювати** — вирівняти поверхню чого-небудь; усунути, ліквідувати відмінності між чим-небудь; зводити на ніщо.
- Клейноди** — заст. знаки влади, регалії.
- Клечання** — заст. прикрашання зеленню.
- Концепція** — ідейний задум твору; система поглядів, розуміння певних явищ, процесів, набір доказів при побудові наукової теорії.
- Левада** — лука, оболонь, заплава, пасовисько, сінохатъ.
- Лик** — заст. обличчя, а також його зображення (на іконах), лице, образ.
- Метафора** — художній засіб, в основі якого переносне вживання слова за аналогією, схожістю, порівнянням.
- Метонімія** — художній засіб, в основі якого перенесення одної назви на іншу, що перебуває з ним у зв'язку.
- Митрополіт** — вище звання православних єпископів, а також особа, що має це звання.
- Міріади** — незліченна кількість, сила-силенна, безліч.
- Мурава** — густа молода трава.
- Набубнівлий** — зблішений в об'ємі, налитий соками.
- Навпочіпки** — зігнувши ноги в колінах, тримаючись на пальцях ніг.
- Навшпіньки** — на кінчиках пальців.
- Натщесерце** — не поївши, на порожній шлунок.
- Ненастінно** — що ніколи не припиняється.
- Обійстя** — заст. садиба, двір.
- Оксаміт** — тканина з густим коротким ворсом з натурального або штучного волокна.
- Отаман** — заст. виборний або призначений ватажок козацького війська.
- Плекати** — з любов'ю вирощувати, виховувати кого-небудь, леліяти.
- Поліскувати** — поблизукувати, близькіти.
- Поліглот** — людина, яка знає кілька мов.
- Полуда** — білувата пляма на роговиці ока, більмо.
- Репрезентувати** — представляти, рекомендувати кого-небудь.
- Сага** — річкова затока.
- Славобля** — необмежена влада, свавільна поведінка, вчинок.
- Спудей** — заст. студент.
- Субстрат-основа** — 1. Те, що лежить в основі будь-яких утворень.
2. Сліди переможеної мови у складі мови-переможця при схрещенні двох мов.

- Сутність** — найголовніше, основне, істотне.
- Топонім** — географічна назва населеного пункту, певної території.
- Торувати** — прокладати шлях.
- Функція** — коло діяльності когось, чогось.
- Хоругва** — заст. корогва, прапор.
- Частокіл** — огорожа, паркан з кілків, жердин, паль, вбитих у землю густо одне біля одного.
- Яровий** — осінній посів зерна.

Фразеологічний словник

- Авгієві стайні** — захаращене, занедбане приміщення.
- Бити байдики** — нічого не робити; спочивати на лаврах; посиденьки справляти.
- Вбитися в колодочки** — набратися сил, змужніти, стати дорослим.
- Велика цяця** — поважна, впливова особа.
- Взяти себе в руки** — опанувати собою; заспокоїтися.
- Ганяти як солоного зайця** — не давати відпочинку.
- Гаплик пришити (кому)** — зробити дошкульне, від'їдливе зауваження.
- До нових вінників** — надовго запам'ятати.
- Езопівська мова** — мова, що має прихованій зміст, алегоричний спосіб висловлення думки.
- Є ще порох у порохівницях** — збереглися ще фізичні і духовні сили.
- Лебедині пісні** — останній твір, останній вияв таланту.
- Лити воду (на млин)** — висловлювати думку, докази на чию-небудь користь.
- Манна небесна** — що-небудь бажане, край необхідне, яке легко дается.
- Мати олію в голові** — бути розсудливим, розумним.
- Мати рацію** — робити правильні висновки, бути правим.
- Передати куті меду** — перебільшувати, підсолоджувати розмову, вигадувати.
- Піймати облизня** — одержати відмову, зазнати невдачі, залишитися ні з чим.
- Решетом воду міряти** — робити марну роботу.
- Стріляний горобець** — досвідчена людина, яку важко одурити.
- Стружку знімати (з когось)** — дорікати, карати.
- Ходяча енциклопедія** — особа, яка багато знає.
- Циганське сонце** — місяць.

Зміст

Юні друзі!	3
ВСТУП	5
§ 1. Розвиток української мови	6
§ 2. Мова — найважливіший засіб пізнання, спілкування і впливу.	11
Стилістика і культура мовлення	13
Розвиток мовлення	17
ПОВТОРЕНИЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО	21
§ 3. Розділи науки про мову та основні мовні одиниці	22
§ 4. Частини мови. Самостійні частини мови, їхні значення, морфологічні ознаки і синтаксична роль	25
§ 5. Іменник. Принципи поділу іменників на відмінні та групи. Відмінювання іменників	26
Стилістика і культура мовлення	30
§ 6. Прикметник. Відмінювання прикметників	31
Стилістика і культура мовлення	34
§ 7. Числівник. Граматичні зв'язки числівників з іменниками. Орфограми в числівниках	35
Стилістика і культура мовлення	37
§ 8. Займенник. Орфограми в займенниках	38
Стилістика і культура мовлення	40
§ 9. Дієслово. Дієвідмінювання дієслів. Написання особових закінчень	40
Стилістика і культура мовлення	42
§ 10. Прислівник. Способи творення та правопис прислівників	44
Стилістика і культура мовлення	45
§ 11. Службові частини мови	45
Стилістика і культура мовлення	47
Розвиток мовлення	51
СИНТАКСІС І ПУНКТУАЦІЯ. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ	53
Синтаксис і пунктуація	54
§ 12. Основні одиниці синтаксису — речення і словосполучення. Пунктуація як учнення про систему правил уживання розділових знаків. Типи пунктограм	54
§ 13. Розділові знаки в кінці речення (повторення)	57

Словосполучення й речення	60
§ 14. Словосполучення. Відмінність синтаксичних словосполучень від лексичних і фразеологічних	60
§ 15. Будова словосполучень. Типи синтаксичних словосполучень за вираженням головного слова	64
Стилістика і культура мовлення	67
Розвиток мовлення	69
§ 16. Типи підрядного зв'язку слів у словосполученні	71
Стилістика і культура мовлення	74
§ 17. Речення як комунікативна одиниця. Основні ознаки речення. Типи речень за метою висловлювання	78
§ 18. Структурно-семантичні типи речень	83
Стилістика і культура мовлення	85
§ 19. Порядок слів у реченні. Логічний наголос	87
Розвиток мовлення	90
Двоскладне просте речення	93
§ 20. Двоскладне просте речення. Структурні особливості простого речення	93
§ 21. Підмет як головний член речення. Способи вираження підмета	94
§ 22. Простий присудок	99
§ 23. Складений дієслівний присудок	102
§ 24. Складений іменний присудок	105
§ 25. Складний присудок	108
§ 26. Тире між підметом і присудком	110
Стилістика і культура мовлення	114
Розвиток мовлення	117
§ 27. Другорядні члени речення	119
§ 28. Означення. Узгоджене означення та способи його вираження	122
§ 29. Неузгоджене означення та способи його вираження	125
§ 30. Прикладка як різновид означення	127
§ 31. Розділові знаки при прикладці	130
§ 32. Придієслівні та приіменні додатки. Прямі й непрямі додатки. Способи вираження їх	134

§ 33. Обставини. Типи обставин за значенням. Способи вираження їх	138
§ 34. Розрізнення обставин і додатків; обставин, додатків і неузгоджених означень	142
§ 35. Порівняльний зворот. Видлення порівняльних зворотів комою Стилістика і культура мовлення Розвиток мовлення Назустріч тестуванню	144 149 151 152
Односкладні речення	153
§ 36. Односкладні речення. Типи односкладних речень	153
§ 37. Односкладні речення з головним членом, співвідносним із присудком. Означено-особові односкладні речення	156
§ 38. Неозначено-особові односкладні речення	158
§ 39. Узагальнено-особові односкладні речення	160
§ 40. Безособові односкладні речення	161
§ 41. Інфінітивні односкладні речення	164
§ 42. Односкладні речення з головним членом, співвідносним з підметом. Називні односкладні речення Стилістика і культура мовлення Розвиток мовлення	166 170 171
Неповні речення	175
§ 43. Повні та неповні речення. Тире в неповних реченнях	175
§ 44. Слова-речення Стилістика і культура мовлення Розвиток мовлення Назустріч тестуванню	180 182 182 184
Ускладнені речення	185
§ 45. Речення з однорідними членами. Поширені й непоширені однорідні члени. Інтонація й сполучники сурядності в реченнях з однорідними членами Розвиток мовлення	186 192
§ 46. Однорідні означення. Відмінність їх від неоднорідних	194
§ 47. Кома між однорідними членами речення	198
§ 48. Узагальнювальні слова в реченнях з однорідними членами. Синтаксична роль узагальнювальних слів Стилістика і культура мовлення	200 204

Розвиток мовлення Назустріч тестуванню	206 208
§ 49. Речення із звертаннями, вставними словами (сполученнями слів, реченнями). Звертання Стилістика і культура мовлення	209 213
§ 50. Вставні слова, сполучення слів, речення Стилістика і культура мовлення Розвиток мовлення Назустріч тестуванню	217 222 224 225
§ 51. Речення з відокремленими членами. Поняття про відокремлення. Основні умови відокремлення другорядних членів речення	226
§ 52. Відокремлені означення Розвиток мовлення	229 234
§ 53. Відокремлені прикладки	238
§ 54. Відокремлені додатки	242
§ 55. Відокремлені обставини Розвиток мовлення	244 249
§ 56. Уточнювальні члени речення Стилістика і культура мовлення Розвиток мовлення Назустріч тестуванню	250 253 256 257
§ 57. Повторення відомостей про речення До джерел знань	259 265
Тлумачний словник	266
Фразеологічний словник	267

У підручнику подано слайди з фотоальбому «Україна — любов моя» (К. Спалах, 2005) та журналів «Художники України», «Артанія», «Образотворче мистецтво», «Музейний провулок». На обкладинці використано репродукцію картини Віктора Бабенцова «Видубицький монастир».